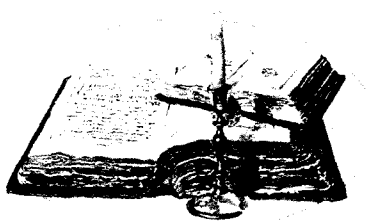

АБДУХАЛИЛ РАЗЗОҚОВ

Ўқитиб олувчи
тафаккур
сарчашталари

АБДУХАЛИЛ ПАРБОҚОВ

Ўқимасодуғий
тафраккур
сарчашма сару

БЗБ/64

сдо

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2011

330.8

P18

УДК: 94(575)

ББК 60.56

P18

Тақризчилар:

Ш. Ж. Эргашхўжаева — иқтисод фанлари
доктори, профессор

Н.Т. Ўрмонов — иқтисод фанлари номзоди, доцент

Китобда қадимги даврдан XX асрнинг бошларигача Марказий Осиёда пайдо бўлган бой иқтисодий-ижтимоий қараш, фикр, ғоя, концепция ва айрим назариялар таҳлил этилган. Айниқса, IX—XII ва XV—XVI асрларда яшаб, ижод этган мутафаккир аждодларимизнинг асосий иқтисодий ғоялари ўрганилиб, хусусан, Форобий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Ибн Рушд, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк, Амир Темур ва теурийлар, Бобур ва бобурийлар, кейинги донишмандларнинг қарашлари ва жадилларнинг асарларидаги муҳим иқтисодий тушунчаларга ҳозирги замон нуқтаи назаридан қиёсий баҳо берилган.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Муаллиф китобни тайёрлашда ва компьютер ишларини амалга оширишда катта техник ёрдам кўрсатганликлари учун иқтисодчи бакалавр Жавлонбек Алиматов ва Суҳроб Абдухалиловларга самимий миннатдорчилик изҳор этади.

ISBN 978-9943-01-719-1

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2011

МУҚАДДИМА

Умрни зое этма, меҳнат қил,
Меҳнатни саодатнинг калиди бил.

Алишер НАВОИЙ

Иқтисодий тафаккур тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Шарқда милоддан аввалги IV минг йиллик, Ғарбда II минг йилликда дастлабки иқтисодий ғоялар баён этилган манбалар аниқланган. Диёримиздан етишиб чиққан кўплаб олимлар жаҳон фани ва маданияти тараққиётига катта ҳисса қўшганлар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» ва «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарларида мамлакатимиз олимларининг жаҳон тамаддунига қўшган буюк хизматлари таъкидлаб ўтилган.

Бир қанча ижтимоий-иқтисодий сабабларга қўра XV асргача бу соҳадаги фикрлар ривожини Шарқда кенг ёйилган ва улар асосан қараш, ғоя, фикр, концепция, иқтисодий сиёсат шаклларида бўлган. Кейинги даврларда эса бу борода Ғарб етакчи бўлиб олди ва у ерда дастлабки назария, қонун ва таълимотлар шаклланди. Меркантилизм, физиократизм, классик мактаб, маржинализм шулар жумласидандир. Улар ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этди, давлатларнинг иқтисодий сиёсатига асос қилиб олинди.

Шўролар даврида марксча-ленинча ғоялар устун келиб, кўп йиллар давомида (1917—1990) Ғарб давлатлари олимларининг ғоялари ва тажрибаси фақат танқидий назардан ўрганилди. Давр синовидан ўтмаган таълимот бирдан-бир тўғри йўл, деб ҳисобланди ва шу тариқа жамият ривожини юз йил ортда қолди. Масалан, 1870 йиллари илгари сурилган маржинализм таълимоти социалистик йўналиш тарафдорлари томонидан табиатан ёт деб ҳисобланган эди. Оқибати эса ҳаммамизга яхши маълум. Шўролар даврида капитализм

ҳамда бозор муносабатларини четлаб, янги жамият қуриш «назарияси» гина яратилди.

Худди шунингдек, Шарқ, хусусан, Марказий Осиё, Ўзбекистоннинг иқтисодий тажрибаси камситилди, деярли тадқиқ этилмади. Мустақилликка эришилгач, олиб борилаётган ишлар шуни кўрсатмоқдаки, бозор, бозор муносабатлари, бу борадаги дастлабки ғоя, фикр, қараш, чоратадбирлар Шарқда азалдан шаклланган ва Европа, Америка, умуман, бутун Ғарб учун муҳим туртки бўлган. Масалан, буюк қомусий олим Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асари ва Форобий, Улуғбек, ал-Фарғоний сингари алломаларнинг тадқиқотлари ижобий эътироф этилган, аҳамиятли бўлганлиги туфайли таржима қилинган, таҳлил этилган ва ишончимиз комилки, амалда фойдаланилган, илм даргоҳларида ўқитилган.

Ҳамюртимиз Аҳмад ал-Фарғоний (тахминан 797 й., Фарғона — 865 й., Миср), Аббосий халифаси буйруғига бинотан, Нил дарёсидаги сув сатҳини ва оқим миқдорини ўлчайдиган иншоот барпо этиш мақсадида Мисрнинг Фустат шаҳрига келади. Илмий-техник ва умуман, миқёси жиҳатидан ғоят улугвор бу қурилма катта кашфиёт эди. Ушбу ноёб иншоот Нил дарёсининг Сайёлат ул-Род мавзесида ҳозирга қадар сақланиб қолган ва ўз вазифасини муваффақиятли бажариб келмоқда.

Бундан 1150 йил аввал бунёд этилган бу қурилма техник жиҳатдан ҳозиргилардан деярли фарқ қилмайди. Дарё ўзанига ўрнатилган баландлик ўлчагичнинг кўрсаткичига қараб, бир сонияда қанча сув оқиб ўтаётганини жуда катта аниқлик билан айтиб бериш мумкин. Кўп йиллик кузатувлар асосида эса, чизма тайёрланади ва шунга қараб, дарёдан қанча миқдорда сув ўтаётгани аниқланади.

Тарихий манбалардан яхши маълумки, савдогарлар юртимиздан қарвон-қарвон китобларни олиб кетишган. Демак, буюк аждодларимиз томонидан яратилган катта илмий мерос жаҳон тараққиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган. Бу — Ғарб олимлари томонидан ҳам эътироф этилган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институтида 60 минг нусха ёзма ва 40 минг нусха тошбосма асарлар ўз тадқиқотчиларини

кутмоқда. Улуғ мутафаккирларимизнинг асарлари, гоёларини ҳар томонлама ва чуқур ўрганишимиз керак. Уларда очилмаган муҳим иқтисодий-ижтимоий гоёлар ҳам мавжудки, уларни ўрганиш, таҳлил этиш, умумлаштириш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга. Мамлакатимиз ҳудудида вужудга келган иқтисодий тафаккур дурдоналарини мукамал ўрганиб чиқиш, уларнинг мазмун-моҳиятини замонавий қарашлар билан қиёсий таққослаш, нашр этиш, жаҳонга танитиш жуда долзарб вазифадир.

Алломаларимизнинг асарларини ўрганиш ниҳоятда катта маърифий манфаат келтириши билан бирга, халқимизнинг маънавий савиясини янада юксалтиришга муҳим ҳисса қўшиши шубҳасиздир. Космополитизм мафкураси ривожланган ҳозирги даврда қадимги ёдгорликларни, ўтмишни менсимаслик кайфияти ниҳоятда кучли бўлиб, бу — Фарбда индивидуализм ва иқтисодий глобаллашувга олиб келмоқда, унинг салбий оқибатлари ҳозирданок сезилмоқда. Ваҳоланки, Шарқ, хусусан, мамлакатимиз олимлари инсонпарварлик қадриятларини энг муқаддас деб билишган ва доим тарғиб этишган. Жаҳонда шунчалик юксак тараққиёт чўққиларига эришилганига қарамай, 6 миллиарддан ортиқ дунё аҳолисининг 1,2 миллиарди қашшоқликда кун кечирмоқда. Иқтисодий глобаллашув билан маънавий глобаллашувни табиий чамбарчас боғланган ҳолда олиб боришгина дунёни навбатдаги фалокатлардан қутқариши мумкин.

Ҳозирги тадқиқотчиларнинг айримлари модернизм, «Фарб кетидан қувиш» сиёсатини кенг тарғиб қилиш тарафдори. Бизнингча, жаҳон халқларининг турли ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олиб, вазминлик билан ҳолисона иш тутиш, илғор ва инсонпарварлик манфаатларига хос бўлган ижобий тажрибани ўрганиш, тарих синовларидан ўтган удум, урф-одатларни асраш лозим. Бунинг учун эса, бой анъаналаримиз ва миллий қадриятларимизни доимо эсда сақлаш, амалда қўллаш, бойитиб бориш талаб этилади.

Иқтисодиёт узоқ ва мураккаб тарихий жараён маҳсулидир. Бундан 15—20 йил аввалги, ундан 70 йил илгариги шарт-шароитларга бир назар солайлик, қанчалик йирик ўзгаришлар шоҳиди бўламиз. Шуларга мос равишда иқтисодий

тафаккурда, сиёсатда ҳам катта ўзгаришлар амалга ошди, янги-янги ғоялар пайдо бўлди, борлари такомиллашди.

Умуман, илм-фанни, тафаккурни чексиз уммон деб қарасак, уларнинг манбаи охир-оқибат чашма, сой, дарёлардан бошланади. Қатрада қуёш акс этганидек, ана шу манбаларни ўрганиш, таҳлил этиш, умумлаштириш ва тўғри хулоса чиқариш ҳам маърифий, ҳам маънавий аҳамият касб этади.

Ушбу китобда шу соҳадаги дастлабки тадқиқот натижалари келтирилмоқда. Улар мукамалликдан йироқ, негаки, бу борадаги изланишлар энди бошланган ва жадал давом эттирилиши зарур.

Китобда халқимиз, мутафаккирларимизнинг бой иқтисодий-ижтимоий ғоя, фикр, қарашлари ҳозирги замон назария ва таълимотлари билан қиёсий таҳлил этилади, умумлаштирилади ва шунга мос хулосалар чиқарилди. Келтирилган таҳлилларимиз бой илмий меросимизни ёритиш билан бирга, янги баркамол авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ишларига ҳам маълум ҳисса қўшади деган умиддамиз.

ИҚТИСОДИЙ ТАФАККУР ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Иқтисодий тафаккур ибтидоси дастлабки давлатлар пайдо бўлиши даврига бориб тақалади ва ҳозир ҳам доимо ривожланиб, ўзгариб турибди. Бу халқ хўжалиги, иқтисодиёт ривожин билан ҳамоҳанг жараёндир, чунки иқтисодиёт ҳар бир инсон, оила, жамоа, бутун мамлакат ва дунё аҳли ҳаётида етакчи ўрин эгаллайди. Халқимиз «Аввал иқтисод, кейин сиёсат» иборасини ишлатиши бежиз эмас.

Инсоният тарихи шуни кўрсатадики, қадимдаги дастлабки уй хўжалиги ҳозирги индустриал, супериндустриал даражага етгунча катта ва мураккаб йўлни босиб ўтди. Шу даврлар мобайнида энг оддий иқтисодий ғоя вужудга келди ва тобора ривожланиб бормоқда, чунки иқтисодиёт бизнинг нафақат бугунги, балки эртанги ҳаётимиз, ҳозирги ва келажакдаги фаровонлигимизни таъминловчи кучдир. Инсон эса шундай яратилганки, у доимо олга интилишга, янада яхшироқ яшашга ҳаракат қилади.

Одамларнинг бу орзуси уларни изланишга, кўпроқ билим олишга, ҳаёт тажрибасини ижодий қўллашга даъват этиб, фан ва техника тараққиётидан янада самарали фойдаланишга олиб келади ва бу жараён жўшқин давом этмоқда. Шунга мос равишда, худди табиий фанлардаги каби иқтисодиёт соҳасида ҳам янгидан-янги ғоя, қараш ва қонуниятлар вужудга кела бошлайди.

Шу ерда бир нозик савол туғилади — хўш, олдин ғоя, сўнг иқтисодиётми? Ёки аксинчामी? Албатта, иқтисодий фаолият муҳим, ахир унинг ривожини янги ғояларга туртки беради-ку. Аммо инсон онгли мавжудот бўлгани учун ҳам, ҳар бир хатти-ҳаракатини олдиндан белгилашга, энг мақ-

бул қарор қабул қилиб, иш кўришга интилади. Тартибсиз ва ўз-ўзидан интилиш ҳам бўлади, аммо у ҳам маълум мақсадни кўзлайди. Ҳаёт тажрибаси эса, янгича фикр юритишни тақозо этади ва диалектик ривож рўй беради.

XVI асрнинг бошларига қадар, яъни натурал хўжалик ва истеъмол устун бўлган даврда биронта назария яратилмаган бўлса-да, маҳсулот ишлаб чиқариш, товар-пул муносабатлари ўсиши билан, Европада Уйғониш даври, Буюк географик кашфиётлар, мустамлакачилик билан ҳамоҳанг равишда дастлабки **меркантилизм таълимоти** яратилди.

Маълумки, ҳар қандай иқтисодий дунёқарашда бойлик асоси масаласи муҳим саналади. Чунончи, иқтисодиётда икки соҳа мавжуд: ишлаб чиқариш (хунармандчилик, саноат, қишлоқ хўжалиги) ҳамда муомала (пул, савдо-сотик, ҳозирги даврда хизматлар).

Меркантилизм таълимотида эса, бойлик асоси фақат муомала соҳасида, деб қаралди. Дастлабки даврда, яъни XV—XVI асрларда олтин, кумуш, бошқа жавоҳирлар асосий бойлик ҳисобланган, сабаби — пул нодир металлдан зарб қилинар эди. Бироз муддат ўтгач, XVI—XVII асрларда савдо-сотикдан олинadиган фойда муҳим саналди. Албатта, бундай гоёлар пайдо бўлишига маълум давр ва шароитнинг хусусиятлари таъсир этган.

XVIII аср бошида, **протекционизм**, яъни давлатнинг ўз иқтисодиётини чет эл рақобатидан ҳимоя қилишга қаратилган сиёсат таъсирида тарихда илк бор банклар ташкил топди, қимматли қоғозлар муомалага чиқди.

XVII асрнинг иккинчи ярмида ва айниқса, XVIII асрда **классик таълимот** вужудга келди, унда аввалги меркантилизм гоёлари жиддий тафтиш қилинди ва тўлдирилди. Бозор муносабатлари афзаллиги исботлаб берилди, айниқса, тўла иқтисодий эркинлик сиёсати илгари сурилди. Бундан ташқари, фаолиятни эркин танлаш ва талбиркорлик ҳуқуқи, баҳоларнинг тўла эркинлиги, иқтисодий рақобатнинг чекланмаган эркинлиги, хусусий мулк қўллаб-қувватланиб, шу гоёларга асосланган ҳолда хўжалик юритиш энг мукамал эканлиги исботлаб берилди.

Классиклар фикрича, бойлик асосан фақат ишлаб чиқаришда, меҳнат туфайли яратилади, муомалада эса янги бойлик вужудга келмайди. Классикларнинг гоёлари, баъзи нуқсонларига қарамай, ҳозирги давр иқтисодий тафаккурининг таянчи саналади. Агар меркантилистлар бойлик фақат зебу зийнат, жавоҳирлару пулдан иборат, деб фикрлаган бўлсалар, классиклар уларга қатъий эътироз билдириб, ер, сув, яйлов, ўрмон, қазилма бойликлар, уй-жой, кема ва ҳоказолар инсон меҳнати туфайли янги бойликни яратади, дедилар. Масалан, инглиз олими Уильям Петти шуни исботлаб бердики, агар меркантилистлар ҳисоби бўйича иш юритилса, XVII асрда Англия бойлигининг бор-йўғи 3 фозини жавоҳирлар ва пуллар ташкил этган бўларди. Ваҳоланки, 5,5 миллион аҳолининг 4,1 миллиони қишлоқларда яшаган ва деҳқончилик қилиб, бойлик яратган. Савдо-сотикда 246 минг, саноатда эса 240 минг киши банд бўлган. Хулоса шуки, меркантилизм гоёлари чекланган эди.

Классиклар шунингдек, инсонларга хос муҳим жиҳат — шахсий манфаат аҳамиятини очиб беришди. Бу манфаат одамларни ихтиёрий фаолликка ундайди, бор имкониятларидан унумли фойдаланишга олиб келади, эгаллик ҳиссини уйғотади, сарфу харажатни камайтиради. Шахсий манфаат жамият манфаатларига ҳам мос келади.

Иқтисодиётда табиатдаги каби инсонлар хоҳишига боғлиқ бўлмаган, ўз-ўзидан рўй берувчи қонунлар борлиги очиб берилди. Улар, англиялик машҳур иқтисодчи Адам Смит (1723—1790) таъбирича, «кўринмас қўл» ёрдамида тартибга солинади. Бу қонунларни ўрганиш, билиш, амалда фойдаланиш катта самара беради ва, аксинча, уларга зид иш юритилса, охири «вой» бўлиши кўрсатилади. Бозор муносабатлари худди ана шундай заруратдир. Унга қарши чиққан «бошқачароқ» иқтисодий муносабат ўрнатишга уринган шўро ҳокимияти эса таназзулга юз тутди.

XVIII аср ўрталарида Францияда классик мактаб доирасида янги бир таълимот — **физиократизм** («табиат ҳукмронлиги» дегани) вужудга келди. Унинг гоёлари классикларга асосан ҳамоҳанг, аммо тубдан фарқ қилади. Физиократлар фикрича, қишлоқ хўжалиги бойликнинг бирламчи асоси, саноат эса иккиламчидир. Бунга мисол қилиб тегирмон кел-

тирилади ва ҳосил бўлган ун асосан дон туфайли, деб исботлашга ҳаракат қилинади. Бу ғоянинг ҳам камчилиги бор, чунки саноат иккинчи даражали омил деб қаралиб, инкор этилади.

Юқоридаги қарашларда, бирор маҳсулот қиймати унга сарфланган меҳнат билан ўлчаниши, иқтисодийнинг мувозанати ўз-ўзидан рўй бериши таъкидланган. Бу мувозанат «бозор қонуни» деб аталувчи қоида асосида юзага келади. Яъни, ишлаб чиқариш (таклиф, сотувчи)га мос равишда, истеъмол (талаб, харидор) юзага келади, маҳсулот кўпайса, истеъмол ошади ёки аксинча. Маҳсулот албатта сотилади, орада ҳеч қандай муаммо йўқ, деб қаралган. Шу тамойилларга асосланган жамиятда — капитализмда ижтимоий келишмовчиликлар ҳам инкор этилади.

Аммо шароитнинг ўзгариши, айниқса, XVIII—XIX асрларда аввал Буюк Британия, кейинчалик Франция, Германия ва Европанинг бошқа давлатларида, АҚШ ва ўзга мамлакатларда юз берган саноат инқилоби, яъни ишлаб чиқаришга машиналар кириб келиши билан классик мактабнинг кўпгина ғоялари амалда ўз тасдиғини топмай, қаттиқ танқид остига олинди. XV асрдан мануфактураларда асосий ҳаракатлантирувчи куч — қўл, оёқ, оқиб турган сув, шамол қувватидан фойдаланилган бўлса, эндиликда янги энергия манбаи — буг машиналари кириб келди, фабрика- заводлар ташкил этилди, меҳнат унумдорлиги кескин ошди, аммо ижобий иқтисодий ўзгаришлар билан бирга ижтимоий муаммолар ҳам пайдо бўлди.

Аввалги, классик ғояларга кўра, машиналар туфайли ишлаб чиқаришнинг ўсиши билан бирга, иш ҳақи ҳам ошиши керак эди. Аммо амалда ундай бўлмади. Тарихда биринчи бор Англияда 1815—1817 йиллари савдо-саноат инқирози, 1825 йилларда эса энг йирик иқтисодий инқироз юз берди. Айниқса, ишсизлик, қашшоқлик, пулнинг қадрсизланиши кучайиб, бундан катта ижтимоий хавф туғилди. Классик таълимот ғояларига ўхшаш ва тескари қарашлар шакллана бошлади. Иқтисодий ўсиш ва халқ турмуши ўртасидаги номутаносиблик очиқ-ойдин бўлиб қолди. Бунини бирор тарзда тушунтириб бериш керак эди. Айрим олимлар, масалан, швейцариялик иқтисодчи Жан Сисмонди (1773—

1842) капитализми, хусусан, йирик саноатни бутунлай тугатиш, орқага қайтиш зарур деса, баъзилари уни «тузатиш», ислоҳ қилиш тарафдори бўлишди. Инглиз иқтисодчиси Томас Мальтус (1766—1834) каби бир қанчалари уни ҳимоя қилиб, айб капитализмда эмас, балки одамларнинг ўзида, чунки улар ниҳоятда тез кўпайиб бормоқда, деган ғояларни илгари сурдилар.

Мухолифлар, масалан, социалистлар бу тузумни таг-томири билан йўқотиш лозим, деб ҳисобладилар. Бундай ғоялар XIX асрнинг ўрталарида айниқса машҳур бўлди. Улар хусусий мулк, баҳолар ва рақобатни инкор этишди, давлат мулкани асосий деб билишди, иқтисодиётнинг бетартиб ривожланиши хавфли, баҳолар юқоридан белгиланиши зарур, деб ҳисоблашди. Бу эса, бозор муносабатларига мутлақо зиддир. Хуллас, классик мактаб катта ўзгаришларга муҳтож эди.

Аммо биламизки, тарих ғилдирагини тўхтатишнинг иложи йўқ, у беаёв олға интилаверади. XIX асрнинг 70-йилларида саноат корхоналари, банклар йириклашиб, монополиялар юзага келди, эркин рақобат ўрнини номукамал бозор муносабатлари эгаллай бошлади. Вазият кескин ўзгарди. Фан-техника ривожига ҳал қилувчи бўлиб қолди. Иқтисодий тафаккурда ҳам, янги — **маржинализм** («чегаравий» деган маънони англатади) таълимоти пайдо бўлди. Классиклардан фарқли ўлароқ, унинг вакиллари иқтисодиётда ишлаб чиқариш эмас, истеъмол ҳал қилади, деб ҳисоблай бошлашди. Маҳсулот қиймати унга сарфланган меҳнат билан эмас, балки унинг фойдалилиги ҳамда ноёблиги билан ўлчанади, деган тўғри хулоса чиқарилди. Бунда асосий эътибор маҳсулотни истеъмол қилишга қаратилади. Меҳнат натижаси муҳим саналади ва классиклардан фарқли равишда, ишлаб чиқариш, хизмат, савдо ва ҳоказолар соҳасида яратилган фойда, яъни нафлик, ҳар қандай ижобий фаолият асосий деб ҳисобланди.

Бу ниҳоятда тўғри хулоса, негаки, ҳозир етакчи мамлакатлардаги бойликнинг 50—80 фоизи айни шу хизмат соҳасида яратилмоқда. Ҳақиқатан ҳам, бирор нарсага баҳо берилганда «қанча меҳнат сарфланди?» деб сўралмайди, буни аниқлаш қийин, чунки меҳнат сарфи турлича бўла-

ди. Мисол сифатида, ҳавони олсак. Унинг инсон учун ҳаётий аҳамиятини, улкан нафи борлигини яхши биламиз. Аммо ҳаво баҳоси нолга тенг. Нега? Чунки у ноёб эмас, табиатда сероб. Худди шунингдек, олдимиздан оқиб турган дарё ёки булоқ сувининг ҳам нафи жуда юқори, аммо ундан олинган бир коса сувнинг қиммати йўқ. Шу маънода, халқимизда «олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ» деб айтилиши ҳам бежиз эмас. Аммо шу сув чўлу саҳрода ниҳоятда қадрли, чунки у ерда сув ноёб бўлади. Нима учун олтин, жавоҳирлар қимматли, ахир, олтинсиз ҳам яшаса бўладикун? Аммо баҳоси жуда баланд, чунки улар ноёб. Бунда талаб ва таклиф ўзгариши яққол сезилади. Масалан, бозорда бир маҳсулот фақат бир ерда сотилади, дейлик. Уни бир неча жойдан харид қилиш имкони бўлса, баҳо анча ўзгаради. Бу қоида объектив равишда амалга ошади ва у иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларига тегишлидир. Ҳатто валюта-пул муносабатларига ҳам. Негаки, пулнинг айлана олиши муҳимдир.

Дастлабки қарашларда меҳнат умуман инкор этилган бўлса, кейинчалик меҳнатсиз наф бўлмаслиги, иккаласи худди қайчининг икки учи каби бирга ҳаракат қилгандагина самара бериши исботлаб берилди. Чунончи, инглиз ёзувчиси Альфред Маршаллнинг (1842—1924) неоклассик ғоясида шу фикр мужассам. Бу таълимот, иқтисодий таҳлилда математикани кенг қўллаш учун катта имкониятлар яратди. Унда, талбиркорлар иқтисодиётни, сармойани, ишчи кучини ва ерни давлатга нисбатан самаралироқ ишга солиши ва бошқариши кўрсатиб берилди. Марксча давлат мулки афзаллиги ғояси эса инкор этилди.

Бугунга қадар яратилган иқтисодий таълимотлар асосан шундан иборат. Уларнинг уч муҳим йўналиши мавжуд: **неоклассика**, **институционализм** ва **кейнсчилик**. Институционализм тарафдорлари тараққиётнинг иқтисодий омиллари билан бирга одамларнинг ақлий, руҳий, маънавий, айниқса, ҳуқуқий ва бошқа омилларига алоҳида урғу беришади, «инсоний омил», миллат руҳи асосий деб қаралади. Институтлар бу — давлат, оила, касаба уюшмалари, дин, маҳалла, ҳуқуқ идоралари ва бошқалар бўлиб, давлат юқори ўринга қўйилади. Иқтисодиёт бошқа ижтимоий фанлар — тарих,

география, фалсафа билан ҳамоҳанг бўлиши зарур, деб ҳисобланади.

Бу йўналишларнинг асосий тамойиллари бир хил — бозор муносабатлари ҳал қилувчи саналади, аммо энг муҳим фарқи — давлатнинг иқтисодиётга аралашуви масаласидир. Классик ва неоклассиклар давлатнинг аралашувини хуш кўришмайди, эркин бозор қўллаб-қувватланади, кейинчилар эса аралашув тарафдори. Бу ҳолат айниқса иқтисодий инқирозлар даврида яққол сезилади. Шу йиллари АҚШда бошланган инқирозга қарши курашда, аввалги президент Жорж Буш давлат ёрдамини инкор этган бўлса (унинг фикрича, бозор ўз-ўзини тартибга солади), янги президент Барак Обама бунинг аксини қилмоқда.

Умуман, бирор ғоя бекаму кўст, тўлалигича амалиётда қўлланмайди. Одатда, неолиберализм тарафдорлари айтганидек, «рақобат мумкин бўлган ҳамма ерда, давлат аралашуви эса, зарур бўлган ерда» амалга ошиши керак. Давлат «ҳакам» ролини бажариши тавсия этилади, яъни «ўйин» қонун-қоида асосида бораётган бўлса, ҳакам жим туради, фақат қоида бузилгандагина аралашади. Ҳолбуки, жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви тобора кучайиб бормоқда.

Иқтисодий ғояларни қурилаётган иншоотга ўхшатиш мумкин. Пойдевор мустаҳкам бўлса, унинг устига исталган бинони барпо этса бўлади. Ана шу пойдевор классик таълимотга таянувчи бозор иқтисодиётидир. Иқтисодий ғоя ва назариялар эса қўйилаётган гиштлар кабидир, кейинги ғоялар аввалгиларини таҳлил этиш ва ривожлантириш мевасидир. Бинонинг шакл-шамойили эса ҳар бир халқ, мамлакатнинг тарихий мероси, тажрибаси, урф-одатлари, яъни ўзлигига жуда-жуда боғлиқ. Масалан, немис халқи деганда ишда, ҳаётда аниқлик, япон, корейс, хитой деганда ишчанлик, ҳаракатчанлик, ўзбек деганда меҳнаткашлик, бағрикенглик, меҳмондўстлик ва бошқа фазилатлар дарҳол кўзга ташланади. Худди шунингдек, иқтисодий тафаккур ҳам кўп йиллар давомида шаклланиб боради ва амалий аҳамият касб этади.

Шу сабабли ҳам иқтисодиётда турли қарашлар, уларни ҳаётда қўллаш борасида эса ҳар хил ёндашувлар рўй бер-

моқда, шу важдан бир ғоя ҳамма мамлакатларда бир хил натижа беравермайди, чунки ҳар бир ер ўзига хос, бетакрор. Таъкидлаш керакки, бу «бино» — иқтисодий тафаккурнинг такомиллашуви ҳамон давом этмоқда.

«Ҳар қандай узоқ йўл ҳам биринчи қадамдан бошланади» деганларидек, иқтисодий тафаккурнинг илк ирмоқлари милoddан аввалги IV минг йилликка, Қадимги Шарқ давлатларига бориб тақалади. Негаки, у жаҳон тамаддуни бешиги ҳисобланади. Зеро, вақти-вақти билан ортга, яъни тарихга қараб қўйиш керак. Ана ўша қадим замонларда, натурал хўжалик, яъни ўз-ўзига маҳсулот етказиш замирида рўй берган жараёнларда давлатнинг фаол иштироки шароитида товар-пул муносабатлари тобора кенгайиб борди, давлат, жамоат ва хусусий мулкнинг ўзаро мутаносиб фаолият юргизиши энг долзарб муаммога айланди. Шу сабабли иқтисодий тафаккур тарихининг илдизи узоқ ўтмишдадир ва бунга оид манбалар Шарқ давлатлари, хусусан, мамлакатимизда аниқланган, чунки бу ерда иқтисодий ғоялар ривожига дастлабки пойдевор қўйилган.

Шунингдек, Ўрта Осиё мутафаккирларининг асарларини ўрганиш натижасида муҳим илмий-амалий хулосалар чиқарилди. Асосий натижа шуки, қадимги даврдаги иқтисодий ғояларни ҳозирги замон назариялари билан қиёсла-сак, дастлабки иқтисодий қарашлар ҳам жуда нодир фикрларни ўзида жамлаган ва ўз даври иқтисодиёти учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Бизнинг давр учун ҳам, бу ғояларнинг аҳамияти кам эмас. Зеро, ҳар қандай тарихни ўрганиш, аввало, ҳозирги кун ва келажак учун аҳамиятлидир. Буюк ёзувчи ва адибимиз Абдулла Қодирий айтганидек, «Мозийга қараб иш кўриш хайрли»дир.

Айниқса, ҳозирги даврда иқтисодиёт ҳар бир инсон ҳаётига жўшқинлик билан кириб бормоқда ва одамлар иқтисодиёт тўғрисида имкони бориचा кўпроқ билишга интилмоқдалар. Хўш, уммон каби кенг ва тубсиз иқтисодиёт фанини ўрганишни нимадан бошламоқ керак, деган савол туғилиши табиий.

Бизнингча, бу ишни, шифокор беморни даволашни унинг касаллик тарихидан бошлагани каби, тарихдан бошлаган зарур. Албатта, бугунги ва эртанги кун муаммолари-

ни тўла ҳал этишда ўрта аср иқтисодчиларидан барча саволларга тайёр жавоб олиш мушкул. Аммо ўтган донишмандларнинг фикр-мулоҳазалари бугун ва келажак ҳақида тўғри хулоса чиқариш учун яхши имконият беради. Аниқроғи, гилдиракни қайта кашф қилишга ҳожат қолмайди. Тарихий тажриба шуниси билан ҳам қимматлидир.

Ўз даврида иқтисодиётда синфий, мафкуравий тамоийиллар эртақдаги қум қасрлар каби вайрон бўла бошлади. Табиатнинг ёмон об-ҳавоси бўлмаганидек, тарих ҳам бўлиб ўтган яхши ёки ёмон воқеалар учун ҳеч ким олдида тавба-тазарру қилмайди.

Аслида, ғоялар қай тарзда пайдо бўлиб, қандай ривожланади? Фикримизча, бу жараёнда ҳаёт, амалиёт, яъни иқтисодиётнинг ривожини етакчи ҳисобланади. Иқтисодиёт ҳар қандай шароитда ҳам ривожланаверади, чунки тажриба сабабли малака ортиб боради. Бу тажриба ўрганилиб, таҳлил қилинади ва хулосалар чиқарилади, қонун-қонуниятлар аниқланади ва, албатта, ҳаётга татбиқ этилади. Энг содда, ички ҳиссиёт билан сезиб, башорат қилинган иқтисодий ғоялар бора-бора яхлит қонун-қоида, назария ва таълимотга айланади. Улар ғоявий томондан узвий боғлиқдир, аниқроқ айтадиган бўлсак, ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари фақат шу бугуннинг «маҳсули» эмас. Шу сабабли ҳар бир олимнинг тадқиқот усулини ўрганишдан маълум бўладики, улар аввалги даврнинг назария ва таълимотларини мукаммал таҳлил этиб, ўзларининг бирор янги ғояларини илгари сурадилар. Бунинг яққол мисоли сифатида Адам Смитнинг «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот» (1776) асарини келтириш мумкин. Унда аввалги даврдаги меркантилизм, физиократизм таълимотлари таҳлил этилади, ижобий томонлари тан олинади, камчиликлари кўрсатилади ва ривожлантирилиб, янги таълимот яратилади.

Демак, иқтисодий фан учун тарихийлик хосдир, маълум даврдан кейин бўлаётган ўзгаришлар янги ғояларга асос бўлади ва бу муқаррар амалга ошади. Яна шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, собиқ Иттифоқ даврида мамлакатимизда нимани ва қандай ўрганиш «марказ»нинг тўлиқ ихтиёрида бўлган. Таржима ишлари ҳам шу йўсинда

олиб борилган. Охир-оқибат ўзбек тилида бирор жиддий асар яратишга йўл берилмаган. Айниқса, Шарқ, хусусан, Ўрта осиелик олимлар ва донишмандларнинг иқтисодиёт ва бошқа фанларга қўшган ҳиссаси доимо камситиб келинган.

Инсоният хўжалик юритишга оид дастлабки содда ғоялардан то ҳозирги энг мураккаб таълимотларга қадар б минг йиллик узоқ тарихий йўлни босиб ўтди. Бу йўлга фикран назар солган ҳар бир киши, Марказий Осиё халқлари ва донишмандлари иқтисодий тафаккур ривожига бениҳоя улкан ҳисса қўшганини англаб олади. Шу нарса аниқ маълум бўладики, Шарқ ғоялари Фарбни «уйғотиш»га катта ёрдам берган.

Мустақил тараққиёт йўлига ўтган ўзбекистонлик олимлар олдида, кўпгина фанлар каби, иқтисодиёт фани борасида ҳам катта ишларни амалга ошириш вазифаси турибди. Иқтисодиёт инсоният тарихи каби қадимийдир. Иқтисодиётга оид фикр ва ғоялар, назария ва таълимотлар ҳам кўп минг йиллик тарихга эга. Лекин уларнинг асосий қисми ёзув пайдо бўлганидан сўнг, ёзма манбалар ҳолида бизга етиб келди. Бу манбалар, улардаги ғоялар, аввало, инсониятнинг муқаддас мулки, уларни топиш, ўрганиш ва келажак учун сақлаш савобли бўлса, улардаги нодир фикрларни ҳаётга татбиқ этиш ҳам назарий, ҳам амалий ва ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Иқтисодиёт дунёвий ҳодиса бўлиб, унинг олдида турган вазифалар барча халқлар ва мамлакатлар учун бир хил, аммо улар ривожланиш давомида турлича натижаларга эришганлар. Ҳозирги даврда ҳам бозор иқтисодиётининг тамоийиллари ҳамма учун бир хил бўлишига қарамай, натижалар турлича. Узоқ ўтмишдаги кўпгина ўғитлар, ҳаётий тажриба, алломаларнинг фикр ва ғоялари ҳозирги кунда ҳам асқатаяпти.

Иқтисодий тафаккур тарихи яна, фан ва амалий хўжалик ўзаро боғлиқлигини кўрсатади. Шу сабабли иқтисодий фикр ва унинг дастури, яъни кундалик ҳаётда қўлланиши одатда бирга олиб борилади. «Эскирган назариялар инкор этилгани учунгина, уларни ноилмий деб бўлмайди», деб ёзади америкалик таниқли иқтисодчи Томас Кун.

Тафаккур тарихини чуқурроқ ўрганиш орқали, ечимини кутаётган бир қанча назарий масалаларга ойдинлик киритиш имкони туғилади. Масалан, бозор муносабатлари қандай пайдо бўлгани ҳанузгача аниқ ечимга эга эмас. Айрим олимлар бу жараённи хусусий мулк, синфий жамият юзага келиши билан боғласалар, айримлари (Р. Хейлбронер, Л. Туроу) уни капитализм билан, аниқроғи, капитал, ишчи кучи, ер пайдо бўлиши билан изоҳлайдилар.

Ўз даврида илғор Шарқнинг ортада қолиши, Фарбнинг илгарилаб кетиши сабаблари, келажак тўғрисидаги илмий башоратлар, яъни прогнозлар ҳам муаммо бўлиб турибди. Тадқиқотимизда шундай масалаларга оид фикр-мулоҳазалар берилади.

Китоб яратишга асос бўлган манбалар қадимги археологик топилмалар, қоя ва бино деворларидаги расмлар, чизмалар ва халқ оғзаки ижоди намуналаридан бошланади. Аммо бу фаннинг энг муҳим манбалари — давлат арбоблари, олим ва файласуфлар ёзиб қолдирган қўлёзмалар ва асарлардир. Зеро, жаҳон иқтисодий тафаккурида қадимги қўлёзмалар жуда аҳамиятли. Масалан, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтидаги қўлёзмаларни ўрганишда маълум камчиликлар мавжуд. Бу қўлёзмалардаги гоёлардан муҳимлари ўрганилган, холос. Иқтисодиёт тафаккури билан боғлиқ бўлган маълумотлар эса, ҳали-ҳануз тадқиқ этишга муҳтож.

Кўплаб илмий мақолаларда Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий гоёлари маълум даражада ўз аксини топган. Асосий иқтисодий гоёлар, айниқса, ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари маълум шахслар томонидан ёзилган асарлари орқали бизгача етиб келган, уларни ўрганиш, таҳлил қилиш, хулоса чиқариш орқали, иқтисодий таълимотлар мажмуаси юзага келган.

Яна бир жиҳатни алоҳида таъкидлаб ўтмоқчи эдик. Фарбда бевосита иқтисодиёт, иқтисодий гоёлар ва уларнинг тарихига бағишланган алоҳида асарлар мавжуд. Масалан, римлик агроном Люций Колумелла (милодий 36 йилда) «Қишлоқ хўжалиги тўғрисида» номли асарида ўша даврдаги барча экин турларини етиштиришга оид маълумотлар тўпламини ёзиб, китоб ҳолида қолдирган. Бизда эса бундай асар-

лар ниҳоятда кам, одатда, кўп масалаларни қамраб олган тадқиқотлар ичидан иқтисодий ғояларни териб олиш ва таҳлил этиш керак. Масалан, Абу Али ибн Сино асарларида тиббиёт асосий ҳал қилувчи ўрин эгаллайди, аммо уларни синчиклаб ўрганиш орқалигина иқтисодий қарашлар мажмуаси аниқланади.

Жаҳон тараққиёт саҳнасида ўзининг аниқ ғоялари ва амалиёти билан ажралиб турган, унга тобора шаҳдам қадамлар билан кириб бораётган мамлакатимиз ва олимларимиз республикамизнинг бой тарихий салоҳияти, дунё тамаддунига қўшган ҳиссаси ва энг муҳими, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётда эришган ҳамда эришаётган ютуқларини йирик ва чуқур мазмунли илмий тадқиқотларда кўрсатиш вақти-соати етди.

Айниқса, Ўзбекистоннинг етакчи мамлакатлар билан қиёсий ривожланиш таҳлилини, ўзимизга мос ва хос йўлнинг мазмуни ҳамда хусусиятларини холисона ёритиш муҳимдир. Чунки ҳар доим ҳам ўзини «демократия модели» деб номлаётган давлатларнинг кўпгина мезон ва ўлчовлари, айниқса, мафкуравий қадриятлари халқимизнинг инсонпарварлик анъаналарига тўғри келавермайди. Бундан ташқари, уларнинг ва бизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўлларимиз ва босқичларимизда катта фарқлар бор. Айниқса, саноатдаги ўзгаришлар бошқача, ўзига хосдир.

XIV—XV асрларда Италия, Англия, Франция ҳамда бошқа етакчи давлатларда саноатнинг қўл хунармандчилиги соҳаси ўсиб, аввал цех тизими, кейинчалик фабрика, замонавий монополиялар, трансмиллий компаниялар пайдо бўлди; бизда эса бу соҳада XV—XIX аср ўрталаригача муҳим ўзгариш бўлмади. Бунинг сабабларини аниқлаш учун эса, нафақат миллий, диний, ахлоқий, этнографик, балки тарихий-географик омилларни ҳам ўрганиш зарур, улар чуқур таҳлилга муҳтождир.

Айрим олимлар иқтисодий тарихни майдалаб, масалан, молия, статистика, солиқ, савдо, божхона тарихларига бўлиб ўрганишни таклиф этадилар. Бунинг айрим қизиқарли томонлари бўлиши мумкин, албатта. Аммо бу аслида нотўғридир, чунки бундай нуқтаи назар билан қаралса, иқтисодий жараёндаги ўзаро боғлиқликлар хато талқин этилади.

Зеро, ўз даврида Маҳмудхўжа Бехбудий «Тарих келажак тарозусидир», деган эди ва шу боис мозийга холис ёндашилса, миллат ва мамлакат кучли бўлади.

«АВЕСТО»¹: ИҚТИСОДИЙ ФИКР КУРТАКЛАРИ

«Авесто» китобидаги иқтисодий ғоялар мажмуи

Қадимий ва нодир ёдгорлик — «Авесто» ватани Хоразм ерлари деб эътироф этилади. Китоб ўн икки минг хўкиз терисидан ишланган қоғозга битилган, аммо унинг айрим қисмларигина бизгача етиб келган, холос.

Республикамиз олимларининг тадқиқотларига кўра, зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлган «Авесто», яъни «Ҳаёт йўриқномаси» (асли «Овасто»)да ҳам муҳим иқтисодий фикрлар баён этилган. Жумладан, сунъий суғориш асосида деҳқончилик юритиш, она табиатни эъзозлаш, ҳайвонларни асраш, уларни ноўрин сўймаслик, уларга зуғум қилмаслик, тупроқ шароитини яхшилаш масалалари ёритилган. Бу китоб милоддан аввалги II минг йиллик охири — I минг йиллик бошларидаги воқеаларни акс эттиради. Бу 2700 йиллик тарихга эга жуда қадимий ёдгорликдир.

Зардуштийлик динининг таъсир доираси жуда кенг бўлиб, ҳозирги Эрон, Марказий Осиё, Кавказ орти юртлири, айниқса, Озарбайжон ва бошқа жойларда тарқалган. Милоддан аввалги II минг йиллик охири — I минг йиллик бошида пайдо бўлган «Авесто»нинг тўлиқ асл нусхаси сақланмаган, унинг айрим қисмлари топилган. У қадимий парфий, яъни оромий ёзувида битилган бўлиб, ҳозирги даврда рус ва ўзбек тилларига таржима қилинган.

Ушбу битикда бугунги назария ва таълимотларнинг илк куртаги мавжудлигини кўриш мумкин.

Зардуштийликнинг асосий ғояси дуализмга асосланган. Яъни, бир томондан, яхшилик ва ёруғлик худоси — Ахура-

---

¹ Авесто — Овасто (парфёнча: *apastak* — мати; кўпинча «Зенд-Авесто», яъни «тафсир қилинган мати» деб аталади). — Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 1-том, 2000. 65-б.

мазда, иккинчи томондан ёвузлик ва қоронғулик худоси — Аҳриман кучлари ўртасидаги кураш тасвирланади.

Инсоннинг хўжалик фаолияти табиий муҳит билан чамбарчас боғлиқ, деб тўғри уқтирилади, инсонга ҳам алоҳида эътибор берилади. Одамзолга танлаш ҳуқуқи берилган бўлиб, у Яхшилик ёки Ёмонлик томонига ўтиши ва шунга мос ҳаракат қилиши кераклиги таъкидланган.

Яхши одамнинг фаолияти яхши гоё, сўз ва ишлар билан боғланган бўлиши керак. Моддий бойликларни кўпайтириш эса, ёруғ дунёдаги яхши ишларнинг асосийси ҳисобланади. Шу сабабли «Авесто» матнларида натурал хўжалик, яъни ўз аъзолари эҳтиёжи учунгина маҳсулот ишлаб чиқарадиган хўжалик фаолияти кенг тарғиб этилиши ва амалий маслаҳатлар берилиши тасодиқ эмас.

«Авесто»да, жумладан, «ўз ҳаёти давомида гўзаллик ва яхшилик, нур ва қувонч йўлида хизмат қилган одам ҳақгўй, пок ва адолатли бўлиб, меҳмонларни бегараз, очиқкўнгиллик ила кутиб олади. Ўз ёрени севгани, ерни, молларни парвариш қилгани, одамларнинг молу мулкига кўз олайтирмагани, табиатни асраб-авайлаб, ундан завқ олгани учун унинг жони ҳам битмас-туганмас роҳат ва фароғатга бурканади», деб ёзилади.

Ўрта Осиёнинг ўтроқ деҳқончилик вилоятларида асосан зироатчилик, ҳунармандчилик ва савдогарчилик билан шуғулланувчи суғдлар, бахтарликлар ва хоразмликлар яшардилар. Улар атрофида, даштлик ва тоғолди ҳудудларда чорвадор қабилаларнинг яйлов-манзилгоҳлари жойлашган эди. Шунингдек, «Авесто»да мамлакатнинг чорвадор аҳолиси — «тур»лар деб аталиб, улар яшайдиган юрт эса Турон номи билан тилга олинади.

Академик А.Асқаров маълумотларига кўра, Ўрта Осиё шароитида дастлабки синфий жамиятнинг шаклланиши арафасида жамиятнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари, эркин деҳқон жамоалари — кашоварзлар, озод шаҳар ҳунармандлари — озодкорлар ва савдо-сотик жамоалари — гувакорлардан ташкил топган. Дастлаб мулкка эгаллик қилиш матриархат даврида умумий эди, сўнг патриархат даврида эркин ишлаб чиқариш жамоаси аъзоларига тегишли ҳусусий мулк шаклланди.

Мулкий табақаланиш кучайиб бориши туфайли, кашо-варзларнинг бойиб кетган қатлами бадавлат деҳқонзодалар табақасини ташкил этса, уларнинг ер мулкидан ажралган камбағал қисми кадиварлар табақасига айланди. Кадиварлар деҳқонзодаларга қарам қорандаларга — ижарачиларга айланди. Шундай табақаланиш ҳунарманд ва савдогарлар орасида ҳам кузатилади.

Чорвадорлар жамоаси эса, бадавлат чорвадорларга, аслзода ҳарбийларга, камбағал авом чўпон ва хизматкорларга бўлинган. Араблар Ўрта Осиёга кириб келгунига қадар, яъни зардуштийлик дини ҳукмронлиги даврида хусусий, жамоа, вағнзе (ибодатхоналарга тегишли) мулклар таркиб топди. Вағнзе мулки ислом даврида масжид ва мадрасаларнинг вақф мулкига айланди.

Муқаддас китобда, шунингдек, кўчманчи халқларнинг асосий бойлиги бўлган моллар сонини сақлаш қўлаб-қувватланади, уларни бекордан-бекорга қурбон қилавериш қораланади. Уй ҳайвонларини асраш, кўпайтириш, айниқса, семиртиришга алоҳида урғу берилган. Ана шу мақсадда яхши яйлов, керакли қаров, ем-хашак билан таъминлаш энг яхши фаолият деб баҳоланади. Бу ғоя, айниқса, илк зардуштийликда кучли тус олган эди.

Яхши ишларни амалга ошириш кучли ҳокимият билан бўлиши қайд этилади. Китобда ёзилишича, ҳайвонларни ўғирлаш ёки тортиб олишдан, тураржойларни хонавайрон қилишдан асрашга интилиш яхшилик ғалабасига олиб келади. Ана шу қоидаларга амал қилганлар яйловлар бўйлаб эркин ҳаракатланишига ваъда берилади, чунки табиий яйловлар чекланган шароитда бу «эркин ҳаракат» таъминоти муҳимдир. Акс ҳолда, ўзаро тўқнашув ва урушлар рўй бериши мумкин.

Маълум қонун-қоидаларга бўйсуниб кучли ҳокимият ва мўътадиллик билан боғлиқ эди. Ўзаро шартномаларга бекаму кўст амал қилиш зарурлиги, айниқса, ўзаро моддий ёрдам бериш кераклиги тарғиб этилади.

«Авесто» маълумотларига қараб, шу даврда жамиятдаги ижтимоий вазиятни билиб олиш мумкин. Бу даврда уруғ жамоаси емирилиб, дастлабки синфлар пайдо бўлганлиги аёндыр, улар қоҳинлар, ҳарбийлар, чорвадорлар ва ҳунар-

мандлардан иборат бўлган. Аҳоли кўпроқ ярим кўчманчилик асосида кун кечирган. Экстенсив, яъни ўтлоқ майдонларни кенгайтиришга асосланган чорвачилик етакчи эди.

Баркамол ҳаёт тарзи қуйидагича талқин этилган. Ердан шундай жойни топиш ёки яратиш керакки, у жойда кўп овқат пиширилсин, доим катта бўлак гўшт тегсин, отлар пишқириб турсин, от-арава филдираклари жаранги чиқсин, қамчи доим кўтарилиб, овози чиқиб турсин, зираворлар етарлича ғамланган бўлсин, хушбўй ҳидлар аримасин, яхши ҳаёт учун керакли барча нарсалар истакка қараб кўп миқдорда сақланадиган омборлар бўлсин.

Шу билан бирга, «Авесто»да турли табиий офатларга қарши озиқ-овқатлар захирасини барпо этиш қўллаб-қувватланади.

«Авесто»да, хусусан, чорвадорлар ҳамкори **Йим** тўғрисидаги афсонада «олтин аср»даги мол-қўйларнинг мўл-қўллиги ҳақида сўз юритилади. Йимнинг хизмати улуғланади, чунки у кучли совуқ, қор ва сув тўфонидан ҳайвонлар ва одамларни қутқариш учун **«вару»** (кўрғон) қурдириб, унга сув ўтказади, майда ва йирик моллар, одамлар, ит, қуш, барча ўсимликлар уруғи ва ёниб порлаб турган оловни келтиради. Одамлар учун тураржой, ҳайвонлар учун молхоналар қуради.

«Авесто»нинг яна бир наски — Видевдот бўлиб, нисбатан кейинги давр воқеаларини акс эттиради. Унда асосан деҳқончилик ва деҳқон меҳнати улуғланган. Эндиликда кўпроқ экин экиладиган, дон, ўт, мевали экинлар ўстириладиган, сувсиз жойлар суғориладиган, суви ортиқча ерлар эса қуритиладиган жойлар мақталади, ҳатто ерларга кўп гўнг солиниши, бунинг учун эса кўпроқ кичик ва катта қорамоллар боқиш тавсия этилади. Бу тавсияларда жуда катта табиий мантиқ борлиги аниқ кўриниб турибди.

Китобнинг бу наскида деҳқончилик ва айниқса, дон экиш, ғаллакорлик улуғланади. Аҳоли қунт билан дон етиштиришга даъват этилади, ҳатто ғаллакорлар эътиқодни мустаҳкамловчилар, дея талқин этилади. «Деҳқончиликсиз мўл-қўлчилик йўқ», деган ақида илгари сурилади.

Зардуштийлик қашшоқликни йўқотиш ёки унга йўлиқмаслик учун зироатчиликни ривожлантириш, янги ерларни

очиш бўйича фаол сиёсат олиб бориш кераклигини уқтиради. Аммо, инсон ерни ташласа, унга қарамай қўйса, ундай одам ўзгалар эшиги олдида турган доимий гадойга айланади, дейилган бу китобда.

Зоҳидлик, тарки дунёчилик, роҳат-фароғатдан сақланиш, воз кечиш тўғридан-тўғри қораланади, чунки бу одат ёмонлик билан курашаётганда инсон куч-қудратини сусайтиради. Овқатни кам истеъмол қилган одам на дин, на хўжалик ишларини, на фарзанд кўпайтириш фаолияти билан керакли даражада шугуллана олмайди. Инсонлар сонини ёхуд бугуннинг таъбири билан айтганда, «инсоний капитал»ни кўпайтириш ҳам муҳим вазифа деб белгиланган, чунки фарзандлар оила бойлигини кўпайтиради, яхшилик ғалабасига кўмаклашади. Чунончи, ҳозирги даврда ҳам бу муаммо мавжуд. Айниқса, ривожланган мамлакатларда аҳолининг қариши ортиб, туғилиш кескин камайган. Шу сабабли, бу ғояларнинг аҳамияти ҳозирги кунда ҳам жуда муҳимдир.

Бу дин ҳозирги Марказий Осиё, айниқса, Қадимий Эронда кенг тарқалди, давлат динига айланди. Милоддан аввалги VI—V асрларда Доро I подшолиги йилларида Эронда, кейинчалик бошқа давлатларда тарқалди. Ислом динигача бўлган даврда мамлакатимиз ҳудудида яшаган аҳолининг асосий қисми бу динга эътиқод қилган, унинг айрим қолдиқлари ҳали ҳам қайд этилиб турилади. Келин-куёвларни олов атрофида айлантириш, вафот этганларга чироқ ёқиш ва бошқалар шулар жумласига киради.

«Авесто»нинг бугунги кун учун аҳамияти

Бу китоб аввало қадимийлиги, ноёблиги ва ундаги ғояларнинг абадийлиги билан қимматлидир. У, олимлар учун қимматли ёдгорлик, манба бўлибгина қолмай, халқимиз, мамлакатимиз ҳаёти билан боғлиқ бўлган ҳодиса-ю жараёнларни ўрганиш, таҳлил этиш, баҳолаш ва маълум хулосалар чиқариш учун яхши асосдир. Унинг маърифий нуқтаи назардан ҳам, маънавий, яъни ахлоқ-одоб, тарбия, турмуш тарзи ва бошқа жиҳатлардан олганда ҳам аҳамияти катта. Халқимизнинг кўп йиллар давомида орттирган ҳар соҳадаги тажрибаси, урф-одат ва анъаналари бизга жуда зарур.

Китобда милоддан аввалги VIII асрда мамлакатимиз ҳудудида мавжуд бўлган сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий, ахлоқий ва бошқа соҳалар тўғрисида аниқ ва қимматли маълумотлар келтирилган, шунга қараб биз ўз тарихимизни, ким бўлганимизни англашимиз мумкин.

«Авесто» унинг учун махсус кашф қилинган ёзувда битилган. Шу алифбодаги бошқа асар йўқ. Бу ёзувни республикамызда бир неча олим билади, холос. Улардан бири — тарих фанлари доктори, профессор Мирсодиқ Исҳоқовдир. У китобнинг катта қисмини биринчи бўлиб ўзбек тилига ўгириб, кенг халқ оmmasига, илм аҳлига етказди. Хусусан, китобдаги иқтисодий ғояларни ёритишда М. Исҳоқов томонидан илмий-изоҳли таржима қилинган «Авеста»: «Видевдот» китоби»дан (2007) фойдаландик.

Ўрни келганида эслатиб ўтайлик, халқимиз ёзувнинг бошқа шакллари ҳам яратган. Урхун-энасой, суғд ёзувлари шулар сирасидан. Ваҳоланки, кўп халқларда ёзув биздан анча кеч пайдо бўлган. Масалан, мўғул алифбоси Чингизхон даврида, яъни XII асрда, кирилл алифбоси эса фақат 863 йили Македонияда кашф этилган.

Манбаларимиз тўғрисида гап борар экан, бу борадаги имкониятлар ва муаммоларни эслатиб ўтмоқчимиз. Юқорида, 100 минг нусхадан зиёд нодир қўлёзмаларимиз бор, дедик ва бу соҳада миқдор жиҳатдан жаҳонда етакчилардан биримиз. Аммо уларни ўрганиш ва амалда қўллаш бўйича муносиб ўриндамиз, деб айта олмаймиз. Бунинг бир қанча сабаблари бор. VIII аср бошларида киритилган араб ёзуви 1928 йилгача ишлатилди. Кўп илмий асарлар араб тилида, расмий ҳужжат ва шоирларнинг асарлари эса форс тилида ёзилган. Олдинги ёзувлар йўқотилган.

Бу муаммони ҳал этиш олимларимиздан катта билим ва меҳнатни талаб этади. Бой меросимизни халқимизга, жаҳон афкор оmmasига етказиш ҳам қарз, ҳам фарздир.

Кейинги ва асосий хулоса шуки, бу китобда нималар ёзилгану, замирида қандай ғоялар мужассам, бу ғояларнинг илмий асослари қандай? Ҳозирги замон фанининг нуқтаи назаридан қиёсий таҳлил қилиш кўрсатишича, асар катта илмий асосга таяниб, ҳаётни ҳаққоний тушуниб, катта инсоний ва тарихий тажриба узвийлигида, табиат ва жами-

ятнинг ривожланиш тенденцияларини билган ҳолда битилган. Қуёш, оташпарастликнинг аҳамияти буюк, чунки қурраи заминдаги ҳаёт шундан, олов кашф қилиниши билан эса, инсон табиат қаршисида мустақил бўлиб қолди. Ҳаёт эволюцияси ҳам энергия манбаи билан чамбарчас боғлиқ.

Китобда инсонпарварлик ва эзгулик тамойиллари асос қилиб олинган. Илмий ривожланишнинг асосий тамойили бўлган қарама-қаршилик кураши ва бирлиги қонунига амал қилинади. Битикдаги Яхшилик ва Ёмонлик кураши ана шундай. Шу билан бирга, келажакка ишонч билдирилади.

Бир мушоҳада қилайлик, эзгулик ўрнига ёвузликни мафкура байроғига айлантирган фашистлар, миллатчилар ва қўпоровчилар дунё халқлари учун қанчалик офат келтирган ва келтирмоқда... Ёинки, салбий хислат «соҳиби» бўлган, тарихда ўз номини қолдиришни истаган Герострат етти мўъжизадан бири саналмиш Артемида ибодатхонасига ўт қўйганини эслайлик. Лекин, инсоният бутун умри давомида ёмонликка қарши тинимсиз курашмоқда ва бир кун келиб, яхшилик енгизишига ишонади. Бу ҳиссиёт «Авесто»да шоирона акс эттирилган.

Иқтисодиётга оид фикрларда ҳам ҳаққоний ёндашув кўзга ташланади. Ўша даврдаги шароитдан келиб чиқиб, нисбатан натурал хўжалик қўллаб-қувватланади, чунки ҳали тўлиқ меҳнат тақсимооти йўқ, ишлаб чиқариш омилларининг ривожини сусти эди.

Айниқса, ўша даврда ердан самарали ва тўғри фойдаланиш қоидалари аҳамиятлидир. Ер ва экинларни суғориш, зах ерларни қуритиш — мелиорация тўғрисидаги фикрлар шундан далолат берадики, тўрт ҳаётий унсур — тупроқ, сув, олов ва ёруғликдан бири ўша замин шароити учун ўта аҳамиятли экани ниҳоятда тўғри тушунилган. Китобда: «Имонли эр қаерда энг кўп ерни парвариш қилса, унга дон экса, ўтлоқларни парвариш қилса, сувсиз қақроқ ерни суғорса, зах ерни қуритса, ўша ер энг бахтли ердур... Ким агар ерга ўнгу сўл қўли билан, сўлу ўнг қўли билан ишлов берса, гўё бу суюкли ёри бағрида орзиқиб кутган фарзандни пайдо қилгандек».

Бу мисраларда худди бугунги давр талабини кўрмоқдамиз, чунки ер инсониятнинг асосий боқувчиси сифатида

одамларга хизмат қилмоқда. Ўзбекистонда ҳам 2008—2012 йилларга мўлжалланган махсус қарор қабул қилинган бўлиб, унда ерларнинг ҳолатини янада яхшилаш, яъни мелиорация ишларига алоҳида эътибор берилмоқда. Бу ишларга 1 триллион сўм маблағ ажратилган. Дастлабки муваффақиятлар қўлга киритилди, масалан, дон ва пахта ҳосилдорлиги ўсиб, шунга яраша халқ моддий-турмуш даражаси ошиб бормоқда.

Китобда серқуёш, қурғоқчил Шарқ минтақаси, хусусан, Ўзбекистон учун энг зарур бўлган сув ва суғориш муаммоси ниҳоятда тўғри қўйилган. Иссиқ, қурғоқчил ҳудудлар учун намлик, сув ҳаётий заруратдир. Тарих отаси Геродот, «Мисрни Нил яратди», деганда ҳақ эди. Дарҳақиқат, Миср ҳудудининг фақат 2—2,5 фоизини эгаллаган Нил дарёси водийсида Миср аҳолисининг 97 фоизи яшайди.

Худди шу тарзда, таниқли тарихшунос Истахрий (850—934) ҳам «Хоразм Жайхун (Амударё)нинг бутун фойдасини ола билган мамлакатдир», деган эди. «Авесто»нинг Хоразмда яратилгани ва шу дарё ҳам эса олиниши бежиз эмас, чунки бу давлатнинг пайдо бўлиши ва ривожини шу дарё билан чамбарчас боғлиқдир. Айниқса ерларни сунъий суғориш катта иқтисодий ва ижтимоий аҳамият касб этади. Бу бир ҳудуд учун айтилган фикр бутун Шарқ мамлакатлари учун ҳам бирдек тааллуқлидир.

Шу ўғитларга амал қилган халқимиз суғорма деҳқончиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор берган ва бериб келмоқда. Юртимизда юксак деҳқончилик маданияти шакллانган. Кам сонли дарё, сой, чашма-булоқ сувларидан самарали фойдаланишнинг ажойиб усуллари кашф қилинган. Оқар сувлар канал, ариқлар орқали керакли жойларга олиб борилган. Баланд ерларга сув чархпалак, новлар орқали чиқарилган. Ер ости сувларидан фойдаланиш бўйича ниҳоятда ақли иш юритилган, ер тагидан кориз қазилган, чашма-булоқ «кўзлари» очилган. Чиғирлар ёрдамида эса жуда чуқур — 20—30 метрли қудуқлардан ер ости сувлари юқорига кўтарилган. Сардобалар қурилиб, қиш қори ва баҳор ёмғирлари сувлари бир жойга тўпланиб, узоқ вақт тоза сув сақланган ва турли эҳтиёжлар учун тежаб ишлатилган. Қадим-

даёқ айрим сойларга тўғон қурилиб, сув омборлари барпо қилинган.

Бу иншоотлар ўз-ўзидан бўлиб қоладиган ишлар бўлмасдан, халқимиз, миришкор деҳқонларимиз ва донишмандларнинг ақл-заковати, баракали меҳнати туфайли юзага келган. Халқ тажрибаси ҳозир ҳам қўл келмоқда. Республикамизда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 97 фоизи суғориладиган ерлардан олинади, қолган қисми эса, фақатгина қор, ёмғир сувлари ҳисобига тўйинадиган лалмикор, яъни суғорилмайдиган жойларда етказилади.

Бу китобда инсонлар учун энг муҳим масала — одамларни озиқ-овқат билан таъминлашга катта эътибор берилади. Унда шундай дейилади: «Борлиқнинг борлиги емиш биландир. Емиш бўлмас экан, ҳаёт ҳам йўқдир. Ким энг мўл-қўл экинлар экса, ерларни парвариш қилса, дон етиштирса, ўт-ўланлар ўстирса, мева-чева етказса, сувсиз ерни суғорса, захоб ерни қуритса, узоқ муддат ҳайдалмаган ерни шудгор қилса, бу ер деҳқондан рози бўлади». Китобда бундай ғоялар бир неча бор такрорланади ва ҳозирги замон тили билан айтганда, янги ерлар очиш, уларга етарли агротехник ишлов бериш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини тартибга солиш кераклиги тўғрисида гап боради.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакли, муқаддас китобда аграр муносабатларнинг молия масалаларига ҳам катта эътибор берилади. Масалан, «Ҳақ йўлида кимки ерни сидқидилдан парвариш қилса, унинг хизматига лойиқ қилиб ернинг эгаси ҳақини бериши лозимдир» деб таъкидланади. Шу жойнинг ўзида: «Кимгаки, Ерни парвариш қилгани учун ер эгаси муносиб ҳақини бермаса, Ер ҳомийси бундай ер эгасини зулмат бағрига туширади. Унинг вужуди ирибчирийдди, руҳи эса дўзахга, тўппа-тўғри тикан, хаслар устига тушади», деб айтилади. Бу ерда ерни лозим даражада, сифатли парвариш қилиш, деҳқон меҳнатини муносиб тарзда баҳолаш масаласи қўйилган. Бу талаб ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Шунингдек, қарз олиш ва уни қайтариш, гаровга қўйиш, аҳдлашув шартлари жуда аниқ ва ишончли кўрсатилган. Аҳдни бузиш қаттиқ қораланган ва жазо турлари белгиланган.

Албатта, ўша даврларнинг тақозоси туфайли меҳнат умумдорлиги паст, меҳнат тақсимоги эндигина шакллана бошланган иқтисодийда асосий эътибор истеъмол учун ишлаб чиқаришга қаратилган. Маҳсулот айирбошлаш ва айниқса, савдо тўғрисида кам гапирилади.

«Авесто» асаридagi ғоялар Ғарбга катта таъсир кўрсатганлиги аниқ. У ерда бу асарни яхши билишган. Фотиҳ Искандар Мақдунийнинг аскарлари китобни олиб кетишгани ва анча қисмини ёқиб юборишгани ҳам маълум. 21 қисмидан бизгача фақат 4 қисми етиб келган, холос.

Бу асарда шунингдек, ҳозирги давр учун умумбашарий муаммо — экология тўғрисида ниҳоятда қимматли фикр ва дастурлар берилган. Табиат, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини асраш энг савобли иш деб қаралган. Китобда бевосита ёш ҳайвонларни овламаслик, айниқса, насл берувчи жониворларни сўймаслик қондаси ҳукмрон бўлган, уни бузганлар жазоланган. Кейинги авлод ҳақида қайғурилган. Сувни ифлослантирмаслик, ариққа, ҳовузга ва бошқа ерларга тупурмаслик тўғрисида тарбия берилган. Аксинча ҳолатлар эса, катта гуноҳ сифатида қабул қилинган. Бугуннинг тили билан айтганда, экологик тарбия ахлоқий меъёрга айлантирилган.

Эндиликда экологик муаммо айрим ҳудудлар доирасидан чиқиб, умумжаҳон фожиасига айланди. Кўплаб сув ҳавзалари қуримоқда, чўлланиш, ерларнинг захланиши ва шўрланиши, чучук сувлар сифатининг ёмонлашуви экологик муҳофазани ўта долзарб вазифага айлантирди. Шу сабабли «Авесто» ва шунга ўхшаш кўплаб асарларнинг мазмун-моҳияти кенг халқ оммаси онгига сингдирилиши зарур.

«Авесто» ва бошқа асарларнинг ўзаро тарихий, фалсафий ва иқтисодий қиёсий таҳлилида (проф. Ф. Сулаймонова), бу асарларда тилга олинган кадриятларнинг ўзаро муштараклиги, дунёдаги жараёнлар ўзаро таъсир остида эканлиги илмий исботланган.

Халқимиз анъаналарида эзгулик, меҳнат, бунёдкорлик, ҳалоллик, инсонпарварлик доимо устунлик қилган, чунки бу фазилатлар Қуръон, «Авесто», «Қобуснома» ва кўплаб бошқа китобларда улуғланган, тарғиб этилган ҳамда ҳаёт тарзига айлантирилган.

Ўрта Осиё алломалари кўп минг йиллик тарих давомида башариятнинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ривожига муносиб ҳисса қўшган асарлар яратдилар. Уларда умуминсоний қадриятлар ўз ифодасини топди, ноёб иқтисодий ғоялар фан назарияси ва амалиётини бойитди. Шу сабабли бу асарларни ҳар томонлама ўрганиш, таҳлил этиш, умумлаштириш ва амалиётда қўллаш муҳимдир. Уларни билиш орқали ўзлигимизни янада теран аниқлаш учун имкон туғилади.

Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари билан қиёсланса, бу китобда бойликнинг асоси меҳнатда деб қаралади, янада аниқроқ ёндашилса, деҳқончилик ва чорвачилик иқтисодиётнинг манбаи ҳисобланади, бу эса классик иқтисодий мактаб, унинг физиократизм йўналиши куртакларига байни мос келади.

«Авесто» ўз қадимийлиги ва билим доирасига кўра ноёбдир. Унда ўша даврда ва ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган эзгу фикрлар айтилади, хусусан, иқтисодий фаолият, меҳнат зарурияти, инсон табиатнинг ажралмас бир қисми эканлиги таъкидланади.

Бу — инсоннинг маърифий-маънавий ва ахлоқий тарбияси борасида ҳам қимматли қўлланмадир.

БУЮК ИПАК ЙЎЛИ ВА БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ

Хитойни Ҳиндистон, Ўрта Осиё, Яқин Шарқ, Европа давлатлари билан боғловчи қадимги савдо йўли — Буюк ипак йўлидир. Бу йўл орқали асосан ипак экспорт қилинганлиги сабабли «Ипак йўли» номи билан шуҳрат қозонган. Сув йўллари ривожлангунга қадар, бу йўл милоддан аввалги II асрдан то милодий XV асргача Хитой, Ҳиндистон, Ўрта Осиё, Эрон, Яқин Шарқ ҳамда Ўрта денгиз мамлакатлари ўртасидаги савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг ривожига муҳим ўрин тутган.

Манбаларга қараганда, Тинч океанидаги Сарик денгиз қирғоғида, Хуанхэ дарёси бўйида жойлашган Сиан шаҳридан бошланган дастлабки йўл Ланчжоу орқали Дунхуан (Хўтан)га келган, у ерда иккига ажралиб, бири шимоли-

гарбга, иккинчиси жануби-шарққа йўналган. Карвон йўлининг умумий узунлиги 12 минг чақирим атрофида бўлган.

Немис муаррихи К.Рихтгофен 1887 йили ушбу йўналишга илк бор «Буюк ипак йўли» дея ном берди. Европаликларга майин ипак сири кўп асрлар давомида маълум бўлмаган, у ерда одатда жундан тўқилган анча дағал кийим-кечаклар тайёрланган. Бу эса ипак матоларга бўлган талабни оширган. Айниқса, хотин-қизларнинг бу газламага эҳтиёжи катта эди. Бу йўл орқали, нафақат ипак, балки бошқа турли-туман маҳсулотлар савдоси олиб борилганлиги аниқ.

Буюк ипак йўлининг йўналиши шароит, шунингдек, талаб-таклифга қараб ўзгариб турган, ўртача бориб-келиш учун 120—150 кун кетган. Карвонни ташкил этиш, бошқариш катта тажриба, билим, савий-ҳаракат талаб этган. Тарихчи мутахассисларнинг аниқлашича, бир карвонда 500 нафаргача одам, юк ташийдиган жониворлар бўлиб, карвонбоши, йўлни яхши билувчи бошловчи, қўриқчилар ва бошқалар, айниқса, элчилар, тилмочлар, ҳажга борувчилар, хат ташувчилар ҳам иштирок этган. Қасрга бориш, қасрда дам олиш, мадад сўраш жойлари, карвонсаройлар, керак пайтда жониворларни алмаштириш масалалари муҳим эди. Одатда, кундузи юрилган, кечаси дам олинган, шунга мос қўналғалар барпо этилганлиги маълум. Сув, ем-хашак масаласи энг долзарб эди, чунки чўлу саҳроларни юриб ўтиш керак бўлган. Узоқ йўллар давомида карвон тўхтайдиган доимий маконлар вужудга келган, уларни карвончилар билган. Кўришиб турибдики, бир қанча давлатлар чегарасини кесиб ўтиб, турли хавф-хатарларни енгиб, савдогарлар ниҳоятда муҳим вазифаларни бажарганлар.

Бу ерда иқтисодиётнинг қайси қонунлари амал қилмоқда ёки тасодифий кучлар роли борми? XVIII асрадагина иқтисодчи олимлар Адам Смит ва Давид Рикардо асарларида бунга илмий изоҳ берилди. Инсонларнинг албатта эркин одамлар учун хос бирор фаолият билан машгул бўлиши шахсий манфаат билан чамбарчас боғлиқдир. Аммо шахсий манфаат кўпинча жамият манфаатлари билан боғланган. Масалан, новвой аҳолини тўйдириш учун нон ёпади, аммо ўзи билмаган ҳолда ўз манфаати учун ҳам хизмат қилади.

Маълумки, маҳсулот арзон ердан қимматроқ жойга интилади. Демакки, Осиёдан Буюк ипак йўли орқали борган маҳсулот Европада энди қимматроқ сотилади. Савдо-сотик, яъни товар-пул оқими эса, ана шу нарх-наводаги фарқланиш сабабли иқтисодиёт атамаси билан айтганда, нисбий устунликка эга бўлади. Ҳар бир ҳудуд, мамлакатнинг географик ўрни, иқлими, сув шароити нисбий устунликка эга бўлади ва аҳоли шундан фойдаланиб фаолият юритади. Бу энг самарали йўл, ихтисослашувдир. Худди шу объектив қонуният Буюк ипак йўлида савдо-сотикнинг куртак ёзишига сабаб эди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Европадан Шарқ тарафга ҳам маълум маҳсулотлар оқими бўлган, ахир карвонлар орқага бўш қайтишмаган-ку?! Бугунги экспорт-импорт операцияларини бир эслайлик. Мана шу йўл ва иқтисодиёт қонуниятлари асосида, мамлакатнинг ҳудудлари, давлатлар ўртасидаги савдо муносабатлари ривожланган ва тобора юксак натижаларга эриша борган.

Ҳозирги даврда фан-техника ривожини туфайли бундай алоқалар кўлами жуда кенгайди ва ниҳоятда катта иқтисодий, ижтимоий ҳамда маданий наф келтирмоқда. Халқимизда савдога бўлган қизиқиш ва эътибор тобора ортиб бормоқда, мустақиллик давридаги бу ўзгаришлар яққол кўзга ташланмоқда, «кўпчилик ўзини бозорга уряпти», деб ҳам кўямиз. Ҳақиқатан ҳам, бозор, савдо ва бошқа хизмат соҳалари тезроқ ривожланади. Бу қонуният шундан иборатки, агар тўғри иш юритилса, албатта, таваккалчилик ҳам бўлади, савдо қисқа вақт ичида катта фойда келтиради. Ҳозир юртимиздаги ялпи ички маҳсулотнинг ярмидан кўпроги хизмат кўрсатиш, шу жумладан, савдо-сотик соҳаларида яратилмоқда, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ҳисобига, унинг ҳиссаси ортиши кўзда тутилган.

Бундан минг йиллар аввал халқимиз савдонинг қанчалик аҳамиятли эканлигини яхши тушуниб етган ва унга амал қилган, ваҳоланки, Фарбда бу соҳа кейинги пайтлардагина тез ривожланди. Айниқса, собиқ Иттифоқ даврида савдо-сотик соҳасида жиддий хатоликка йўл қўйилган, чунки марксча-ленинча таълимотда бу соҳада бойлик яратилмас экан, деган ғоя устун бўлган. Мустақиллик даврида бу

хато тўғриланди ва бозор тараққиётига устувор йўналиш берилди.

Ҳадисларда «фойданинг ўндан тўққизи савдода, ўндан бири чорвада», деб айтилгани бежиз эмас. Буни халқимиз ақли ва тажрибаси билан яхши англайди ва шунга амал қилади. Таниқли манбашунос, академик В.В. Бартольд ўз асарларида «сарт» атамаси устида тўхталиб, уни савдогарларга нисбатан қўлланилган ибора деб ҳисоблайди. Шу сабабли ҳали-ҳануз халқимизга, айниқса, шаҳарликларга нисбатан бу сўз дам-бадам ишлатилиб туришини эшитамиз.

Шимолий йўл Турфон орқали Тарим воҳасига ва бу ердан Қашқар, Фарғона водийсидаги Довонга борилган. У ердан Суғднинг маркази Самарқанд ва Марғиёнага йўналган. Ипак йўли Фарғона водийсида яна жуфт тармоққа бўлинган. Жанубий қисми Ўзгандан Ўш, Қува, Марғилон, Қўқон орқали Хўжанд, Самарқанд, Бухоро сари узайган. Кейингиси Аҳси (Андижоннинг қадимий номи) ва Қамчиқ доводидан ўтиб, Илоқ воҳаси ҳамда Тошкент тарафга йўналган. Демак, Қамчиқ тарихий йўлнинг узвий бўлаги ҳисобланган. Бу моҳият-эътибори билан Шарқ ва Ғарбни сиёсий, савдо-сотик, маданият каби турли жабҳаларда боғловчи йўлдир.

Шу карвон йўли орқали Хитойдан ипак, Хитойга эса турфа хил газламалар, гилам ва палослар, ойна, металл, зеб-зийнат буюмлари, қимматбаҳо тош ва дориворлар келтирилган. Бақтрия ва Довондан отлар ҳамда бугунги кунга келиб, қирилиб битган ёввойи буқалар — турлар олиб борилган.

XV—XVI асрларда бу йўлнинг аҳамияти анча пасайди. Аммо Марказий Осиё республикаларининг сиёсий мустақилликка эришуви туфайли, бу йўлни янада жонлаштиришга катта эҳтиёж туғилди. Хитой, Қирғизистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Каспий денгизи орқали Озарбайжон, Грузия, Қора денгизга чиқувчи, ундан Европага борувчи йўл лойиҳаси ишлаб чиқилди ва амалга оширилмоқда, бу йўлнинг келажаги порлоқ.

Энди эса, мозийга қайтиб, Ўрта Осиёнинг Буюк ипак йўлидаги ўрни ва ўша даврлардаги ташқи савдо салоҳиятига эътиборни қаратсак. Ўрта Осиёга, хуусан, ҳозирги Ўзбе-

кистон ҳудудига қизиқиш аввалдан маълум ва бу ҳар томонлама — сиёсий, иқтисодий ва бошқа жиҳатлардан аҳамиятли бўлган. Тарихий ва ҳозирги маълумотларга кўра, бу ҳудуд ери, суви, иқлими, табиати, географик ўрни, қазилма бойликлари, ҳайвонот дунёси жиҳатидан ажралиб турган. Аҳолининг меҳнатсевар, миришқор ва бунёдкорлиги, касб-хунарга меҳр қўйгани ва ижодкорлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ҳудуд заминиди турли-туман бойликлар, айниқса, олтин, кумуш ва бошқа рангли металллар ҳамда жавоҳирларнинг мавжудлиги ва сероблиги шу соҳа хунармандчилиги ривожиди ҳал қилувчидир. Айниқса, олтин ажнабийларни оҳанрабо каби ўзига тортганлиги аниқ.

Бу ўлканинг қадимги ташқи савдоси салоҳиятида олтин, кумуш ва улардан ясалган зебу зийнатлар, заргарлик буюмлари, ложувард, сифатли пўлат ва ундан ясалган асбобу қуроллар, айниқса, қилич, қалқон ва бошқа ҳарбий анжомлар, ипақдан тўқилган хонатлас ва бошқа нафис матолар, ажойиб кўринишли қорақўл териси ва ундан тикилган буюмлар харидоргир бўлган.

Аждодларимиз яхши пўлат олиш йўллари билганлар. Бу пўлатдан ясалган асбоб-ускуналар сифатли, ўткир ва нафис бўлган. Тарихий манбаларга қараганда, кирои бир қиличнинг баҳоси бир филга тенглаштирилган. Қиличлар шунчалик мустаҳкам бўлганки, ҳатто доира шаклида ҳар қанча эгилса-да, синмаган. Бу пўлатнинг мустаҳкамлиги сири Фарбий Европада XIX асрнинг 40-йилларидагина очилди.

Самарқанд қоғози ҳам оламга машҳур бўлган, чунки бу қоғоз ипақ чиқиндиларидан қилинган, бошқа хил қоғозларга қараганда нафис, чидамли бўлган ва узоқ сақланган. Хорижликлар Самарқанд қоғозини машҳур Миср қоғозидан устун қўйишган, чунки энг қимматли ва аҳамиятли ҳужжатлар, китоблар Самарқанд қоғозиди битилган. Бу қоғозда ёзилган китоб ва ҳужжатлар ҳозиргача сақланганлиги бежиз эмас. Ипақ қоғоз олиш технологияси 1924 йилгача Қўқонда қўлланилган, аммо шўролар даврида тугатилган. Бу усулни тиклаш қадимий қўлёзмаларни сақлаш ва реставрация қилишга ёрдам беради. Бу соҳада дастлабки қадамлар ҳам қўйилди.

Ўрта Осиё донишмандларининг китоблари, диний ва илмий асарлари ҳаммани қизиқтирган. Китоб ёзиш, яъни хаттотлик санъати юқори бўлган. Миниатюра санъати ҳам юксак даражада эди.

Шу сабабли илм макони бўлган китоб савдо-сотиғи етакчи ўринни эгаллаган. Ҳозирги даврда кўплаб тарихий мутафаккирларимизнинг асарлари хорижий давлат ва шахсий кутубхоналардан топилмоқда ва ўз ватани — Ўзбекистонга қайтарилмоқда. Бу ҳол шундан далолат берадики, ўз даврида китоб савдоси Буюк ипак йўлининг асосий фаолиятидан бири бўлган, демак, бу ердан четга кўплаб илм ва санъат асарлари чиқарилган. Босқинчилар мамлакатимиздан карвон-карвон китоблар олиб кетганлиги эса, рад этиб бўлмайдиган тарихий далилдир.

Шунингдек, мамлакатимизда дунёдаги энг яхши отзолари бўлганлиги маълум. Халқ эпосида учқур, зийрак тулпорлар тўғрисидаги ривоятлар ҳақиқатга жуда яқин. Масалан, Хитой элчисидан уни қандай тўхфа қизиқтириши сўралганда, от олишни афзал кўрган. Отлар хўжаликнинг барча тармоқларида, ҳарбий хизматда, транспорт воситаси сифатида, улоқ чопиш, чавгон ўйнаш, мулк сифатида ниҳоятда қадрланган. Шу сабабли отлар ташқи савдода етакчи ўрин эгаллаган.

Диёримиз археологлари, жумладан, олим М.Е. Массон олиб борган тадқиқотлар асосида қайд этиш мумкинки, мамлакатимиз ҳудудида отларнинг пайдо бўлиш даврини аниқ айтиш қийин, чунки бу жуда қадимий ва ноёб ҳодисадир. Ўлкамиздаги ёрлар ва қоялардаги расмларнинг катта қисмида отларнинг чизмалари жуда кўп учрайди ва уларнинг милоддан аввалги I асрда чизилганлиги аниқланган.

От савдоси айниқса қадимги фарғоналиклар учун энг кўп фойда келтирувчи соҳага айланган. Тарихий маълумотларга кўра, аксарият харидорлар хитойлар бўлганлиги аниқ.

Ўша қадим замонларда пахта етиштириш ва пахтадан олинадиган маҳсулотлар асосий ўринда турган, қишлоқ хўжалиги шунга ихтисослашган. Полизчилик, айниқса, қовунчилик, боғдорчилик, узум етиштириш яхши ривожланган. Агар бизга ипак олиш усули Хитойдан кириб келган бўлса,

хитойлар биздан зотдор отларни сотиб олишган, узум ва беда етиштиришни ўрганишган.

Шунингдек, Ватанимизнинг қадим ҳудудида қорақўл тери берадиган қўйлар парвариши муҳим саналган. Уларнинг териси билан савдо қилиш катта аҳамиятга молик бўлган. Ҳозирги даврда ҳам бу соҳага эътиборни кучайтириш Ўзбекистон иқтисодиётини мустаҳкамлаш ва кучайтириш борасида зарур восита ҳисобланади. Ҳолбуки, бунинг учун бизда шароит ва тажриба етарлидир.

Ўрта Осиёнинг Қадимги Шарқ мамлакатлари билан сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатларида муҳим ўрин тутган қадимги «транзит» савдо йўли — Ложувард йўли ҳам бўлган. Турли рамзий номлар — Олтин йўли, Ипак йўли, Қумуш йўли, Нефрит йўли ва бошқа номлар билан аталувчи алоқа-савдо йўллари ичида Ложувард йўли энг қадимгиси ҳисобланади. Бу йўл Буюк ипак йўлининг шаклланишидан (милоддан аввалги II аср) 3 минг йилча олдинроқ мавжуд бўлган. Демак, биздаги савдо муносабатлари тарихи ниҳоятда қадимийдир, шу сабабли баъзи хорижий олимларнинг бу мамлакатларда бозор, бозор муносабатлари бўлмаган, деган гапларига нуқта қўйиш керак. Гап бозор муносабатларининг сифат даражасига бориб тақалиши мумкин, чунки у доим ривожда.

Тарихий-геологик тадқиқотлар далолат беришича, ложувард — мовийранг қимматбаҳо тошнинг энг машҳур конлари Помир тоғларида, Тоғли Бадахшонда жойлашган. Ўрта Осиёнинг дастлабки шаҳарларидан, жанубий Туркманистондаги Олтинтепа, Зарафшон дарёсининг юқори ва қуйи оқимларидаги Саразм ва Замонбобо маконларидан бундан 3,5—4 минг йил аввалги энеолит, яъни мис-тош ва жез даврига мансуб ложуварддан ясалган турли буюмларнинг топилиши эса, Ложувард йўлининг маҳаллий йўналишлари тўғрисида далолат беради. Аммо бу йўл тўғрисидаги маълумотлар яна қўплаб тўпланиши ва жиддий тадқиқот учун асос бўла олиши керак.

Булардан эса, тарихда Марказий Осиёга қизиқиш, шунингдек, босқинларнинг кўп бўлиши, бундай ўлка учун қураш, уни таъсир доирасига олишга уринишларнинг замирида катта иқтисодий асос бўлганлиги янада ойдинлашади.

Ўтмишда, ҳозирги даврнинг ибораси билан айтганда, **конвертация** масаласи ниҳоятда антиқа ҳал этилган, чунки пуллар асосан олтин динорлар ва кумуш дирҳамлардан зарб қилинган ва бозор қийматига ҳамда натурал моддий қадриятга эга бўлган. Металл оғирлиги ва тозаллиги ҳал қилувчи ўрин эгаллаган. Бу эса чегара, божхоналардаги, турли давлатлардаги борди-келди, алмашув жараёнларини енгиллаштирган. Назаримизда, маҳсулотлар савдосида ҳам маълум нисбат — эквивалент ишлаб чиқилган. Бу деярли ҳаммага яхши маълум бўлган, чунки ўша даврларда ўзига хос **маркетинг ва мониторинг** юритилган.

Инсонлар томонидан қилинган буюк кашфиётлар — бу ёзув ва пулдор. Тарихий ва археологик маълумотларга кўра, Ўрта Осиёда Салавк I (милоддан аввалги 358/354—281/280 йй.), айниқса Антиох I (милоддан аввалги 324—261 йй.) ҳукмронлиги даврида мамлакатимиз ҳудудидаги дастлабки тангалар — олтин, кумуш, мис драхма ва тетрадрахмалар зарб қилина бошлаган. Бу танга пуллар Термиз, Тахта Сангин, Денов, Кампиртепа, Афросиёбдан топилган.

Танга зарб қилиниши катта иқтисодий аҳамиятга эга эканлиги ҳаммага яхши маълум. Аммо пулнинг пайдо бўлиши, шу билан бирга муҳим сиёсий-ижтимоий аҳамият касб этади, чунки тангаларда давлатнинг номи, рамзлари, давлат бошлиқларининг суратлари, саналар ва бошқа муҳим ахборот берилган бўлади. Булар тарихий зарур маълумотлардир. Танганинг материали, ишланиш услуби эса, саноат ривожига тўғрисида талай маълумот беради.

Юнон-Бақтрия подшолиги даврида олд томонида подшоҳ, орқа томонида юнонларнинг тангрлари — Зевс, Артемида, Геракл ва бошқаларнинг тасвирлари туширилган олтин ва кумуш тангалар зарб этилган. Милоддан аввалги II асрдан бошлаб Юнон-Бақтрия подшоларининг тангаларида юнонча ёзув билан бир қаторда, маҳаллий кхароштни ёзувлари ҳам пайдо бўлган. Кейинги подшоҳликлар, айниқса, Кушонлар даврида иқтисодиётнинг ўсишига чамбарчас боғлиқ равишда тилла билан боғлиқ ҳунармандчилик ва тангалар зарб этиш ҳам ривож топди, буни археологик топилмалар тўла исботлайди. Мис тангалари ҳам муомалага кириптиди.

Х асрда савдогарлар савдо уюшмаларига бирлашган ва савдо-сотикда чеклар кўп қўлланар эди. Катта миқдордаги пулни бирор шаҳарда бирор **саррофга** бериб, эвазига ундан чек олиш ва мўлжалланган жойга борганда шу чекни кўрсатиб, унда кўрсатилган миқдордаги пулни тўла равишда қайтариб олиш мумкин эди. Ҳозирги даврда бу усул кенг қўлланилади.

Шунингдек, рус тилида «таможня» (тамга божи), «деньга» (танга), «сажень» (саржин) ва бошқа кўплаб сўзларнинг мавжудлиги Шарқнинг Фарбга таъсирига оддий бир мисолдир.

Шу сабабли бозор муносабатларининг тарихи ва жойи тўғрисида гап юритганда, ишонч билан айтиш мумкинки, Шарқ бу соҳада етакчи бўлган, фақат ҳозирги мезонларга нисбатан унинг ривожланганлик даражаси турлича бўлиши мумкин, холос. «Шарқда бозор бўлгану, бозор муносабатлари бўлмаган», қабиладаги гаплар бемаъниликдир. Кейинги маълумотларимизда, айрим мутафаккирларимизнинг асарларида бозор билан боғлиқ бўлган иқтисодий тушунчаларнинг кўпчилиги амалда тилга олиниши (маҳсулот, пул, савдо, ижара, бай, судхўрлик...) бунга мисол бўла олади. Аммо улар илмий назария ёки қонунлар сифатида муомалага киритилган эмас. Лекин, уларга зарурият бўлган, ўз-ўзидан равшан нарса сифатида қўлланган.

ИБОРА ЗАМИРИДАГИ ҲАҚИҚАТ

Халқ мақоллари ва маталларида иқтисодий тушунчалар ҳамда бозор муносабатларининг ёритилиши

Халқимиз томонидан кўп минг йиллар давомида шакллантирилган мақол ва маталларда аксарият иқтисодий ғоялар ўз аксини топган. Дастлабки мақол қачон пайдо бўлганлиги номаълум, аммо халқимиз каби ниҳоятда қадимийдир. Ўрта Осиё халқлари ривожланишида мақол ва маталларнинг аҳамияти ниҳоятда катта. Уларнинг ўзига хос хусусияти шуки, доимо яратилиб борган ва йиллар давомида сайқалланган, шу сабабли катта даврни қамрайди ва кенг фикрларни ифодалайди. Мақолларда, халқ оғзаки ижоди жанри

сифатида аждолларимизнинг бой ва кўп йиллик ҳаётий тажрибаси, жамиятга муносабати, тарихи, иқтисодиёти, руҳий ҳолати, ахлоқий ва эстетик туйғулари, ижобий фазилатлари мужассамланган. Улар асрлар мобайнида халқ орасида сайқалланиб, ихчам ва содда, аммо чуқур мазмунли шеърӣй шаклга келган. Мақолда бир нечагина сўз билан ниҳоятда қатта масалага ҳулоса берилади. Уларда мазмун ва шаклнинг уйғун бирлиги, кўп ҳолларда қофиядошлик, баъзан кўп маънолилиқ, мажозий маъноларга бойлик каби хусусиятлар бор.

Маталлар кўчма маънода қўлланувчи халқ мажозий иборалари бўлиб, воқеа-ҳодисалар, ҳолат ва ҳаракатларни жонли, таъсирчан ифодалашда кенг қўлланади, уларда ўхшатиш, таққослаш, киноя, қочирӣқ каби бадий воситалардан фойдаланилган.

Хусусан, Гулҳанийнинг «Зарбулмасал» асарида 400 га яқин мақол ва маталлар ишлатилган ва улар инсон, жамият ривожининг деярли барча жабҳаларини қамраб олган.

Халқ фикрларида иқтисодиётнинг бош масалаларига тегишли нодир ғоялар берилган. Президентимиз Ислам Каримовнинг 1992 йилда яратилган «Янги уйни қурмай туриб, эскисини бузманг» асарида халқнинг ажойиб мақоли қўлланилган. Унда республикамизнинг бозор муносабатларига ўтиш даврида тутган йўли ўз ифодасини топди. Бунда асосий эътибор революцион ёки шок терапияси йўлидан эмас, балки эволюцион, яъни босқичма-босқич йўлдан бориб ривожланиш афзаллиги кўрсатиб берилади. Бозорга ўтишнинг беш тамойилида ҳам халқ мақоллари мазмунидан кенг фойдаланилган. Масалан, «аввал иқтисод — кейин сиёсат» иборасида «ўзбек модели» нинг бош тамойили ўз аксини топган ва шунга қатъий амал қилиш зарурлиги ҳаёт тажрибаси туфайли туғилганлиги аниқ. Энг муҳими бу ғоя илмий ва амалӣй жиҳатдан ниҳоятда тўғридир. Негаки, инсонлар учун иқтисодиётнинг муҳимлиги азалдан сезилган. Ҳозирги давр иқтисодиёти таълимотлари ва назарияларида бу бош масала сифатида қаралади.

Шунингдек, ибораларда тежамкорлик ҳақида фикр юритилади. Бунга оид кўплаб мақолларни келтириш мумкин. Бунда асосий эътибор ресурслар, яъни капитал, меҳнат,

ердан тежаб-тергаб фойдаланиш, исрофгарчиликка йўл қўймасликка қаратилади. Масалан, «Ноннинг ушоғи ҳам нон», «Тома-тома кўл бўлур» ва бошқа мақоллар бунга мисол. Шунингдек, оқилона ва самарали иқтисодиёт қўллаб-қувватланади — «Оз бўлса, эплаб кўр, кўп бўлса, сеплаб кўр», «Оз бўлсину, соз бўлсин», «Тежогли иш бежогли», «Кам ухла, кам де, кам е».

Бозор иқтисодиётининг муҳим масалалари — булар: ишлаб чиқариш, истеъмол, тақсимот, жамғаришдир ва энг керакли томони — уларнинг инсон меҳнати, ақл-заковати, тadbиркорлиги билан бунёд этилишига алоҳида эътибор берилади.

Классик ва неоклассик мактаб намояндаларининг ғоялари эса, эркин бозор муносабатлари асосидир; улар: 1) эркин тadbиркорлик ва танлаш ҳуқуқи; 2) нарх-наво эркинлиги, яъни бозорнинг талаб ва таклиф қонуни асосида шаклланиши; 3) эркин рақобат; 4) турли мулк шакллари мавжудлиги, аммо хусусий мулк устуворлиги; 5) давлатнинг иқтисодиётга имкон борича аралашмаслиги ва бошқалардир. Иқтисодиётнинг яхши ривож учун эса мамлакатда тинчлик-осойишталик, меъридаги солиқлар етарлидир. Хўжалик фаолиятидаги эркинлик энг муҳим талаб бўлган. Шу боис, халқ фикрича ҳам, ана шундай эркинликка интилиш яхши ва тўғри орзу бўлган.

Шунинг баробарида, мақол ва маталларда иқтисодий тушунча, иқтисодий фикр, ғоя, қараш, назария ва таълимотлар тўғрисида қимматли маълумотларни топиш мумкин.

Мақолларда иқтисодиётнинг бош масаласи — бойлик ва унинг манбаи тўғрисида, меҳнат, ишлаб чиқариш соҳаси — ҳунармандчилик, деҳқончилик, чорвачилик борасида чуқур маъноли фикрлар билдирилади. Улар маълум назария ёки таълимот сифатида шаклланмаган бўлса-да, масаланинг моҳиятини аниқ акс эттиради.

Кўп мақол ва маталларда пул, жавоҳир, савдо-сотик — меркантилизм ниҳоятда кенг ва аниқ ёритилган. Уларда бойликнинг асоси деб қаралувчи муомала соҳаси ҳам эътибордан четда қолмаган. «Пул пулни топар, йўл йўлни топар», «Савдо — соқол сийпалагунча» мақоллари бунга мисол.

Маълумки, ҳозирги иқтисодий таълимотлар тарихида меркантилизм, классик мактаб, физиократизм, муқобил гоёлар, маржинализм мавжуд. Маржиналистик таълимот асосида институционализм, неоклассика ва кейнсчилик йўналишлари бор. Мақолларни синчиклаб ўрганиш шуни кўрсатадики, уларда ана шу йўналишларга хос деярли барча иқтисодий гоёлар лўнда қилиб ифодалаб берилган.

Масалан, «Меҳнат — меҳнатнинг таги роҳат», «Бекор ўтиргандан кўра, бекор ишла», «Бекорчидан худо безор», «Сендан ҳаракат, мендан баракат», «Хунар — хунардан унар» ва шунга ўхшаш мақолларда қийматнинг меҳнат назариясига оид, яъни **классик иқтисодий** мактаб гоёлари ётади. Маҳсулот асосан қишлоқ хўжалигида яратилади, дейдиган **физиократизм** гоёларини кўнгина мақолларда кўриш мумкин: «Деҳқон бўлсанг, шудгор қил», «Ер ҳайдасанг, куз ҳайда» ва ҳоказо. «Ердан ернинг фарқи бор, етмиш икки нархи бор» иборасида эса, **ер рентаси** тўғрисидаги гоё аниқ берилади, чунки илмий соҳада ҳам, ернинг бозорга яқин-узоқлиги ва табиий унумдорлиги туфайли пайдо бўладиган рента тўғрисида гап боради. «Деҳқон дон сочар, элга ризқ йўлин очар», «Деҳқон экканини ейди, чўпон — боққанини» ва бошқа шунга ўхшаш мақолларда ҳам, физиократизм гоёлари яққол намоён бўлади.

Бозор ва бозор муносабатлари билан боғлиқ мақол ва маталлар ҳам талайгина. «Отанг бозор, онанг бозор», «Бор товоғим, кел товоғим» каби фикрларда барча нарса бозорга боғлиқ эканлиги яққол кўрсатилади. Бунда нарх масаласи, талаб ва тақлиф қонуни элементлари бор. Умуман, халқимиз бозор муносабатлари доирасида фаолият кўрсатган, фақат шўролар даврида бунга халақит берилган, очиқдан-очиқ тўсқинлик қилинган, савдогарчилик жиноят ҳисобланган.

«Мушук ҳам бекорга офтобга чиқмайди», «Туяга янтоқ керак бўлса, бўйинини чўзади» мақолларида ҳар қандай фаолият шахсий ёки жамият манфаати йўлида қилиниши тушунилади. Яъни, «текин бойлик бўлмаслиги», «текин нонушта йўқлиги», «текин чувалчанг қармоқда бўлиши» уқтирилади.

«Қуш сўйса ҳам, қассоб сўйсин» каби мақолларда **меҳнат тақсимоти** ва унинг иқтисодиётдаги аҳамияти — вақтдан ютиш, маҳорат, ихтисослашув кўрсатилади.

XIX аср охирида юзага келган ва ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, энг юксак иш унумдорлигига эришиш зарурлигини тарғиб этган илмий оқим — маржинализм ғояларигача халқ мақолларидан кенг ўрин олган. «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ», «Шакарнинг ози ширин», «Текин қошиқ огиз йиртар», «Бемаза қовуннинг уруги кўп», «Йўқолган пичоқнинг сопи олтин» каби мақолларда маржинализм иқтисодий таълимоти асослари бор.

Қарз олиш-бериш, банк тизимидаги жараёнларни эса, масалан, «Олганда кирар жоним, берганда чиқар жоним» ибораси аниқ ва лўнда ифодалайди. Нега энди қарз олиш осону, уни қайтариш қийин, деган савол туғилади. Бу ерда масала мулк эгалиги ва руҳиятга боғлиқ. Қарз олганда ўзга одамнинг мулки олинади ва бу мулкнинг сиз учун қадри камроқ. Уни қайтарганда эса ўз меҳнатингиз, пешона терингиз, ҳаракатингиз билан яратилган, яъни қадри юқори-роқ бойлик қайтарилади. Исломда эса «Омонатга хиёнат» энг катта гуноҳ сифатида қораланади.

Ҳатто реклама ҳам илгари маълум бўлган: «Онангни ҳам отангга бепардоз кўрсатма».

«Зар қадрини заргар биледи» ва шу каби бошқа мақолларда олтин, кумуш ва бошқа жавоҳирларнинг аҳамияти, савдо-сотикда ҳам бойлик яратилиши мумкинлиги XVI—XVII асрларда Фарбда вужудга келган меркантилистлардан анча олдин айтилган.

Бозор иқтисодиётида пулнинг ўрни ва кадр-қиммати жуда муҳим ҳисобланади. «Мулла-муллашир, пулига ярашир», «Пул бўлса, чангалда шўрва» мақоллари бунга яққол мисолдир, худди бугунги гапнинг ўзи. Ҳақиқатда ҳам ҳозирги даврда маҳсулотларни ишлаб чиқариш эмас, сотиш муаммоси долзарб.

Иқтисодиётда тежамкорлик, режа, таваккалчилик масалалари муҳим ўрин эгаллайди. «Тома-тома кўл бўлур», «Режали тўн тор келмас», «Маслаҳатли тўй тарқалмас», «Кўрпангга қараб оёқ узат», «Чумчуқдан қўрққан тариқ экмас» каби иборалар халқ ҳўжалигида, айниқса, захи-

ралар етишмайдиган мамлакатлар учун катта аҳамиятга эга.

Классик мактаб отаси, таниқли инглиз олими Уильям Петти «меҳнат бойликнинг отаси, ер эса унинг онасидир», деб таъкидлаган бўлса-да, бу ғоялар халқ мақолларида ундан анча олдин келтирилган. Шу боис, халқ мақол ва маталларида мужассам иқтисодий ғояларни ўрганиш ҳамда таҳлил этиш давом эттирилиши зарур.

Мақолларда деҳқончилик ва хунармандчиликнинг улуғланиши

Халқимиз дурдоналарида иқтисодийёт билан боғлиқ деярли барча масалаларга, иқтисодий тушунчаларга жавоб топиш мумкин, уларда инсон фаолиятининг энг асосий жабҳалари мукамал ёритилган. Меҳнат бойликнинг асоси — шу сабабли инсонларнинг меҳнат фаолияти улуғланган. Ўша даврда, моддий неъматлар яратишга қаратилган ақлли ва фойдали иш юқори баҳоланган, аҳолининг асосий фаолияти — қишлоқ хўжалиги ва хунармандчилик етакчи ҳисобланган, ҳозир ҳам шундай.

Ўтмишда меҳнат ва деҳқончилик ҳал қилувчи ўринга эга бўлган. Шу сабабли, ер, унга бўлган муносабат тўғрисида кўп фикрлар бор. Масалан, булар сирасига «Ер хазина, сув гавҳар», «Ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда», «Деҳқон бўлсанг шудгор қил, домла бўлсанг такрор қил» мақоллари киради. Ер асосий ишлаб чиқариш омили сифатида қаралади ва ниҳоятда қадрланади, чунки ҳозиргача бу омилсиз ҳаётни тасаввур этиш қийин.

Шу билан бирга, бу мақолларда жуда тўғри агротехник тадбир ҳам тавсия этилади. Ерни қачон ҳайдашнинг нима аҳамияти бор? Жуда катта иқтисодий нафи бор, буни ҳосилот, деҳқон, фермер жуда яхши тушунади.

«Эчкидан мол қилма, шафтолидан боғ қилма», дейди халқимиз. Бу иборанинг изоҳи мана бундай. Айрим дарахтлар юз йиллаб мева беради, аммо шафтолизорда 2—3 йилдан сўнг янги кўчат экиш керак. Эчкичилик алоҳида соҳа сифатида камдан-кам учрайди, одатда қўйчилик билан бирга бўлади.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат бойлик манбаи бўлиши билан бирга, жисмоний ривож учун ҳам аҳамиятли, чунки тоза ҳавода ишлаш тана ҳолати, овқат сингиши, қон айланиши жараёнларини яхшилайдди. Табиат ва инсон ягона организм сифатида қаралади.

Мақол ва маталларда доно халқимизнинг ажойиб дурдоналари мужассамлашган, бу худди қимматбаҳо жавоҳирнинг кўп минг сонли қирралари каби қадимги даврдан то ҳозиргача яшаб, ривожланиб бормоқда, уларни ўрганиш ва ҳаётда қўллаш ажойиб натижа беради. Масалан, бирор мураккаб иқтисодий жараённи тушунтириш катта математик аппарат ва кучли сўзамолликни талаб этади, аммо биттагина халқ мақоли билан уни англаб олиш мумкин.

Хунармандчилик инсон фаолиятининг асосий бўлагидир, бу соҳага оид мақолларда меҳнат тақсимооти муҳим ўринни эгаллайди. Халқимизда авваллари меҳнат соҳа, тармоқлар бўйича тақсимланган — кулолчи, бешикчи, бўзчи, атласчи, тақачи, темирчи ва ҳоказо. Аммо бу касблар цех ва мануфактура, фабрика даражасига тўла ўтмаган. Яъни, уста бир маҳсулотни бошидан охиригача ўзи, оиласи ёки ёрдамчиси билан тайёрлаган, ҳатто дўкони ҳам устахонаси ёнгинасида жойлашган. Хунармандлар асосан шаҳарларда кўп бўлган ва маҳаллалар ҳам уларнинг номи билан атала бошлаган. Бунга сабаб — аҳолининг кўплиги ва эҳтиёжларнинг турли-туманлигидир. Бу анъана ҳали ҳам сақланиб қолган ва авлоддан-авлодга ўтаяпти. Айниқса, бозорларда хунармандлар расталари ҳали ҳам авж олган. Бу ҳодиса тўла ва чуқур ўрганилиши зарур. Бу гоёга майда маҳсулот ишлаб чиқариш, яъни иш билан таъминлаш, меҳнат орқали маҳсулот яратиш нуқтаи назаридан жиддийроқ ёндашиш зарур, чунки илгари минглаб соҳалар бўлган, аммо уларни ташкил этиш тўла маънодаги капитализмга айланмади. Хунармандчиликка оид мақоллар кўп, улар юқорида ҳам берилди ва уларни қайтаришга эҳтиёж йўқ.

Халқ мақолларида ҳозирги иқтисодий таълимотлар жиҳатларининг акс этиши

Бозор муносабатларининг энг асосий тамойилларидан бири — эркинликдир. Хориждан кирган атамалар билан айтганда — лесс-ферр, фритредерлик тамойили. Шунга мос «Бўйнидан боғланган ит овга ярамас, овга яраса ҳам довга ярамас», дейилади. Бу бевосита овчи итга ҳам тегишли. Яхшилаб эътибор беринг-а, овчи итлар доим арқонсиз эркин юради. Худди шу тамойилнинг бевосита инсонларга ҳам алоқаси бор. Эркин ишловчи тadbиркорнинг меҳнати зўрма-зўраки ишлайдиган инсондан афзал бўлади. Шу сабабли ҳозирги даврда иқтисодиётни эркинлаштириш, яъни либерализация тўғрисида кўп гапирилмоқда.

Тарихда қулчилик, крепостнойчилик муносабатларининг охир-оқибат тугатилиши бунинг ёрқин далили ҳисобланади, бутун дунё ҳам инсоний, ҳам иқтисодий эркинликни қўллаб-қувватлаши бежиз эмас. Хусусий ва кичик бизнесга оид алоҳида қонунлар қабул қилинди. Шунга мос равишда Ватанимиз худудида асосий деҳқончилик, ҳунармандчилик, қурилиш, савдо ишлари эркин одамлар томонидан бажарилган. Аммо чоризм ва шўролар мустамлакачилиги шароитида бу тамойиллар бузилган. Мустақиллигимиз шароитида бу мақолнинг зўр аҳамиятини тушуниш ва унга амал қилиш вақти етди.

«Туя бир танга — қани бир танга, туя минг танга — мана минг танга» иборасида эса, иқтисодиётдаги талаб ва таклиф қонуни ёрқин акс этган.

Иқтисодиётда мувозанат, мутаносиблик энг муҳим тушунчадир. Бунда жамгарма ва истеъмол, маҳсулотлар, хизматлар ва пул, даромадлар ва харажатлар ўртасидаги ҳамда бошқа мутаносибликлар муҳим деб қаралади, уларга амал қилиш зарурлиги уқтирилади. Аксинча йўл тутиш эса, салбий оқибатларга олиб келиши тажрибада кўп бор исботланган. Шунга оид аниқ халқ мақоллари мавжуд. Масалан, «Кўрпангга қараб оёқ узат», «Даромадга қараб буромад», «Ётиб еганга тоғ ҳам чидамайди» ва бошқалар шулар жумласидан. «Ҳисобли дўст айрилмас» дейилганда, ҳисоб-китоб билан яшаш кераклиги, «Уйда чакса уни йўқ, том бошида

қўш тандир» дейилганда эса, мақтанчоқликнинг ёмон оқибатлари ва салбий хусусият эканлиги уқтирилади.

Ҳатто интеграция — бирлашув аҳамияти четда қолмаган: «Бирлашган ўзар — бирлашмаган тўзар», «Бўлинганни бўри ер».

Савдо-сотик билан боғлиқ бўлган иборалар ҳам талайгина ва энг муҳими ўзига хосдир. Шуниси муҳимки, халқ мақолларида ва бошқа ғояларида савдо доим юқори баҳоланган, бу борада доно халқимиз ҳам назарий, ҳам амалий ҳақ бўлиб чиқди. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Шарқ бозорларини келтириш мумкин. Яна бир мисол — XX асрнинг ўрталаридан бошлаб, етакчи мамлакатларда савдо-сотик мамлакат иқтисодиётида ҳал қилувчи ўринга чиқа бошлади.

Ўзбекистоннинг келажаги ҳам ташқи савдо соҳасининг ривожини билан боғлиқ эканлиги таъкидланмоқда. Айниқса, Буюк ипак йўлини янги давр талаблари асосида қайта тиклаш бўйича бир неча лойиҳалар яратилди. Уларнинг айримлари амалга оширилмоқда. Масалан, Ватанимиздаги йўлларни халқаро андозалар даражасига етказиш учун катта қурилиш ишлари олиб борилмоқда. Ушбу лойиҳалар амалга ошса, ҳамма учун янги манфаат келтиради.

* * *

Халқнинг кўп минг йиллик ақл-заковати билан яратилган мақол, матал ҳамда аниқ ибораларида ҳозирги замон иқтисодий ҳаётида қўлланиладиган фикр ва ғоялар, қараш ва дастурлар ўз аксини топган. Улар назария ва қонунлар даражасига кўтарилмаган бўлса-да, катта амалий, ахлоқий, тарбиявий аҳамиятга эгадир. Бу халқ дурдоналарида ҳаёт ва амалиётнинг барча жабҳаларига тўғри ва аниқ жавоб топиш мумкин. Айниқса, бозор, бозор муносабатлари, бойлик ва унинг асослари, меҳнат, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, хизмат соҳалари, савдо, пул каби иқтисодий тушунчаларга доир деярли барча саволларга жавоб бор. Кўп соҳаларда «илғор» назариялардан анча тўғри фикрлар берилган. Масалан, савдо-сотик доимо юқори баҳоланиши ҳар қандай ҳалол меҳнат самараси, жамиятда пул, пул муносабатлари, ер, қишлоқ хўжалиги, суғориш, деҳқончилик,

хунармандчилик, меҳнат тақсимоти, ихтисослашув аҳамияти каби иборалар теран ва тўғри талқин этилган. Иқтисодий қонун-қоидалар бозор муносабатлари асосида тузилиши ҳаётий зарурат эканлиги анча олдин оддий халқ томонидан аниқ сезилганлигини эътироф этиш керак.

Хусусиятлардан бири шуки, мақоллардаги ғоялар вақтинчалик ва маълум маконгагина ёки тор соҳагагина доир бўлмасдан, кенг қамровли аҳамият касб этади, муҳими бу мақоллар замон талабига биноан доимо ривожланиб боради. Шу сабабли бу соҳадаги тадқиқотлар эндигина бошланганлигини ҳисобга олиб, уларни давом эттириш ва махсус ўрганиш талаб этилади. Негаки, бу нодир жавоҳирлар миллатимиз маънавий баркамоллигининг ёрқин инъикосидир. Халқ билан бирга бўлиш, унинг фикрини диққат билан ўрганиш, дарди-ғамига шериклик, пировардида унинг иқтисодий-ижтимоий аҳволини юксак даражага кўтариш ҳар қандай давлатнинг устувор масаласи эмасми?

«Соғ танда — соғлом ақл», «Соғлик — туман бойлик» иборалари аслида иқтисодиётнинг муҳим масаласи — инсон ресурсларига тааллуқлидир. Бу муаммога ҳозирги замон тадқиқотчилари алоҳида эътибор бермоқда. Иқтисодчи олим П. Самуэльсон иқтисодиётда бу омилни биринчи ўринга қўяди.

Инсоннинг ҳам жисмонан, ҳам ақлан саломатлиги муҳимлиги доимо эътиборда бўлган. Бунга эришиш учун ислом динида муҳим чоралар белгиланган ва улар ҳозир ҳам долзарбдир. Бу масала хусусида кейинчалик тўлароқ тўхталамиз.

«АЛПОМИШ», «ГҲРҲҒЛИ» ДОСТОНЛАРИ ВА «ҚОБУСНОМА» АСАРИДА АКС ЭТГАН ХАЛҚ ҲАЁТИ

Ўзбек халқ достонларида хўжалик фаолияти тасвири

Шарқ адабиётига мансуб лиро-эпик турдаги кўп қисмли поэтик асарлар достонлар деб ҳисобланади. Халқ ижодиёти бундай достонларга ниҳоятда бой. Улар халқ ҳаётининг тарихий тараққиёт даври учун хосдир, уларда муҳим

бир мавзу кўтарилиб, эртакнамо сюжет, афсона ва ривоятлар шоир, бахшилар томонидан қайта ишланади.

Достонларнинг шакли кўпинча шеърий ва наср аралаш учрайди. Достонлар уч шохобчага бўлинади: а) қаҳрамонлик; б) ишқий-романтик ва в) дидактик. «Алпомиш» ва «Гўрўғли» достонларида халқнинг қаҳрамонлиги ва босқинчиларга қарши кураши куйланади. «Қобуснома», «Кутадғу билиг» достонлари дидактик бўлиб, «Тоҳир ва Зухра», «Лайли ва Мажнун» достонлари ишқий-романтикдир.

Ўзбек халқининг ижоди жуда бой ва уни тўла ўрганиш алоҳида тадқиқот мавзусидир. Биз кўриб чиқмоқчи бўлган асарларда халқнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган ғояларга эътибор берилган.

Ўзбек халқ достонлари асрлар давомида яратилган ва уларнинг энг яхши намуналари етакчи халқ шоирлари томонидан оғзаки равишда бизгача етиб келди ва китоб ҳолига айлантирилди. Бундай достонларнинг сюжети қадимий қабила-уруғларимиз ҳаётига бориб тақалади ва патриархал-уруғчилик муносабатларининг емирилиши ҳамда феодал тузуми юзага кела бошлаши даврларига тўғри келади. Шу сабабли улар муҳим тарихий, ижтимоий-иқтисодий манба ҳисобланади. Шунинг учун бошқа тилларга ҳам таржима қилинган ва бир неча бор нашр этилган. Гўрўғли озарбайжонларда «Кўрўғли» деб номланади ва иққала версияси учун ҳам етарли асос бор. Негаки, қаҳрамон гўрда туғилган, аммо отаси Равшаннинг кўзи ўйилган, кўр бўлган.

Достонлардаги асосий ижтимоий-иқтисодий йўналиш шундан иборатки, кўпинча ижтимоий қарама-қаршилик ҳамда тенгсизлик туфайли кучларнинг адолат ва ҳақиқат учун кураши муҳим ўринни эгаллайди. Бунда ҳалол меҳнат ҳақиқий бойлик асоси эканлиги кўп бор куйланади, босқинчилик, тажовузкорлик, қароқчилик, бошқалар яратган нарсага зўрлик билан эга бўлиш қораланади. Асарларда асосан хўжаликнинг чорвачилик, деҳқончилик ва ҳунармандчилик шакллари ўз аксини топган. Бу ерда қисман қулчилик элементлари борлигини кўриш мумкин. Одатда, бошқа юрт одамлари қул қилинган ва қул сифатида сотилган.

Меҳнат тақсимоти, ихтисослашув тўғрисида кўп фикр билдирилади. Масалан, «Гўрўғли»да бир қанча қуллар деҳ-

қончилик қилиш учун ажратилган лавҳа келтирилади. Бож — хирож тўлангани, яъни солиқ тизими аввалдан борлигини аниқ айтиш мумкин.

Ўз касбининг усталари, иқтидорли инсонлар улуғланади. Масалан, Гўрўғелининг отаси Равшан ўткир синчи (от зотини фарқлайдиган) инсон бўлган ва шу сабабли қуллик асоратидан қутулиб кетади. Ҳатто кўзи ўйиб олингандан кейин ҳам шу хусусиятини сақлаб қолади ва яхши отларни танлай олиши билан машҳур бўлади.

Эркин ва фаровон, адолат ва осойишталик ҳукм сурган юртни, жамиятни барпо этиш асосий вазифа сифатида қаралади. Аслини олганда ҳозирги даврда ҳам бу умумбашарий қадриятлар ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Асарлардаги бош сюжет одатда қаҳрамонлик, ботирлик, ватанпарварлик, севги-муҳаббат, халққа садоқат шаклида берилади ва албатта халқнинг хўжалик ҳаёти, туриш-турмуши ва бошқа иқтисодий-ижтимоий жиҳатлари акс эттирилади. Шулар асосида асарлардан иқтисодий иборалар, хўжалик юритиш тизими, ишлаб чиқариш соҳалари, меҳнат қуроллари, алмашув, савдо-сотик, ҳисоб-китоб, ички ва ташқи алоқалар, бошқарув, умуман, халқнинг моддий турмуш даражаси, синфий табақаланиш ва бошқаларни аниқлаш учун имкон туғилади. Масалан, «Гўрўғели»да солиқчи, пул йиғувчи — пулчин, пуруш (фуруш) дейилган ва ҳоказо.

Албатта, бу асарлардан тугал иқтисодий қарашларни ахтариш ноўрин, лекин уларни ўрганиш орқали иқтисодий гоёлар ривожланишини кузатиб, тарихда мамлакатимиз доирасидаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни сезиб олиш мумкин.

«Алпомиш» дostonидаги иқтисодий гоёлар

XX аср охирида ажойиб из қолдирган тарихий ва маданий воқеалардан бири — «Алпомиш» дostonининг 1000 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланганидир. Юбилей тантаналарида айтилганидек, бу дostonда тасвирланган воқеалар юртимизнинг бир неча минг йиллик шонли тарихидан дарак беради. Аслида халқимизнинг қадимий ва шонли та-

рихи туганмас бир достон бўлса, «Алпомиш» ана шу дostonнинг шоҳбайтидир. (Бу қисмни тайёрлашда иқтисод фанлари доктори, профессор Ҳ.Собиров материалларидан фойдаланилди).

Дарҳақиқат, изланишлар натижаларига, хусусан, Селенгур топилмаларига кўра, аجدодларимиз шу заминда тахминан 1—1,5 миллион йилдан бери яшаб келмоқда. Турли ёзув ва битиклар милоддан аввалги VII ёки VI асрларда ташкил топган бўлса-да, фольклорнинг оддий шакллари — ашула, ялла, топишмоқ, халқ оғзаки ижоди равнақ топган, улар оддийдан мураккаб шаклларга такомиллашиб борган. Бир авлоддан иккинчи авлодга ўтган, ана шундай асарлардан бири «Алпомиш» дир.

Достонда тасвирланган мустақиллик учун кураш шаклларида бири — Қўнғирот (ҳозирги Сурхондарё вилояти ҳудуди) элида ҳукмронлик қилган Алпомишнинг отаси Бойбўри зулмига унинг укаси Бойсарибийнинг қарши чиқиши, закотни инкор қилиб, уни тўлашдан воз кечишидир. Демак, бу элда солиқ тўлашнинг закот шакли маълум бўлган.

Закот тўлашдан воз кечиш сиёсий талаб бўлса, унинг мазмуни қандай иқтисодий шарт-шароитга асосланган? Алпомиш ўсиб-улғайган Қўнғирот уруғи 16 та майда уруғдан иборат бўлиб, асосан чорвачилик билан шуғулланган. Барча чорва моллари — қўй, эчки, туялар сони 40 мингдан ошган. Лекин асарда чорвачилик иқтисодиётининг муҳим кўрсаткичларидан бири — молларнинг туёқ сони аниқ кўрсатилмаган, чунки қўнғиротликларда жонзотлар сонини санаш одат бўлмаган.

Йилқибошилар моллар сонини уюр билан, яъни «бир уюри фалон тўқайда юрибди, иккинчи уюри бошқа тўқайда юрибди», деб чамалаб ҳисоблаганлар. «Гўрўғли» достонида ҳам бунга мисоллар бор. Шунга қарамасдан, чорвачилик уруғда асосий бойлик ҳисобланади, чорвадорлар сут, қатиқ, гўшт ва бошқа маҳсулотларни айирбошлаб, истеъмол қилиб кун ўтказишган. Лекин улар ҳеч кимга солиқ сифатида закот тўламаганлар. Араблар томонидан жорий қилинган шариат қонунларида кўрсатилишича, закот миқдори молларнинг сонига қараб ортиб борган. Масалан, 5 туядан 9 туягача бир қўй, ўн тўрттагача — икки қўй, шунингдек, қирқ

қўйдан — бир қўй, 121 дан 200 гача икки қўй, 200 дан 300 тагача 3 қўй закот олинган.

Лекин Алпомишнинг отаси, Қўнғирот элида ўз ҳукмронлигини янада мустақамлаш мақсадида барча уруғларни, шу ҳисобда ўз укасини ҳам ўзига итоат қилдирмоқчи бўлади. Уларнинг мустақиллигини инкор қилиб, шундай дейди: «Мен ўн олти уруғ — Қўнғирот элининг бойи, ҳам шоҳи бўлсам, нега Бойсарибий закот тўлашдан бош тортади?» дея закотчиларни унинг қароргоҳига юборади. Лекин Бойсарибий закот тўлаш оддий иқтисодий талаб эмас, балки сиёсий талаб эканлигини тушунтиради ва шундай мулоҳаза юритади: Энди биз ўз элимизда сиғинди бўлиб, ўз акамизга ўзимиз закот бериб юрадиган бўлсак, бу элда бизнинг туришимизга имкон қолмайди. Бу ерда закот тўлаш ўрнига бошқа юртда жузья ёхуд жизья (қелгиндилардан олинадиган солиқ) бериб юрайлик, дея ўз мустақиллигини ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилади. Шу муносабат билан Бойсарибий кескин кураш бошлаб, акаси юборган етти закотчининг қорнига қозиқ қоқиб ўлдиртиради.

Асарда бундан бошқа иқтисодий ғоялар ҳам илгари сурилади. Масалан, дostonда икки молия тизими ўз ифодасини топган. Биринчиси, қўнғиротликларда асосан айирбошлаш муносабатлари ҳукмронлик қилган. Улар ўзларига қарашли чорва молларини, ҳаёт учун лозим бўлган озиқ-овқат, кийим-бош ва бошқа моддий неъматларга алмаштириш орқали кун кечиришган. Баъзи жонзотлар олтинга ёки бошқа мамлакатда зарб этилган тангаларга алмаштирилган.

Қалмиқлар давлати қўнғиротликлардан фарқ қилган. Улар ўзларининг даромад ва харажатларини муҳрдор лавозими орқали ҳисоблаб борганлар. Уларда давлатнинг даромад ва харажатларини тартибга солувчи бюджет тузилмаси мавжуд бўлиб, унинг ҳисоб-китобларини ҳам муҳрдор бошқариб борган. У оқсоқоллар томонидан топшириладиган солиқ ва йигимларни қабул қилган.

Dostonда кўрсатилишича, мамлакатдаги ерлар қалмиқ бойлар тасарруфида бўлиб, бу ерлардаги ҳосил эса асосан деҳқонлар томонидан етиштирилган. Ўзларининг ерлари бўлган деҳқонлар мустақил равишда солиқ тўлаганлар. Бой-

лар кўпчилик ҳолларда ўз зиммаларидаги солиқларни ижарага олувчилар зиммасига юклаганлар.

Қалмиқ шоҳи хазинасида фақат ер солиғи эмас, балки савдо карвонлари ва ички бозорлардан олинган йиғимлар — жизъя, бошқа эллардан келган хорижий шахслардан тўпланган солиқ, мусодара қилинган мулклардан келадиган даромадлар ҳам йиғилган. Бу бизга солиқларни таҳлил қилиш учун имкон беради. Қалмиқ юртининг маъмурий жиҳатдан бошқарилишига доир харажатлар қуйидагича бўлган: дostonда кўрсатилишича, мамлакат 500 оқсоқолликка бўлиниб, уларга тўпланган солиқларнинг бир қисми чегирилиб, маош сифатида тўланган.

Сипоҳийларни сақлаш харажатларига келсак, қалмиқ шоҳи атроф мамлакатларидан донга келган алпларни чақиртириб, уларни тўплаб, ҳар бирига 500 пул бирлиги миқдорида маош тўлаган. 90 алп ҳамма шахсий харажатлар билангина эмас, балки қурол-яроғ, керакли анжомлар билан ҳам таъминланган.

Қалмиқ хони ўз давлатининг шон-шуҳрати учун курашиб, ҳашаматли саройлар қурдирган, бу ерларда бошқа мамлакатдан келган меҳмонлар қабул қилинган. Уларни қуриш учун уста ва мардикорлар йиллаб ишлашган. Бу биноларнинг ташқи ва ички кўриниши ҳашаматли бўлиши учун ҳатто дарвозаларга тилла суви юритилиб, нақшлар ишланган. Бундан ташқари, давлат ҳисобидан мамлакатнинг ички бозорлари учун расталар, карвонсаройлар, омборлар қурилган.

Қалмиқ шоҳи Суҳайл Мaстoнгa қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилган:

«Қанча десанг менинг бермоғим даркор,
Яна ҳам сўрасанг уста-ю гилкор,
Устига қўяй неча амалдор.
Бу ишларга сен бўлмагин чиқимдор».

Бу мисрадан қурилиш ишларига хазинадан пул ажратилиши билан бирга, унинг сарфланиши устидан назорат олиб борилиши кўзга ташланади.

Қалмиқ шоҳининг девонида пул зарб қилинганлиги тўғрисида маълумотлар йўқ. Шунга қарамасдан, дostonда

пул бирлиги номлари кўрсатилади. Савдо соҳасидаги муомала учун олтин ва кумушдан, қўшни мамлакатларда зарб қилинган пул birlikларидан фойдаланилганлиги тўғрисида гапирилади.

Тарих бозор муносабатларининг шаклланишида хунармандчилик муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Дostonда кўрсатилганидек, хунармандчилик уйдаги устахона доирасидан бозор учун маҳсулот тайёрлаш, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш даражасига кўтарилган. Алпомиш ҳам хунармандчиликдан хабари бўлган. У чанқовуз мусиқа асбобини тайёрлаш санъатини эгаллаган.

Қалмиқ шоҳи ихтиёридаги ҳудудларда катта-кичик шаҳар ва туман бозорлари мавжуд бўлиб, бу бозорлардан бирига шоҳнинг қизи Тавқаойим раислик қилади, у ўз канизаклари орқали бозор фаолияти устидан кучли назорат ўрнатади.

«Алпомиш» достони халқимизнинг узоқ мозийдаги иқтисодий ҳаёти, ўзаро иқтисодий муносабатлари, давлат ва молия тизими, бошқа хусусиятлари орқали Марказий Осиёнинг тарихини ўрганишга ёрдам беради. Минг йил олдин иқтисодий асарлар яратилмаганлиги туфайли иқтисодий фикрлар фольклор асарларда ўз ифодасини топган. Шу тарзда, «Алпомиш» достонининг таҳлили, аждоқларимизнинг иқтисодий фикрлаш савияси ўша даврда яшаган бошқа халқларга нисбатан юқори бўлганлигини исботлайди.

«Гўрўғли» достонида баён этилган иқтисодий фикрлар

«Гўрўғли» мазмунан ва шаклан бир-бирига боғланиб кетган 40 га яқин дostonлар туркуми бўлиб, айрим халқларда, хусусан, туркман, озарбайжон, арман, грузин, турк ва бошқаларда «Кўрўғли» номи билан шуҳрат қозонган. Бу асар асосий қаҳрамонининг халққа бўлган меҳр-муҳаббати, душманларга чексиз ғазаб-нафрати, босқинчиларга қарши кураши, эл-юрт фаровонлиги учун ғамхўрлиги кўтаринки руҳ билан куйланади. Юқорида қайд этганимиздек, дostonнинг икки версияси бор.

Ўрта Осиё версиялари, хусусан, ўзбек версиясида Гўрўгли қонуний ҳукмдор, ўз халқи, ватани учун қайғурувчи ва уни турли душманлардан ҳимоя қилувчи енгилмас баҳодир, кўплаб халқ ботирларини тарбиялаб етиштирган доно мураббий, Чамбил юртининг азамат бошқарувчиси, ҳукмдори сифатида тасвирланади. Достон сюжети ҳозирги Хоразм ва Туркменистондаги Така-Ёвмит чегараларида рўй беради.

Достонда иқтисодиёт билан боғлиқ фикрлар кўп учрайди. Айниқса, чорвачилик, хусусан, йилқичиликка катта ўрин берилган. Буюк ипак йўли савдосида ва бошқа соҳаларда отлар асосий ўринни эгаллаган. Хорижлик савдогарлар яхши отларни саралаб олишган ва албатта, йилқичилик билан шуғулланувчиларга эҳтиёж катта бўлган. Достонда от зотлари, масалан, саман, қорабайир, аҳалтекин ва бошқалар тўғрисидаги фикрлар жуда аҳамиятли.

Уста отбоқарлар сайисманд деб номланган. Гўрўглининг отаси Равшан синчининг аниқлашича, мамлакат хони Хунхаршоҳнинг отхонасида 30 минг от ичидан учтагина тулпор борлиги аниқланади. Бунинг устига, уларнинг нуқсонлари бўлади. Қолганлари жоби-ёби (хашаки, оддий) от тури бўлиб чиқади. Равшан синчи шунча от бекорга тарбия қилинаётганини айтади. Асардаги келишмовчилик шу лавҳа билан боғлиқ. Шоҳ алам туфайли, норози бўлиб, Равшаннинг кўзини кўр қилади. Кўр бўлишига қарамасдан, Равшан хунига кўчадан ўтаётган ҳолвачининг отини олиб беришни сўрайди. Равшанга 500 тилла пул таклиф этилади, аммо у рози бўлмайди, отни олади, чунки унинг зоти тоза эканлигини сезади ва хато қилмайди.

Йилқичилик ўша давр хўжалик фаолиятида жуда катта вазифаларни бажарган: отлардан яхши маҳсулот, иш кучи, асосий транспорт воситаси, гўшт, сут, қимиз, териси, турли ўйин-томошалар — чавгон, кўпкари-улоқ, пойга ва табобатда қўлланилган. Бир бия бир кунда 11—15 литр сут берган. От инсон учун яхши дўст ҳам бўлган. Ҳозирги тил билан айтганда, харидоргир маҳсулот эди.

Шу сабабли «от индустрияси» — ҳунармандчилиги ривожланган, эгар-жабдуқ тайёрлаш, тақачилик кенг авж олган. Бахтга қарши, бир қанча сабабларга кўра ўша даврда

машхур бўлган яхши зотли отлар йўқолиб кетган, фақат Туркманистонда аҳалтекин зотли отларни етиштириш сақланиб қолиб, катта иқтисодий самара бермоқда. Жаҳон бозори баҳосига кўра, бундай зотли от дунёдаги энг яхши автомобилдан ҳам қимматроқ туради.

Чорвачиликда муҳим ўрин эгаллаган яна бир соҳа бу қўйчилик, хусусан, қоракўлчилик бўлган. Қоракўл териси олтин баҳосига тенг эди. Тарихда шундай воқеа эсланади: Искандар Мақдуний Ўрта Осиёни забт этган пайтда, унга бир янги туғилган қўзичоқни совға қилишган. Бундан фотиҳ ранжиган ва маслаҳатчисига совгадан норозилигини айтган. Аммо маслаҳатчи бу оддий совға эмаслиги, унинг териси, мўйнаси олтинга тенг эканлигини тушунтирган ва шундан сўнг совға мамнуният билан қабул қилинган.

Ватанимизнинг табиий шароити шу соҳа ривожига мосдир. Ўз даврида қоракўл тери олиш бўйича жаҳонда биринчи ўринда бўлганмиз. Ҳозирги даврда Марказий Африка Республикаси биринчи ўринда. Қадимги ташқи савдода саҳро кемалари — туялар катта ўринни эгаллаган. Туя ҳам гўшт, жун, сут берган. Умуман, ўша даврлардаги савдони туя, от, хачир, эшакларсиз тасаввур этиб бўлмасди.

Чорвачилик ва деҳқончилик ўртасида маълум мувозанат бўлган: чорва учун яйлов, ўтлоқлар керак бўлса, деҳқончиликда алмашлаб экиш амалга оширилган. Чорвачиликнинг бошқа тармоқлари, масалан, қорамолчилик ҳам кенг олган.

Достонда қўриқ деҳқончилиги тўғрисида фикр юритилади. Бунда аҳоли яшайдиган жойдан узоқда, чўлу биёбонлар ҳудудида олиб борилган қишлоқ хўжалиги тўғрисида гап боради. У ерларда амалдорлар ов қилишган.

Ҳунармандчилик эъзозланган ва улар хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини ўз ичига олган.

Достонда бозорлар ҳам тилга олинади, алоҳида қул бозори борлиги айтилади. Гўрўглининг отаси Равшан ҳам қул бозоридан минг тиллага сотиб олинганлиги баён қилинади. Бозорда сотилаётган маҳсулотларнинг турлари ниҳоятда кенг ва одамлар гавжум бўлган. «Бирор мамлакатнинг аҳволини билмоқчи бўлсанг, бозорга бор» ибораси бекор айтилмаган.

Демак, бозорда маҳсулотларнинг мўл-кўллиги, хилма-хиллиги, харидорларнинг кўплиги ва сотиб олиш қобилияти муҳим бўлиб, бу эса ишлаб чиқариш, истеъмол даражаси ва бошқаларни аниқлаш имконини беради.

Достонда отнинг эгаси — ҳолвачи билан амалдорлар ўртасида бўлган воқеада савдо, тошу тарози, уни назорат қилиш билан боғлиқ бўлган жойлар бор. Амалдорлар: «Ҳолвачи бобо, тўхтанг», — дейишса, ҳолвачи: «Булар мени сўроқ қилгани, тарози тошларимни текширгани келаётир», деб кўрқиб: «Ҳа, болаларим, менга шафқат қилинглар. Жўжабирдай жонман, бир амаллаб кун кўриш учун шу касбни қилиб юрибман, ҳеч кимга хиёнат қилмайман, тошларим ҳам тўғри. Мана бу тошим — нимқурт, буниси нимча, мана буниси чакса, бу — бир мисқоллик», — деб довдираб қолади. Шуни қайд этамизки, бу оғирлик ўлчовлари жойига қараб, мисқол — тахминан ҳозирги 5 грамм, нимча — тахминан 80 грамм, нимқурт — 1 килограмм, чакса, яъни бир тандир нон ёпиш учун кетадиган ун миқдори — 5—6 килограмм бўлган. Асарда солиқчи — пул йиғувчилар эса пулчин деб аталади.

Шу воқеадан маълум бўладики, бозордаги муносабатлар аниқ тошу тарозилар ёрдамида амалга оширилган ва энг муҳими, назорат кучли бўлган. Хун учун 500 тилла беришга рози бўлганлар, 50 тиллага ҳолвачининг отини олишади ва Равшанга беришади. Ҳолвачи эса умрида бунақа катта пулни кўрмаганлиги сабабли ниҳоятда хурсанд бўлади. Шундай қилиб, келажакда Равшанни тутқунликдан қутқарадиган зотли от ўз эгасини топади.

Асарда бу бир кўримсиз, орриқ-тирриқ, чўбир отни қандай қилиб тулпорга айлантириш усули амалий аҳамият касб этади. Отни 40 кун қоронғида боқиш, унга ҳар куни 2 коса арпа, 1 сатил (челак) туя айрони, ичганича сув, тартиби билан беда бериш синчи томонидан тавсия этилади. Лекин от боқувчи «кўр одам отни қандай боққанлигимни қаердан билади, бир синаб кўрай» деб, отхона тепасидан бир кафтча жойини тешик қилиб очиб қўяди, отнинг сағринига гартаккина нур тегиб туради. 40 кун давомида от анча яхшила-нади ва Равшанга кўрсатилади. Аммо у кўр бўлишига қарамасдан, хатоликни аниқлаб, 40 кунлик меҳнат куйганлиги ва отни яна бошқатдан шунча вақт қоронғида боқишни

талаб қилади. Шунда барча унинг ҳақиқий синчи эканлигини тан олади. Бу ерда гап касбий маҳорат, ихтисослашув, истеъдод, ўз ишининг устаси ҳақида бормоқда.

Бу от 40 кун боқувдан кейин ва бошқа машқлар натижасида қалъа деворидан сакраб ўтиш қобилиятига эга бўлади ва охир-оқибатда шу йўл билан қулликдан тўла озодликка эришади.

Асарда ақл бовар қилмас бу юксак оламда инсон турмуши ва тафаккури, кураши ва интилиши, ҳасрати ва хурсандчилиги акс этган. Турли уруғ ва қабилалар ўртасидаги келишмовчиликлар ва низолар бўлиб турган бир пайтда Гўрўғлибек ҳукмдорлигида халқлараро дўстлик белгиларининг кўриниши муҳим аҳамиятга эга. Гўрўғлининг ва унинг 40 йигити қаердан ва қайси уруғдан бўлмасин, мўлкўлчилик ўлкаси бўлмиш Чамбилнинг осойишталиги, халқнинг тинчлиги ва фаровонлиги учун тинмай кураш олиб борадилар.

«Қобуснома»да ҳунар ва илмга эътибор

«Қобуснома» — Шарқ ва Марказий Осиё халқлари орасида кенг тарқалган ахлоқий-таълимий асар, форс-тожик бадий насрининг биринчи ва йирик ёдгорлигидир. Мазкур асар Табаристон (Мозандарон) ҳукмдори бўлмиш Шамс ал-Маолий Қобуснинг набираси — Унсур ал-Маолий, яъни қисқача Кайковус (1021—1098) томонидан 1082—1083 йилларда форс тилида ёзилган ва «Насиҳатномаи Кайковус» деб аталган. «Қобуснома» унинг ўзбекча таржимасидир. Муаллиф асарни Гилоншоҳга бағишлаган.

«Қобуснома» 44 мавзудан иборат. Дастлабки 4 мавзу диний хусусиятга эга, қолган 40 мавзуи эса ота-онани ҳурматлаш, илмий билимларни, санъатни эгаллаш, ҳарб, савдо, деҳқончилик ишлари ва ҳунарни ўрганиш, одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этиш каби кўплаб масалаларни ўз ичига олади.

Кайковус зодагонлар табақасининг вакили бўлса-да, баъзи ижтимоий, ҳаётий масалаларда ўз синфини инкор этади. Жамият тараққиётида ҳунар ва илмни биринчи ўринга қўяди. Ўғлига халққа яқин туришни, халқ манфаатини кўзлашни

уқтиради. Лекин у ахлоқ, тарбия, ҳунар ва меҳнатга ҳукмрон синф нуқтаи назаридан қарайди. Хулқ-одатни туғма деб тасаввур этади, одоб ва ҳунарни юқори табақа мероси, касб-ни эса халқ мероси деб талқин қилади.

«Қобуснома»да касб-ҳунарни эгаллаш, ҳалол меҳнат туфайли бойлик яратилишига алоҳида эътибор берилади. Бу ўғитлар ёш авлодни тўғри тарбиялашда энг муҳим омил деб қаралади.

Асарда Кайковус одамларни 3 гуруҳга бўлиб, уларнинг жамиятда тугган ўрнини аниқлайди; одамларнинг фазилатлари ҳам 4 гуруҳга бўлинади: ақллилик, тўғрилиқ, ҳақгўйлик, жувонмардлик.

Кайковус ҳаётдаги мавжудотларни бир-бирига алоқадор, бир-бири билан боғлиқ ва зиддиятли деб талқин қилади. Унингча, ташқи дунёдаги мавжудотлар ё бевосита, ё билвосита бир-бири билан боғланиши мумкин. Бир-бирига ўхшаш бўлган мавжудотлар эса бевосита муносабатда, бир-бирига қарама-қарши моддалар эса билвосита муносабатда бўлади. Бу алоқа фақат Ер юзидаги мавжудот ва ҳодисалар эмас, ҳатто коинот мавжудотлари орасида ҳам бўлади, дейди. У кишининг руҳий ҳолатини ҳам 2 гуруҳга бўлади: жисмоний сезгини модда, руҳий ҳиссиётни «жон» билан боғлайди. Бири моддий, иккинчиси руҳий ҳаёт натижаси, деб кўрсатади. Аммо Кайковус буларнинг ҳаммасини илоҳий куч билан боғлайди.

У ақл ва тафаккурни юксак баҳолайди, уни бойликдан устун қўяди, қобилиятнинг ҳам хилма-хиллигини баён қилади. Кайковуснинг фикрича, инсонни тарбиялашдан мақсад уни замон ва келажак учун керакли шахс қилиб етиштиришдир. Бу масалалар китобда ихчам ҳикоялар, ривоятлар, шеър ва латифалар, мақол ва ҳикматлар ёрдамида баён қилинади. «Қобуснома» кўп тилларга, жумладан, рус ва ўзбек тилларига ҳам таржима қилинган.

* * *

Халқимиз ижодида дostonлар катта ўрин эгаллайди. Уларнинг сони кўп бўлиб, давр жиҳатидан кўпроқ ўрта асрларга хос воқеа-ҳодисаларни акс эттиради. Бу асарларда бир қанча ижтимоий-иқтисодий гоьлар мавжуд. Уларда тарихий

воқеалар, жамиятнинг табақаланиши, халқнинг хўжалик фаолияти, меҳнат, бойлик, пул, савдо-сотик, солиқ тизими, ташқи иқтисодий алоқалар ва бошқалар тўғрисида маълумотлар келтирилган. Мамлакат ва аҳоли фаровонлиги асосида қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик соҳасидаги ҳалол меҳнат, меҳнат тақсимоти, ихтисослашув туришини аниқ сезиш мумкин.

Натурал хўжалик билан бирга товар-пул муносабатлари ҳам ривожлана бошлаган. Достонларда пул бирликлари келтирилган, аммо бу тангалар қаерда зарб этилгани номаълум. Давлатда ўзига хос бюджет тузилмаси пайдо бўлган. Пул ва бошқа ҳисоб-китоб мезонлари тўғрисида яхши фикрлар берилган. Солиқларнинг бир қанча турлари қайд этилади.

«Алпомиш»да закот билан боғлиқ солиқ туфайли низо келиб чиққан. Солиқ ва йиғимларни сарфлаш йўллари, масалан, маош кўрсатилади. Ҳунармандчилик бозор билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланиши таъкидланади.

Кейинги асарларда, айниқса, «Қобуснома»да, инсон фаолиятида ўқув, билим, фан ва инсоний фазилатларга катта ўрин берилган. Ёки ҳозирги замон тили билан айтганда, «инсоний ресурс» юқори ўринга қўйилади. Бу масала замонамизнинг етакчи олимлари томонидан илгари сурилган ва амалда тасдиқланган.

Масалан, «Гўрўғли» достонида инсоннинг жамиятдаги мавқеи ниҳоятда ҳаққоний тасвир этилган. Шу сабабли бу асарларнинг маърифий ва маънавий-тарбиявий аҳамияти ниҳоятда катта.

Зеро, қомусий мутафаккир шоиримиз Умар Ҳайём айтиди:

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси — жавҳари ҳам биз.
Тўгарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи — гавҳари ҳам биз.

Бу ажойиб ҳақиқат талабчан тарих синовларидан ўтиб келмоқда.

ҚУРЪОН: ЭЪТИҚОД ВА ИҚТИСОД

Ислом динида мулк ва мулкый муносабатлар ҳақида фикрлар

Қуръон (арабча — ўқимоқ, қироат қилмоқ) мусулмонларнинг муқаддас китобидир. Ислом эътиқодига кўра, Қуръон Жаброил алайҳиссалом орқали Муҳаммад пайғамбар (сав)га 610—632 йиллар давомида нозил қилинган Аллоҳнинг каломидир.

Қуръон фақат мустақиллик йилларидагина оятларнинг изоҳли таржимаси шаклида ўзбек тилида бир неча бор нашр этилди. Бу нашрлар ўртасида мазмун жиҳатдан яқдиллик бўлса-да, фарқлари анчагина. Биз асосан унинг 2006 йилги «Мовароуннаҳр» нашридан фойдаландик.

Инсоният, жамият ривожининг ҳар бир босқичига мос бўлган ҳамда ишлаб чиқариш омиллари ва муносабатларига оид иқтисодий ғоялар, энг аввало, турли диний китобларда, жумладан, Қуръонда ўз аксини топган. Зеро, мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек, «Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишга чорлаган. Ҳар бир алоҳида инсонга, оила, жамоа, минтақа, бир сўз билан айтганда, умумхалққа раҳнамо бўлган» (И.Каримов. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида». — Т.: 1995, 151-бет).

Ислом динидаги ижтимоий адолат қадриятлари ҳозирги кунда нафақат Шарқда, балки Фарб давлатларида ҳам эътироф этилмоқда. Масалан, 1955 йили АҚШнинг олий мартабали прокурори Роберт Хугурт Жексон «Исломда ҳуқуқ» номли китобга ёзган сўзбошисида шундай фикр билдирган: «Энди шундай вақт етиб келдики, биз ўзимизни дунёда адолатсевар ёки адолат нима эканлигини тушунадиган ягона халқ деб билмаслигимиз керак. Негаки ислом мамлакатлари ўзларининг қонуний тизимларида бунга эришишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар. Улар орттирган тажриба бизга қимматли сабоқлар бериши мумкин». Биз ушбу масалани ёритишда Қуръондаги ижтимоий-иқтисодий

гояларни ўрганиш, таҳлил қилиш, умумлаштириш ва айрим хулосалар чиқаришга ҳаракат қиламиз.

Ислом динининг асосий манбаи бўлмиш Қуръондаги 293 оят бевосита иқтисодий масалаларга бағишланган. Исломда жамиятдаги мавжуд иқтисодий тенгсизлик Аллоҳ томонидан белгиланиши ва мол-мулк кишилар учун бир синов эканлиги кўрсатилиб, мулк эгаларига ҳасад қилмасликка чақирилади. Масалан, «Нисо» сурасининг 32-оятида: «Худо баъзиларингизга зиёда фазилатлар берган бўлса, ҳасрат-адоват билан уларни орзу қилманглар. Эркакларга ҳам касб қилган нарсаларида Худо тарафидан муқаррар қилинган насибалари бор ва аёлларга ҳам касб қилган нарсаларида Худо тарафидан тақдир қилинган насибалари бор. Ҳақ таоло ўз ҳикмати ва тадбири билан ҳар кимга лойиқ ризқни муқаррар қилган. Лозими шуки, бир кишининг кўп молини кўриб, ҳасад қилмаслик керак. Бировнинг қўлидаги нарсага тама қилмасдан, Худонинг фазл ва марҳаматини сўранглар. Албатта, Аллоҳ таоло ҳар кимга лойиқ насиба, ризқ тақсим қилишга донодир».

Ислом динида, унинг асоси бўлмиш Қуръонда мулк ва мулкый муносабатлар масалаларига катта эътибор берилган. Зеро, мулкчилик — кишилар ўртасида ишлаб чиқариш омиллари ҳамда меҳнат маҳсулини ўзгартириш сабабли пайдо бўлган ва тарихий аниқ бир шаклда намоён бўлувчи иқтисодий муносабатлардир.

Шариатда мол-мулклар хусусиятларига кўра, кўчар ва кўчмас мулк, бўлиниши мумкин бўлган ва мумкин бўлмаган мулк, асосий ва қўшимча мулкларга бўлинади (ҳозирги даврда асосий ва айланма капитал ана шундай). Хусусий мулк — асосан эгалланган ерлар, мулклардан иборат бўлиб, улар ўз навбатида вужудга келиши ва солиқ тўланиши ёки тўланмаслигига қараб «Мулки хури-холис» ёки «Мулки хирож» турларига бўлинган. «Мулки хури-холис» ҳуқуқи асосан йирик ер эгаларига ва жамиятнинг имтиёзли шахсларига тегишли бўлиб, улар ҳар қандай солиқлардан озод этилган ва ўз ерлари бўлмаган ёки кам ерлиларга ижарага ер беришган. «Мулки хирож» ҳуқуқига эга бўлганлар аҳолининг кўп қисмини ташкил қилувчи деҳқонлардан иборат бўлиб, улар шариат бўйича «ушр», яъни ҳосилнинг ўндан

бир қисми миқдорида хирож солиғи тўлашлари лозим бўлган.

Хирож солиғи Ўрта Осиёда VII асрда араблар томонидан жорий этилган бўлиб, давлат томонидан ундирилган ер солиғидир. Ислом қонуншунослигида бу солиқнинг хирож-миоҳа (ер майдони бирлигидан олинган) ва хирож-муқосама (ернинг сифати ва суғориш усулига қараб, ҳосилнинг 25, 33 ва ҳатто 50 фоизи миқдорида ундирилган) хиллари бўлган. Эътиборли томони шундаки, худди рента усулига ўхшаб иш юритилган. Табиий, яъни ариқ, канал орқали суғориш учун солиқ катта эди, чунки бунга нисбатан кам сарф-харажат талаб қилинарди. Кориз, яъни сув ости суғориш каналидан чиғир ишлатиб сув тортиб олинган ҳолда суғорилган ерлар учун камроқ солиқ солинар ва бу адолатли ҳисобланар эди. Хирож дастлабки пайтларда мулк ҳолида, кейинчалик эса пул шаклида йиғиб олинган. Бу ҳолат Бобур ва бобурийлар олиб борган иқтисодий сиёсатда яққол кўзга ташланади.

Исломда турли ижтимоий жамғармаларни ташкил этишга ҳам аҳамият берилиб, бундай мулкчилик «вақф мулки» деб аталган. Шариатга асосан, вақф мулки турли диний жамиятлар, ўқув юртлари ва бошқа муассасалар фойдасига васият қилиб қолдирилган мол-мулк, уларнинг ихтиёрига ўтказилган турли хайр-эҳсонлар, ёрдам ҳисобига ташкил этилади. Вақф мулкига кўчмас ва кўчадиган мол-мулк, суғориладиган ерлар, карвонсаройлар, ҳаммомлар, савдо бинолари, омборхоналар, тегирмонлар, масжид ва мадраса бинолари, мусофирхоналар, шунингдек, фойда келтирадиган бошқа мол-мулклар кирган. Масалан, буюк ўзбек шоири Алишер Навоий ўз ҳисобидан вақф мулкига ажратилган мол-мулклар бўйича маҳсус «Вақфия» асарини ёзган эди. Вақф мулки муқаддас ҳисобланар ва ҳеч ким томонидан тортиб олишга, сотиб олишга, сотишга, ҳадя қилишга йўл қўйилмаган, уч йилдан ортиқ муддатга ижарага берилмаган.

Ислом динидаги мулкий муносабатларда турли шартномалар тузишга эътибор қилиниб, гувоҳлар ҳузурда тасдиқлаб олиш буюрилади. Исломда қуйидагича олди-сотди шартномалари мавжуд: «Бай қатъий» шартномасида, сотилган мол-мулк харидорга ҳақи тўланмасидан олдин ҳам топ-

ширилиши кўзда тутилади. «Бай-жоиз» шартномасига асосан, тарафлар маълум ва келишилган муддат давомида, шартнома бўйича берилган ёки олинган нарсаларни бир-бирига қайтариб бериш шarti кўзда тутилади. «Бай фасид» шартномаси эса, сотилган мол-мулк уни мазмун ёки шакл жиҳатдан ўзгартириш, ё қайтадан учинчи шахсга сотиш мўлжалланган тақдирда, ушбу мол-мулк унинг биринчи эгаси томонидан ўзи сотган нархда қайтариб олиш шarti билан тузилади. Ислom динида кўчар мол-мулк сотилган вақтда шартнома оғзаки тузилишига ижозат берилса ҳам, лекин албатта бу ишда гувоҳлар иштирок этиши шартлиги буюрилади. Кўчмас мол-мулк бўйича шартнома эса умумий қоидага биноан ёзма шаклда тузилиб, қози томонидан тасдиқланган.

Қуръонда бозордаги савдо-сотиқ муносабатларига оид кўплаб кўрсатмалар мавжуд. Ислom дини талаблари бўйича, сотувчи ўз молининг айбини яширмаслиги, керагидан ортиқ мақтамаслиги, харидор ҳам сотувчининг молини ерга уриб, камситмаслиги, пул беришда фирромлик қилмаслиги каби иқтисодий-ахлоқий меъёрларга амал қилишлари лозим. Сотувчи билан харидорнинг ихтиёрий равишда савдо-сотиқ ишида бир-биридан рози бўлиши савдонинг ҳалол ва ҳар икки томон учун ҳам адолатли бўлганлигини билдиради. Ҳадисларда, шунингдек, бозорларга олиб келинган озиқ-овқат молларини сотиб олиб, шу ернинг ўзида бошқаларга қимматга пуллаган олибсотарларнинг фаолияти қаттиқ қораланади.

Қуръонда махсус «Мутаффифин», яъни «Бировларнинг ҳақларидан уриб қолгувчилар» деб номланган сура ҳам мавжудки, унда бировнинг ҳақидан ҳазар қилмайдиган кимсалар Аллоҳ таолонинг ғазабига дучор бўлишлари тўғрисида хабар берилади. Ушбу суранинг 1—6-оятларида ўлчов ва тарозилардан тўғри фойдаланиш хусусида иқтисодий гоёлар баён қилиниб, «ўлчов ва тарозидан уриб қолувчи кимсаларга ҳалокат бўлгай: улар одамлардан бирон нарсани ўлчаб олган вақтларида тўла қилиб оладиган, уларга ўлчаб ёки тортиб берган вақтларида эса кам қилиб берадиган кимсалардир. Йўқ, бировларнинг ҳақларидан уриб қолишдан ҳазар қилинглр», дейилган.

Умуман, исломдаги иқтисодий ғоялар инсонлар ўртасидаги мулккий муносабатларни тартибга солиш билан бир қаторда, хусусий мулкчиликни ҳимоя этади. Бозор муносабатларининг энг муҳим асоси ҳам шу. Шу билан бирга, Қуръонда мол-дунё инсонлар учун бир синов эканлиги ва унга муяссар бўлганлар ўзлигини йўқотиб қўймасдан, ҳовлиқиб, босар-тусарини билмай қолмасдан, аксинча, ақл билан иш тутиб, хусусий мулкнинг ижтимоий аҳамиятини эса сақлашлари уқтирилади.

Закот ва хайр-эҳсон савоби

Ислом (арабча — итоат қилмоқ, бўйсунмоқ) дини биносининг асосий беш устуни: 1) имон, ишонч ва садоқат, 2) намоз, 3) рўза, 4) закот ва 5) ҳаждан иборат. Бу ерда закот (арабча — тозалик) тўғрисида маълумот бериб ўтамиз.

Закот — мусулмонларнинг маълум миқдорда даромаддан, мол-мулкдан ихтиёрий, ислом давлатларида эса мажбурий бериладиган солиқ туридир. У ислом фарзларидан бири бўлиб, иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. «Бақара» сурасининг 42—43-оятларида «Закотни адо этинглар», дейилган. Унинг миқдори ва ундириш тартиб-қоидалари шариат қонунларида кўрсатиб ўтилган. Қишлоқ хўжалиги, савдо ва хунармандчиликдан олинадиган йиллик умумий даромаднинг қирқдан бир улуши закот сифатида масжидларга берилиб, ундан фақат камбағалларга — тирикчилик ўтказиши қийин бўлган одамларга, жисмонан ожизлар, етим-есирлар, ночор мусофирлар ва бошқа мустаҳиқ, яъни садақа ейишга лойиқ кишиларга берилган. Суннийлар пайғамбарнинг оила аъзолари закотдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум, десалар, шиалар унинг маълум бир қисмидан фойдаланишга ҳақлари бор, деб ҳисоблайдилар.

«Тавба» сурасининг 58—60-оятларида: «Шуни билмоқ керакки, садақотга (закотга) кимлар ҳақдордирлар? Албатта, садақот фақирларга ва мискинларга, подшоҳ тарафидан садақа жам қилувчиларга, дилларини исломга мойил қилиш учун кофирларга ва ғулумларни озод қилишга ва йўлда қолганларга, мусофирларга берилади. Худойи таоло тарафидан бу ҳукм муқаррар бўлгандир. Аллоҳ таоло мустаҳиқларнинг

ҳолини билади, қандай тақсим қилишга ҳокимдир», деб айтилади. Айрим манбаларда закот илм толибларига ҳам берилади, деб қайд этилган.

Закот йигувчи махсус мансабдорлар закотчилар деб аталган. Бу анча катта амал бўлиб, масалан, Бухоро амирилигида алоҳида бош закотчи ҳам бор эди. У девонбеги амалида бўлиб, хонликнинг молиявий ишларини ҳам бошқарган.

Ҳозирги даврда ислом давлатлари, хусусан, Саудия Арабистони ва бошқа мамлакатларда закот билан шуғулланувчи махсус ташкилотлар мавжуд. Бошқа давлат мусулмонлари эса одатда ихтиёрий равишда масжидларга ўз хайр-эҳсонини беради.

Закот мусулмонларнинг бирлигини, биродарлигини, тенглиги ва бир-бирига бўлган меҳр-муҳаббатини мустаҳкамлайди. Закот тўлашга қодир бўлмаган мезон — **нисоб** аниқланади ва фақат ундан ортиқ бойликка эга бўлганларгина закот бериши зарур. Хайр-эҳсон, унинг миқдори, шакли тўла ихтиёрийдир.

Закот, унинг миқдори ва бошқа масалалар Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асарида жуда муфассал қараб чиқилган ва бу ҳақда қуйроқда маълумот берилади. Бизнингча, закотни аҳоли ижтимоий ҳимоясининг муҳим бир шакли сифатида баҳолаш керак. Албатта, бунда адолат ва ҳақиқат мезонлари беназир бажарилиши зарур.

VII аср бошларидаёқ аҳолининг кам даромадли, чиқимли табақалари (бундайлар доим бўлган, ҳозир ривожланган давлатларда ҳам бор) тўғрисида ғамхўрлик қилинаётгани муҳим аҳамият касб этади. «Беш бармоқ баробар эмас» экан, инсонлар ўртасида иқтисодий-ижтимоий тенгсизлик бор, уни маълум даражада тартибга солишни дин, кўп мамлакатларда эса давлат йўли орқали қонунлаштириш мақсадга мувофиқ.

Исломда қарз олиш ва қарз бериш

Ислом динида мулкий муносабатлар бўйича энг кўп учрайдиган қарз олиш-қарз беришга оид муҳим кўрсатмалар, аввало, Қуръонда ва бошқа китобларда берилган. «Бақара» сурасининг 282-оятда бу ҳақда: «Эй мўминлар, бир-бир-

ларингиз билан қарз беришиб муомала қилган вақтларингизда буни ҳужжат тариқасида ёзинглар», дейилса, 283-оятада: «Хоҳ қатга, хоҳ кичик қарз бўлсин, муддати келгунча ёзиб қўйишдан эринманглар», деб уқтирилади. Шу билан бирга, қарздор одамга нисбатан шафқатли бўлишга давъат қилиниб: «Агар қарздор ночор бўлса, бойигунча кутинг! Агар билсангизлар, берган қарзингизни садақа қилиб юборишингиз ўзингиз учун яхшироқдир», дейилади шу суранинг 280-оятада.

Мазкур оятдан келиб чиқадиган кўрсатма шундан иборатки, жамият аъзолари ўртасида доимо бўлиб турадиган қарз олиш ва қарз бериш ишларида оз миқдордаги қарзларни ҳам гувоҳлар иштирокида ёзиб қўйиш, ҳужжатлаштириш лозим. Зеро, исломда омонатдорлик, яъни бировнинг ҳақиқа хиёнат қилмаслик энг улуғ инсоний фазилат ҳисобланади. Аксинча, омонатга хиёнат қилиш, бировнинг ҳақини еб кетиш, ўзлаштириб олиш энг оғир жиноятлардан бири саналади ва қаттиқ қораланади. Агар қарз муаммолари гувоҳлар иштирокида ҳужжатлаштирилса, келажакда рўй бериши мумкин бўлган ихтилофлар, қарздан тониш ҳолатлари бартараф қилинади. Бу тизим ҳозирги давр кредит тизими билан ниҳоятда ҳамоҳангдир.

Исломда мерос масаласи

Ислом динида матрука — мерос масаласига алоҳида эътибор берилган. Бунда қаровсиз қолган етимларнинг мулкий ҳуқуқлари аниқ кўрсатилади. «Нисо» сурасининг 2-оятада: «Эй васийлар, етимлар балоғатга етганда молларини ўзларига беринглар, 12-оятада: «Эй эрлар, сизларга хотинларингиз қолдирган матрука молидан ярим ҳисса тегадики, башартики хотинларингизнинг боласи бўлмаса», деб айтилган, 176-оятада эса мероснинг миқдорлари ҳам белгилаб берилган. Ушбу оятда: «Эй Муҳаммад, сиздан фатво сўрайдилар. Айтинг: Аллоҳ сизларга на ота ва на боласи бўлмаган одам тўғрисида фатво берур: агар фарзандсиз бўлган ёлғиз бир эркак ўлса, агар унинг синглиси бўлса, акаси қўйиб кетган мероснинг ярмини олур. Агар синглисининг фарзанди бўлмаса, ака унга меросхўр бўлур. Агар сингиллар икки-

та бўлса, улар учун ака қолдирган нарсадан учдан иккиси тегур. Агар меросхўрлар ака-сингиллар бўлса, бир эркак учун икки аёл ҳиссаси берилур», деган сўзлар келтирилган.

Шариат қоидалари бўйича, мерос очилганда тирик бўлган барча қариндошлар, яқин ёки узоқ бўлишидан қатъи назар, меросхўр ҳисобланади. Ҳар бир меросхўр ўз ҳиссасига эга эканлиги кўзда тутилади. Марҳумнинг мол-мулки ҳисобидан, уни дафн этиш билан боғлиқ харажатлар, шунингдек, қарзлари тўланганидан кейин қолган мол-мулкдан, биринчи навбатда, хотини ёки ўғил-қизларининг ҳиссаси белгиланади. Ота-онадан мерос қолган мол-мулкдан болаларнинг ҳиссаси уларнинг жинсига қараб турлича бўлинади. Бунда икки қизнинг ҳиссаси бир ўғилникига тенглаштирилади. Агар қизлари бўлмаса, мерос унинг ўғиллари ўртасида тенг бўлинади. Марҳумнинг ҳам қизлари, ҳам ўғиллари бўлган тақдирда ҳар бир қизга меросдан 14 дан 1 қисми, ҳар бир ўғилга 7 дан 1 қисми тегиши белгиланган. Ота-оналар ўз фарзандларининг мулкига нисбатан мерос ҳуқуқига эга бўлмай, фақат вафот қилган фарзандларнинг ўғиллари ёки набиралари бўлмаган тақдирдагина мерос ҳуқуқига ҳақли бўладилар. «Нисо» сурасининг 6, 7, 8, 9, 10, 11 ва 12-оятларида ҳам мерос тўғрисида айтилган: «Етимларни то балоғат ёшига етгунларича имтиҳон қилиб текшириб турунглар. Агар уларнинг эс-хушлари жойида эканини кўрсангиз, молларини ўзларига топширинглар. У молларни исроф қилиб ва эгалари катта бўлиб қолмасин, деб шошилиб еб қўйманглар. Агар етимни оталиққа олган киши бой бўлса, етимнинг молидан парҳез қилсин», «Етимларнинг молларини зулм йўли билан ейдиган кимсалар ҳеч шак-шубҳасиз қоринларига олов еган бўлурлар».

Мазкур оятларда келтирилган иқтисодий ғоялар инсонларнинг ҳаётий муаммоларини тўғри ҳал қилишга, энг аввало, жамиятда соғлом муҳитни вужудга келтиришга қаратилган. Умуман, исломда мулкий муносабатларни тартибга солишга, энг аввало, жамиятдаги кам таъминланган, ёрдамга муҳтож табақаларни ижтимоий қўллаб-қувватлашга, уларга меҳр-шафқат кўрсатиб, доимо хайр-эҳсонлар қилиб туришга оид фикрлар берилади. Дарҳақиқат, ислом динидаги тенг-

лик гоёси барча инсонларнинг Парвардигор қошида бир хил мавқега эга эканлигини, бойлик эса инсонларга синов тариқасида берилишини англатади. Агар жамият аъзолари бир-бирларига меҳр-шафқатли бўлиб, мулк эгалари доимо хайрия ишларини олиб борсалар, етим-есирларнинг бошини силасалар, уларнинг бойликлари озайиб қолмаслиги, балки Парвардигор уларнинг ҳар бир қилган хайру эҳсонларини инобатга олиши ва улар ўзларининг қилган саховатлари ажрини 10 ҳисса кўп қилиб қайтариши, улар савоб тонажаклари уқтирилади.

Ҳозирги давр қонун-қоидалари билан солиштирилганда, асосан ўхшашлик бор. Аммо жинсий фарқланиш яққол сезилиб турибди, яъни исломда эркаклар хотин-қизлардан маълум устунликларга эгадирлар. Мерос бўлишининг бу усули ислом давлатларида қўлланади.

Қуръонда судхўрлик (рибо) масаласи қандай ҳал этилган?

Ислом динида берган қарзидан фоиз олиб, судхўрлик билан шуғулланиш «рибо» деб аталиб, тақиқланган. «Бақара» сурасининг 275, 276, 278-оятларида судхўрлик қораланиб, ҳаром деб эълон қилинади. 275-оятда, жумладан, қуйидаги сўзлар бор: «Дунёда судхўрлик қилган одамлар қиёмат кунида қабрларидан турмайдилар, магар гўё жин уриб кетган, ҳушлари йўқ жинниларга ўхшаб турадилар. Бу азоб шунинг учунки, улар айтар эдиларки: Аллоҳ таоло байъ (тижорат, олдидан-сотидан)ни ҳалол қилган, судхўрликни ҳаром қилгандир. Ҳар кимки Худо тарафидан наҳий келгач, шу наҳийга амал қилиб, судхўрликдан тўхтаган бўлса, бас, уни судхўрлик ҳаром бўлишидан илгари егани Худо тарафидан кечирилади. Минбаъд унинг иши Худо тарафига ҳавола қилинади. Кимки яна судхўрликка қайтиб, ружу қилса ва ҳалол деб билса, аҳли дўзахдир. Ундайлар дўзахда абадий қоладилар». 276-оятда эса: «Аллоҳ судхўрликдан ҳосил қилинган молни бебаракат қилади ва садақаларнинг фойдасини зиёда қилади. Аллоҳ ҳар қандай судхўрликни ҳалол деб биладиган кўрнамакни ва судхўрлик қиладиган жиноятчини севмайди», деб уқтирилади.

«Рибо» деб бир хилдаги икки молни бир-бири билан алмаштиришда ортиқча фойда талаб қилиш тушунилади. Масалан, бир қоп буғдой бериб, бир ярим қоп буғдой олиш ёки 100 грамм олтинни 120 грамм олтин қилиб олиш рибодир.

Ҳадиси шарифларга биноан, рибо олти нарсада, яъни олтин, кумуш, буғдой, арпа, туз ва хурмода тақиқланган. Лекин ислом фақиҳлари қиёсга асосланиб, рибо қондасини бошқа ўлчанадиган молларга ҳам қўллайдилар.

Мусулмон мамлакатларида рибога йўл қўйилмаслиги учун бир қатор иқтисодий йўл-йўриқлар ишлаб чиқилган. Шулардан бири «музорабат» усули бўлиб, маблағни фойдаланишга берган киши фоиз эмас, балки бўлажак ишлаб чиқаришдаги ёки савдо-сотикдаги фойдага шериклик қилиши кўзда тутилади. Шартномада, рўй бериши мумкин бўлган зарар ҳам ўртада тақсимланиши кўрсатилади.

Рибодан чиқишнинг яна бир усули «бай бил вафо» бўлиб, унга кўра қарз олувчи ўз мулкани, яъни бирор молни ёки уйини қарз берувчига шартли равишда гаров сифатида сотади. Қарз берувчи эса ўша мулкни қарз олувчига муайян миқдордаги пул эвазига ижарага беради. Бу ўринда ҳар ой келадиган ижара ҳақи дарҳақиқат асл пулдан келадиган фойдадан иборат бўлиб, рибони ман этувчи қонунга зид бўлмайди. Бу ҳолда қарз берувчи оладиган ижара пули, берган маблағнинг фоизи эмас, балки ижара берилган уйнинг ижара пули ҳисобланади ва рибо бўлмайди.

«Оли Имрон» сурасининг 130—132-оятларида «Эй мўминлар, судхўрликни тарк қилинглар. Суд (фоиз)дан ҳосил бўлган фойдани устма-уст қилиб еманглар. Рибохўрликда Худодан кўрқинглар. Шоядки, Қиёмат кунини нажот топурсизлар», дейилса, бошқаларида «Сизлар одамларнинг моллари ичида зиёда бўлиб қайтиши учун берган судхўрлик-фойдахўрликдан иборат бўлган пул, молларингиз, совғасаломларингиз Аллоҳ наздида зиёда савоб олишингизга сабаб бўлмас. Аллоҳнинг розилигини истаб ато этган закотдан иборат бўлган нарсаларингизни ўша закотни берувчи кишилар ажру савобларини бир неча баробар қилиб олгувчилар», деб калом қилинади.

Шундай қилиб, буюк алломалар таъбири билан шуни таъкидлаш лозимки, ислом динидаги иқтисодий-ижтимоий ғоялар инсонларнинг қуйидаги асосий манфаатларини, яъни 1) дини, 2) ҳаёти, 3) ақли, 4) насл ва авлоди ҳамда 5) мол-мулкни муҳофаза қилишга қаратилгандир (Абдулҳаким Шарқий Жузжоний. Ислом ҳуқуқшунослиги ҳанафий маҳзаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. —Т.: «Тошкент ислом университети нашриёти», 2002, 148-бет).

Ҳозирги даврда араб ислом мамлакатларида судхўрлик инкор этилади, лекин банк тизимларида хизмат ҳақи олиб қолинади ва шу йўл воситасида судхўрлик билан боғлиқ муаммолар ҳал этилади.

Ҳозирги замон нуқтаи назаридан судхўрликни инкор этиш қийин, чунки жаҳондаги деярли барча банклар фоиз ставкаларисиз, яъни маълум қўшимча фойда олмасдан ишламайди ва ишлай олмайди, чунки қўшимча сарф-харажатлар бўлганлиги ва албатта қандайдир манфаат бўлгандагина фаолият бўлади. Бу қонуниятни иқтисодчи олим Адам Смит исботлаб берган. Баъзи ҳоллардагина, масалан, иқтисодиётнинг маълум бир соҳасини, дейлик, қишлоқ хўжалиги, чорвачиликни ривожлантириш учун қисқа муддатга фоизсиз кредит ёки бошқа қарзлар берилиши мумкин. Бу кўпроқ истисно бўлиб, одатда, озми-кўпми қўшимча фойда фоизи олинади. Акс ҳолда, банклар банкрот бўлади.

Бу борада, «нега шундай чуқур асосли ислом динида судхўрлик ҳаром қилинган экан?» деган савол туғилади. Унга баҳоли қудрат жавоб беришга ҳаракат қиламиз. Бизнингча, бу — ўша даврда иқтисодиётда натурал хўжалик шаклининг устунлиги билан боғлиқ бўлса керак. Товар-пул муносабатлари энди ривожланаётган даврда маҳсулот ишлаб чиқариш устун бўлади. Асосий эътибор моддий неъматларга қаратилади; тарихдан маълумки, кўп йиллар давомида ҳатто солиқ олишда натура шакли афзал бўлган. Ишлаб чиқариш самарадорлиги, унумдорлиги ошиб борган сари маҳсулот етарли даражада бўлгач, пулнинг, алмашувнинг роли ошди. Энди солиқлар натура шаклида эмас, пулда олинadиган бўлди.

Илгари ва узоқ йиллар давомида бойликнинг асоси меҳнат эканлиги ғояси илгари сурилган. Бу ғояга кўра, меҳнат

билан пайдо бўладиган бойлик ҳалол, судхўрлик билан олинган фойда эса ҳаром ҳисобланган, яъни меҳнатсиз олинган, дейиш учун асос бўлган. Шу сабабли қишлоқ хўжалиги, саноат, яъни ишлаб чиқариш билан боғлиқ соҳаларда «пешона тери» асосида ҳалол бойлик яратилгану, айрим судхўрлар эса гўёки ишламасдан, ортиқча меҳнат қилмасдан, куч сарфламасдан, жисмоний меҳнатсиз, текинхўрлик йўли билан ҳаром фойда кўради, деган фикр устунлик қилган, деб ўйлаймиз ва бунда қисман тарихий ҳақиқат бор. Бу кайфият халқ орасида анча кенг тарқалган ва бозор муносабатлари ривожини билан аста-секин йўқолмоқда.

«Оли Имрон» сурасининг 130—132-оятларида судхўрликни ҳаром қилиш сабабига изоҳ берилган: «Бу оят шунинг учун нозил бўладики, жоҳилият замонидан судхўр бойлар камбағалларга фоизга қарз берар эдилар. Муҳтож бўлса, яна қарз берар эдилар. Улар бечораларни адо қилолмайдиган қарзга ботириб, тўлагунча фоизини олиб ер эдилар. Шундай қилиб, берган қарзларини бир неча баробар қилиб олардилар. Шунинг учун Ҳақ таоло: «Аъзодан мўзоъажатан», яъни фоизни устама, зиёд қилиб олманглар», деди.

Бу ерда шу нарса маълум бўладики, гап бевосита қарз олишдаги шартларнинг оғирлигига бориб тақалади, агар шартлар инсон манфаатларига мос келса, яъни фоиз ставкаси паст бўлса, бу фикр балки пайдо бўлмас эди. Шунини ҳисобга олиб, Қуръонда рибо ҳаром деб эълон қилинган бўлса ҳам, мусулмон мамлакатларида ундан чиқишнинг мақбул йўли таклиф этилган ва амалга оширилмоқда.

XIX асрнинг 70-йилларидагина маржинализм таълимоти ҳар қандай фаолият, шу жумладан, савдо, банк, алоқа, туризм соҳасида ҳам қадрият яратилишини, унинг асосида фойдалилик ва ноёблик туришини исботлаб берди.

Машҳур иқтисодчи Жон Мейнард Кейнс (1883—1946) таълимоти ҳам бу масалага ойдинлик киритади.

XX аср ўрталарида иқтисодиёт таркибида муҳим ўзгаришлар рўй берди: саноат, қишлоқ хўжалиги билан бирга, хизмат кўрсатиш соҳаси мустақил ажратиладиган бўлди. Энг муҳими, хизмат кўрсатиш соҳаси — бизнинг мисолда эса банк иши ривожланган давлатларнинг ялпи ички маҳсулоти таркибида етакчи ўринни эгаллади ва шу суръатлар сақ-

ланмоқда; шундай мамлакатлар борки, уларда саноат ва қишлоқ хўжалиги йўқ, фақат хизмат соҳаларини тараққий эттириш ҳисобига ўсиб бормоқда. Айниқса, савдо соҳаси жадал ривожланмоқда.

Хўш, бу гапларнинг Куръонга нима алоқаси бор, дегувчилар бор. Бизнингча, бевосита алоқаси бор, чунки исломда VII—VIII асрлардаёқ «Фойданинг ўндан тўққизи савдода» дейилгани аини ҳақиқатга айланмоқда. Муҳаммад пайгамбар (сав) ҳам яхши савдогар бўлганлиги тарихий далилдир. Синаб кўриш мақсадида, пайгамбар (сав)ни бўлажак рафиқалари Хадича бир карвон юк билан Шом юртига жўнатади. Сотувдан тушган фойда эса, қутилганидан ҳам зиёда бўлади.

Аmmo муҳим фарқ бор. Ислom шариятида васат, инсоф, яъни меъёрийлик тушунчаси борки, бунда инсонийлик чегарасини сақлаш, нафсни жиловлаш масаласи жиддий қўйилади. Олинадиган фойда чеклаб қўйилган эди. Чунки, бир томоннинг (сотувчи) фойдаси ортиб борган сари, иккинчи томоннинг (харидор, одатда, оддий халқ) аҳволи ёмонлашган ва бу ижтимоий тенгсизликни кучайтирган, норозиликлар келиб чиққан. Тарихий маълумотларга кўра, бу фойданинг чегараси хорижий моллар учун 10 фоиз, ички моллар учун 5 фоиз қилиб белгиланган. Бу ҳақда кейинги бобларда тўлароқ маълумот берилади.

Аmmo инсон Аллоҳдан берилган шундай бир хусусиятга эгаки, у доимо бойликка, фаровон ҳаётга интилади ва шунинг учун ҳаракат қилади, бирор фаолият билан шуғулланади. Барча инсонлар ҳар доим ўз бойлигини, мавқеини янада оширишга уриниши табиий бир ҳол экан, Ислomда бу ҳиссиётни тартибга солишнинг юқоридаги усуллари яхши натижа беради.

Шундай йўл билан нафс тартибга солинган, чунки унинг чегараси бўлмаса, ёмон оқибатларга олиб келиши аниқ бўлган.

Бир одам ёки бир гуруҳнинг бошқалар ҳисобига бойиши ҳавфлидир. Умумий фаровонликка олиб борувчи йўл бўлиши керак. Фойда меъёри ортган сари ваҳшийлик ҳам кучаяди. Бу ҳам жаҳон амалиётида ўз исботини топди. Шахсий манфаат кетидан қувиш психологияси бир томондан

иқтисодий ўсишга олиб келди, яъни бойлик орттириш учун фаолият, тадбиркорлик ўсди, ammo иккинчи томондан, миллионлаб аҳолини қуллик, мустамлакачилик гирдобига дучор қилди ва инқилоблар рўй берди. Оқибатда, XX аср ўрталарида ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига ўтишга мажбур бўлинди. СССР парчаланишининг дастлабки йилларида ҳам бунинг гувоҳи бўлдик.

Демак, юқоридагилар асосида, Қуръонда рибо, яъни судхўрликни ҳаром қилиш йўли билан нафсни инсоф доирасида жиловлаб туришга ҳаракат қилинган, деган хулосага келиш мумкин.

Исломдаги иқтисодий ғояларнинг маърифий ва тарбиявий аҳамияти

Ислом динида илгари сурилган кўпгина ғояларнинг жуда катта маърифий ва маънавий аҳамияти бор, чунки уларда умумбашарий масалалар илгари сурилади ва ечимлари берилади. Инсонларнинг фаолияти, меҳнати, ахлоқий фазилатлари, эзгулиги, яъни яхши ниятлари биринчи ўринга қўйилади, уларнинг ақлан ва жисмонан етук бўлишига алоҳида эътибор берилади.

Ривоятга кўра, одил подшоҳ Анушервон вазирларини чақиртириб, мамлакатдаги маълум ва машҳур илм аҳлини тўплашни буюради. Бу фармон бажарилгач, йиғилган олимларнинг сони 22 нафарга етади. Уларнинг ҳар бирига, одамлар учун энг зарур ва муҳим бир хусусиятни ёзиб бериш тавсия этилади. Олимлар жами 22 та фикр ёзиб, шоҳга тақдим этишган. Шоҳ рўйхатни кўриб чиқиб, «бу фикрларнинг ҳаммасини эсда сақлаб қолиш қийин, энди илм аҳли биргаликда 3 та энг зарурини қолдирсинлар», деб буюради. Олимлар ўйлаб-ўйлаб, инсон учун энг муҳим ва зарур жиҳатлар қуйидагилар эканлигини қайд этадилар: 1) саломатлик, 2) тинч-осойишталик ва 3) иқтисодий фаровонлик. Бундай кетма-кетлик тасодифий эмаслигини бошқа замонавий тадқиқотлар ҳам тасдиқламоқда.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг инсоний ривожланиш концепциясида ҳам уч кўрсаткич: 1) неча йил умр кўра олиш имконияти, яъни умрбоқийлик; 2) саводхон-

лик ва 3) жон бошига ялли ички маҳсулот ифодаланган. Юқорида келтирилган ғояларда ниҳоятда тўғри мантиқ бор.

Пул, иқтисодиёт доимо ҳам ҳал қилувчи ўринни эгалламайди, кўп ҳолларда соғлиқ ёмон бўлса, бойлик билангина масалани ечиб бўлмайди. Шунинг учун фаровон турмуш тарзи, ўртача таъминот ва тинч-осойишталик юқори баҳоланади.

Эътибор бериб қаралса, ислом фалсафаси ниҳоятда тўғри ва кучли омилларга асосланган. Бу — диндаги яна бир кучли ғоя — ҳалол-ҳаром масаласидир. Ҳалол озиқ-овқат ва бойлик пешона тери, тўғри йўллар билан топилади, ҳаром эса, ҳозирги тил билан айтганда, яширин — хуфиёна иқтисодиётга бориб тақалади. Шу сабабли исломда ўғрилиқ-қароқчилик, омонатга хиёнат, тарозидан уриб қолиш, яъни бировнинг молини яширинча ўзлаштириш, исрофгарчилик, порахўрлик, фаҳш, спиртли ичимлик ичиш, нашавандлик ва бошқа иллатлар жуда қаттиқ қораланади ва уларга жазо чоралари аниқ белгилаб қўйилган. Омонатга хиёнат энг катта гуноҳ деб ҳисобланади.

* * *

Ислом динининг муқаддас китоби Қуръонда инсон ҳаёти билан боғлиқ деярли барча ижтимоий-иқтисодий ғоялар бўйича фикрлар билдирилган. Ундаги мулк ва мулкый муносабатлар бош масала сифатида муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги замон нуқтаи назаридан қаралганда ҳам республикамизда мулкчилик, хусусийлаштириш, мулкдорлар синфини яратиш, одамларда эгаменлик, мулкка эгалик ҳисси-ни кучайтириш вазифаси турибди. Исломдаги вақф ер эгаллиги тамойили эса, бугунги кунда ҳам ижобий восита сифатида баҳоланиши мумкин. Бойликнинг асоси ҳалол меҳнат эканлиги эътироф этилади. Ҳозирда ҳам аҳамияти тобора ортиб бораётган илму фан, касбу ҳунарга интилиш ғояси етакчи ўринни эгаллайди ва бу тавсияларни янада ривожлантириш масаласи кўндаланг қўйилади.

Закот ва хайр-эҳсон, ҳомийлик ва меҳрибонликка доир берилган кўрсатмалар аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлашнинг мақбул оригинал йўли сифатида баҳоланиши мумкин. Ижтимоий йўналтирилган бозорнинг ҳам асосий

вазифаси шундан иборат. Иқтисодиётда рационал хўжалик масаласи, кам сарфлаб ва исроф қилмай, чекланган ресурслар шароитида ўсиб бораётган талабларни тўлароқ қондириш масаласи илгари сурилади. Бойлик орттиришда ҳаром йўллардан фойдаланмаслик, унинг нохуш, салбий оқибатлари ва ҳалол усулларнинг афзаллиги исботлаб берилади.

Қарз олиш ва қарз бериш бўйича тавсиялар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Жамиятдаги табақаланиш эътироф этилади, аммо кибру ҳавога берилиш қораланади. Зеро, Аллоҳ олдида ҳамма баробардир.

ҲАДИСЛАР ЖАВҲАРИ

Имом Бухорийнинг ҳадисларидаги умумий иқтисодий ғоялар

Ҳадис (арабча — хабар, сўз, бирор янги нарса) ислом динида Қуръондан кейинги муқаддас манба, Муҳаммад пайгамбар (сав) нинг ҳаётлари, фаолиятлари ва кўрсатмалари ҳақидаги тўпламдир.

Қуръон мусулмонлар жамоасининг барча ҳуқуқий ва ахлоқий масалаларини қамраб ололмаганлиги туфайли, VII аср охири — VIII аср бошларида ҳадислар ёзила бошланди.

Мовароуннаҳрда биринчи бўлиб ҳадис тўпламини тақлиф этган муҳаддис — Имом Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазийдир. Ундан бошқа олимлар — аш-Шоший, ал-Барокотий, ан-Насафий, ас-Самарқандий ва бошқалар томонидан ҳам ҳадислар тайёрланган.

Иккинчи олим эса — «саҳиҳ», яъни ишонарли йўналишнинг асосчиси, ислом оламида энг етук ва машҳур муҳаддис, тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (816—878).

Ислом дунёсида буюк ватандошимиз Имом Бухорийнинг меҳнатлари ва шуҳрати беқиёсдир. У кишининг қолдирган илмий меросларини ўрганиш, таҳлил этиш, умумлаштириш, хулосалар чиқариш ва тарғиб этиш энг муҳим вазифалардан биридир.

Аллома жами 600 минг ҳадис тўплаган ва шулардан 100 минги «саҳиҳ» ва 200 минги «ғайри саҳиҳ» ҳадислардир.

Имом Бухорийнинг «Ал-жомий ас-саҳиҳ» («Ишонарли тўплам») деб номланган тўрт жилддан иборат ҳадислар тўплами ислом оламидаги бошқа муҳаддислар тузган тўпламлар орасида энг ишонарли ва мукаммалидир. Тўпламда, Муҳаммад пайғамбар (сав) ҳадисларидан ташқари, фикҳ, яъни ислом ҳуқуқшунослиги, ахлоқ ва одоб, таълим-тарбия, иқтисодиёт ҳамда ўша давр тарихи ва этнографиясига оид маълумотлар ҳам мавжуд. Унга 600 минг ҳадисдан фақат 7275 та энг «саҳиҳ» ҳадислар киритилган.

Ҳадислар мазмун-моҳияти жиҳатидан «суннат» саналган, чунки уларда пайғамбаримизнинг айтган сўзлари, феъл-атворлари, тақрирлари, ахлоқлари ва пайғамбарликка қадар бўлган ҳамда пайғамбарлик йилларидаги сийратларини, яъни ҳаёт йўллари ақс эттиради. Демак, Қуръондаги ислом билан боғлиқ қонун-қоидаларнинг пайғамбаримиз томонидан амалиётлари кузатилади. Турли шароитларда шариат аҳкомларига оид айтган сўзлари ҳам ҳадис бўлиб, феъл-атворлари эса, ул зот қилган ва саҳобалар томонидан нақл этилган амаллардир. Саҳобаларнинг пайғамбаримиз маъқуллаган сўзлари ва хатти-ҳаракатлари тақрир дейилиб, улар шаръийлик ҳуқуқига эга. Чунки ул киши шариатга хилоф нарсаларни ҳеч қачон маъқуллаган эмаслар ва амалда ҳам бажармаганлар. Пайғамбаримиз ҳаётликлари даврида ҳам қисман ҳадислар ёзиб борилган. Масалан, баъзи ҳолларда пайғамбаримизнинг ўзлари саҳобаларга мол-ҳоллардан олинадиган закот миқдори тўғрисида ҳокимларга ёзиб юборишни амр қилганлар.

Ҳадисларда Қуръонда келтириладиган ғояларнинг деярли ҳаммаси ўз аксини топган, бу ердаги маълумотлар шуниси билан фарқ қиладики, уларда «нозик» ҳолатларга тушунтириш ҳамда яхши изоҳ берилади. Ана шундай пайтда пайғамбаримиз нима айтган, қилган бўлсалар, ўша вожиб, рухсат деб ҳисобланган. Демак, ҳадислардаги асосий иқтисодий фикрлар Қуръондаги кабидир, аммо бу асарда улар аниқроқ ўз ифодасини топган. Муайян бир ҳолатда амалга оширилган ишлар рухсат сифатида талқин этилади, инкор этилганлари эса тақиқдир.

Ҳадисларда инсон ҳаёти билан боғлиқ бўлган деярли барча нарсалар тўғрисида маълумот берилади. Биз шулар орасидан ижтимоий-иқтисодий қарашлар билан боғлиқ бўлган томонларига эътиборни қаратамиз.

Ҳадисларда ижтимоий масалалар талқини

Инсонларни ижтимоий ҳимоя қилиш энг муҳим масала ҳисобланади. Исломдаги энг яхши ҳислатлар тўғрисида фикр билдирилиб, «Очларга таом бермоғинг ва таниган ё танимаганга салом бермоғинг яхши», дейилади. Инсофли ва адолатли бўлмоқ, барчага салом бермоқ, камбағаллигида ҳам садақа бериб турмоқ, бу қоидалар имони мукамал бўлганларга хосдир.

Ҳадиси шарифнинг 1-жилдида 98-мавзудан то 176-мавзугача закот, хайр-эҳсон ва садақа каби масалалар ёритилган. Маълумки, закотнинг вожиблиги Қуръон сураларида, жумладан «Ҳаж» сурасининг 78-оятда, «Нур» сурасининг 56-оятда, «Музаммил» сурасининг 20-оятда, «Тавба» сурасининг 60-оятда закотни ҳақдорларга ато этиш тақиқланган. Закот бермоқликнинг вожиблиги тўғрисидаги мавзуларда унинг аҳамияти ва бермаслик гуноҳи қуйидагича ёритилган: «Ҳазина-ҳазина тилла ва кумушлар жамлаб, Аллоҳ йўлида сарф қилмайдиганларни қиёмат кунини бериладиган қаттиқ азобдан огоҳ қилингизлар!».

Лекин Қуръонда закотнинг миқдорлари кўрсатилмаган ва фақат ҳадисларда айрим рақамлар берилади. Ҳадисларга кўра, мол миқдори 5 уққа (6 кг 240 грамм) дан кам бўлса, сони 5 тадан оз кўй, эчки, қора мол, от, туя каби ҳайвонлар учун ҳамда оғирлиги 720 килограммдан енгил бўлган сочилувчан нарсалар учун закот берилмайди. Агар закот кўй ҳисобида тўланадиган бўлса, 24 ва ундан камроқ туянинг ҳар 5 тасига 1 кўй, 25 дан то 35 тагача туя учун 1 та бир яшар урғочи бўталоқ, 36 дан то 45 тагача бўлса, 1 та 2 яшар урғочи бўталоқ, 46 дан то 60 тагача бўлса, 1 та 4 яшар урғочи бўталоқ, 61 дан то 75 тагача бўлса, 1 та 5 яшар туя, 76 дан то 90 тагача бўлса, 2 та 2 яшар урғочи туя берилади. 120 тадан ҳам кўп бўлса, ҳар қирқтасига 1 та 2 яшар урғочи бўталоқ ва ҳар 50 тасига 1 та 4 яшар бўталоқ берилмоғи лозим. Агар подадаги кўйлар сони 40 дан 120 гача бўлса, 1 кўй, 120 дан 200 гача бўлса, 2 кўй, 200 дан то 300 гача бўлса, 3 кўй, 300 дан ҳам кўп бўлса, ҳар 100 кўйга 1 кўй берилади.

Агар подадаги кўйлар сони 40 дан 1 та кам бўлса ҳам, садақа вожиб эмас, хоҳласа бергайдир, хоҳламаса йўқ. Ку-

муш пулларнинг ҳар 20 дирҳамидан 1 дирҳам берилади. Ўлжа, яъни меҳнатсиз топилган хазинанинг бешдан бирини закот сифатида Байт ул-молга бериш буюрилади.

Юқорида закотнинг катта ижтимоий аҳамияти борлиги тўғрисида маълумот бердик. Шунингдек, закот тўғрисидаги ғоялар Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асарида янада аниқ ва тўлароқ баён этилади.

Касби энг яхши киши — ўз қўли билан бажарилган ва ҳалол савдодир. Яъниким, ҳалоллик хуфиёна мол-дунё, обрў-эътиборга қарши қўйилади. Бу ғоя ҳозирги кунда ниҳоятда аҳамиятли бўлиб қолмоқда.

Намоз, таҳорат, рўза билан боғлиқ масалалар ниҳоятда кенг ва аниқ ёритилади. Ҳар қандай ҳолатда уларга амал қилиш йўллари ва усуллари баён қилинган. Масалан, йўлда, сафарда, тижоратда ҳам намоз ўқиш мумкинлиги таъкидланади. Худди шунингдек, таҳорат, гусл йўллари айтилади, иложи бўлмаса, «таяммум» усули тавсия этилади. Таҳоратни мукамал олмоқ дегани, тоза ювинмоқ деганидир. Бу бадан, организм, кийим тозалигини таъминлаш демакдир. Намозда эса, дил тозалиги ва жисмоний машқ туфайли, барқамол инсон, ҳар томонлама соғлом кишиларнинг тарбияланиши кўзда тутилади.

Бир ойлик рўза инсон организми учун ниҳоятда аҳамиятли эканлиги тиббиётда исботланган. Лекин кимлар рўза тутмаслиги мумкинлиги ҳам аниқ баён қилинган.

Исрофгарчилик қаттиқ қораланади, тежамкорлик қўллаб-қувватланади, яъни меъёрийлик маъқул деб ҳисобланади. Бунга оид бир нечта ҳаётий мисоллар келтирилади. Масалан, бир мусулмон таҳорат олганда, ҳамма амал яхши, деб баҳоланган, аммо сув кўпроқ исроф этилгани айтилган. Шу сабабли, оқиб турган дарё ёнида таҳорат қилсангиз ҳам, сувни исроф қилманг, дейилади. Бу эса ҳозирги даврдаги экология, табиатни, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммосига бориб тақалади. Худди шунингдек, тозалик ва покликка қатъий эътибор берилади. Масалан, «агар бирор идишингизга ит теккан бўлса ёки ундан ичса, идишни етти марта ювингиз», дейилади. Халқ орасида «қатран» усули ҳам бор. Унга кўра, ит теккан идиш ювилиб қурилади, бу камида уч марта тақрорланади, шундан сўнг идиш ҳалол, деб ҳисобланади.

Кайф қилдирадиган ичимликлар ҳаром, деб эълон қилинади. Ахлоқ-одоб меъёрлари ва уларни адо этиш йўллари баён қилинади.

Ҳадисларнинг муҳим жиҳатларидан бири — илм-фанга эътибордир. «Илмга илм олмоқ йўли билан эришилгандир», дейилади. Илмли инсонлар мамлакат тараққиёти учун асос бўлиб хизмат қилади, буни биз замонавий иқтисодиёт тилида «инсоний ресурс» дея оламиз.

Ҳадисда махсус «Илм китоби» бўлими бор ва унда илм аҳлига катта эътибор берилган. «Илмни юксалтирганларни бу дунёда ярлақаб, мартабасини улуғ қилгайдир», дейилади. «Бешикдан қабргача илм изла» ибораси ҳам ниҳоятда муҳим.

Илмнинг аҳамияти, қадр-қиммати тўғрисидаги ғояга ал-Бухорийнинг ҳаёт тарзи ҳам яхши мисол бўла олади. Ўша даврда Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухалий (820—872) Имом Бухорийга элчи юбориб, «Менга «Ас-Саҳиҳ» билан «Ат-тарих» китобларини келтириб ўқиб берсин ҳамда ўзи қасрга доимий турадиган бўлиб келсин-да, менга, авлодларимга ва бутун оиламга дарс берсин», деб буюради, аммо олим бу буйруқни рад қилади ва уни бажаришдан бош тортади.

Хулоса қуйидагича: «Наинки, таълим бериш хос бўлиб қолмасин учун, илмнинг ҳаққини сақлаган ва уни хор қилиб, эшикдан эшикка кириб, ҳадис айтиб юришдан ор қилган ҳолда ва барча талабаларга баробар ўқитмасдан, махсус кишиларга ўргатганда елкасига тоғдек гуноҳ ортилишини ҳис қилиб, элчиларга айтдиларки, «Илмга келинади, лекин унинг ўзи келмайди» (ҳар бир кишининг ўзи илмга келиши фарз, зеро, у ҳеч кимнинг ҳузурига юриб бормади).

Аллома билан бўлган юқоридаги воқеа бошқалар томонидан янада тўлароқ баён қилинади.

Масалан, Бакр ибн Мунир ал-Бухорийнинг элчига айтган жавобини шундай ривоят қиладики: «Унга айтгин! Мен илмни хор қилиб, султонларнинг эшикларига китоб кўтариб олиб бормайман. Башарти унга илмдан бирор нарса керак бўлиб қолган бўлса, масжидимга ёки уйимга келсин. Агар шу гапларим ажаблантирмаса, сен султонсан, майли мени илм масжидидан маън қила қол. Тоинки, қиёмат

кунида Аллоҳнинг ҳузурда мен учун узр бўлсин. Мен илмни беркитмайман, уни ҳаммага баробар ўргатаман, яъни махсус дарс берсам, илмни яширган ҳисобланаман», дейдилар.

Бу воқеадан сўнг Имом Бухорий шаҳардан қувғин қилинади ва Самарқандга келиб ишини давом эттиради. Шу ерда дафн этилади, ҳозирги даврда унинг мозори саждагоҳга айлантирилган.

Ҳадисларда ҳалол ва ҳаром масаласи ниҳоятда муҳим бўлиб, шундай бир воқеа тўғрисида ёзилади. Муслмонлардан бири пайгамбар (сав)га мурожаат қилиб: «Яҳудийларда овқатдан олдин қўл ювилиши шарт экан, бизда қандай?» дебди. Жавоб бўлибди: «Бизда овқатдан кейин ҳам ювилсин». Буларнинг ҳаммаси, ҳозирги иборалар билан айтганда, этика ва эстетикага тааллуқли ҳолатлардир.

Ҳалоллик, пешона тери билан топилган бойлик кўкларга кўтарилди ва аксинчаси қораланади. Юқорида баён қилинган масалалар ҳозир ҳам долзарб. Эркак киши оиласини ва рўзгорини бошқариш учун ҳалол меҳнат қилиши фарз. Аллоҳ Қуръонда, ҳар бир муслмон бошқалар устига юк бўлмасдан, ўз ризқи учун ва оиласининг нафақаси учун ҳалол касб қилишга буюради.

«Ватанни севмоқ имондандир», деган юксак ибора ҳадисда айтилган ва унга изоҳ берилган. Ҳар бир инсон мамлакатда маълум жойда, макон, ҳудудда туғилади. Ана шу жой Ватан ҳисобланади. Шу жойга эътибор, ҳурмат, уни гуллаб-яшнатиш энг катта савоб деб қаралади. Вақти келганда Ватанни ҳимоя қилиш, зарур бўлганда, ҳатто инсон учун энг азиз бўлган жонини ҳам бериши кераклиги уқтирилади. Бундан ватанпарварлик қанчалик улуғ туйғу эканлиги аён бўлади ва ҳозирги даврда ҳам ниҳоятда долзарбдир.

Ҳомийлик, фақир, мискин, етим-есирларга ёрдам бериш ҳар бир инсоннинг бурчи эканлиги уқтирилади. «Кўнгил кенг бўлса, бир одамга сузилган овқат икки кишига, икки кишилик овқат бемалол уч кишига етади», дейилади ҳадисларда. Фақат ҳомийлик бир вақтга мўлжалланмасдан, доимий бўлиши мақсадга мувофиқдир, дейилади.

Мулкый ва бошқа иқтисодий муносабатлар ечими

Ҳадисларда мулк, мол-дунё, меҳнат, ҳалолликнинг афзаллиги ва бошқа иқтисодий, хўжалик масалалари борасида кўп сўз юритилади. Инсон учун мол-дунё зарурлиги, меҳнат қилиш йўли билан ҳалол бойлик орттириш ва дунё лаззатларидан фойдаланиш тавсия этилади.

Аммо «мол-дунё кетидан қувмасангизлар, деб қўрқаймен, холос», деган эканлар пайгамбаримиз. Бу фикр нақадар тўғри эканлиги ҳозирги кунда аниқ кўриниб турибди. Бойликни тўғри сарф қилмоқ керак. «Фақат икки нарсага ҳасад қилмоқ мумкин: бири — Аллоҳ таоло бир кишига мол-дунё берса-ю, у ўз бойлигини эзгу йўлда сарфлаб тугатса, иккинчиси, Аллоҳ таоло бир кишига илму ҳикмат ато этса-ю, у билимидан тўғри фойдаланиб, бошқаларга ҳам ўргатса», деб айтилади ҳадисда.

Имом Бухорийнинг «Жомий ас-саҳиҳ» тўпламидаги «Бозорлар хусусида»ги мавзуда шундай дейилади: «Одамлар бозорга мол олиб келаётганларни тўхтатиб, улардан егуликлар сотиб олишар ва ўшал ернинг ўзида уларни қайта сотишар эрди. Шу боисдан жаноби Расулulloҳ ул олибсатарларга одам юбориб, таомни сотиб олинган ернинг ўзида сотишни маън қилдилар ва уни таом сотиладурғон жойга олиб бориб сотишни амр қилдилар».

Бизга ҳозир яхши маълумки, маҳсулот баҳоси бозорда, талаб ва таклиф асосида эркин шаклланади ва уни сунъий равишда тартибга солиш қийин. Пайгамбаримиз билан бўлган яна бир ҳодисада шу нарса акс эттирилган. Бозорларда нарх-наволар анча кўтарилганда, ҳокимлардан бири пайгамбаримизга «Сиз бир фатво бериб, бозордаги нархларни пасайтиришга имкон берсангиз», деб илтимос қилади. Шунда пайгамбаримиз шундай деб жавоб қилган эканлар: «Бозордаги нарх-наво маҳсулот мўлкўллигига боғлиқ. Агар нархни пасайтириш тўғрисида фатво берилса, сотувчилар ўз маҳсулотини яшириб, сотмай қўяди ва баҳолар янада ошиб кетади. Шу сабабли бозорга тегиш керак эмас. Фақат нонга бўлган нархни вақтинча тартибга солиш мумкин».

Демак, бозорнинг ўрни ниҳоятда тўғри тушунилганини кўриш мумкин.

Ислонда савдо-сотиқ ишларида амал қилинадиган шартлардан яна бири бирор савдогарнинг бошқа савдогар амалга ошираётган савдосини бузмаслигидир. «Бирортангиз биродарингиз савдосининг устига савдо қилмангиз!» дейилган. Китобда «жуфъа» тушунчаси ҳам кўрсатилган бўлиб, «жуфъа»нинг моҳияти ва шартлари очиб берилади. «Жуфъа» иқтисодий муносабатларда аён бўлиб, ерлари туташ қўшниларининг биринчи бўлиб сотиб олиш ҳуқуқларини англатади. «Жуфъа» бўйича, ўз уйи ва ерини шеригининг рухсатисиз сота олмаслиги, сотганда ҳам агар икки қўшнининг эшикларидан қайси бири яқинроқ бўлса, фақат унга бошқаларга қараганда арзонроқ нархда сотиш лозимлиги кўрсатилган. «Қўшни қўшнига уй-жойларининг туташлиги билан бошқалардан кўра ҳақлироқдур», дейилади.

Закот билан бирга бошқа солиқ турлари бўйича ҳам тавсиялар берилган. «Ариқ ёки ёмғир суви билан суғориладиган экинга ушр (ҳосилнинг ўндан бири), чигир ёрдамида суғориладиган экинга эрса, ярим ушр солиқ солингайдир». Бу жуда ажойиб ва оқилона таклиф. Чунки ўзи оқар сувлар нисбатан камхарж ва аксинча, чигир харжи кўп. Баъзи нарсалар учун солиқ бекор этилган. Масалан, асалга солиқ солмоқни лозим кўрмаганлар.

Мулк, мерос бўлиш, савдо-сотиқ, тошу тарози, ҳалоллик, сотилаётган молнинг камчилигини айтиб сотиш каби кўплаб муносабатлар ниҳоятда оқилона ҳал этилади. Уларга амал қилиш ҳозирги даврда ҳам аҳамиятлидир.

* * *

Ислон динидаги муқаддас китоб Қуръондан кейинги ҳисобланган ҳадисларда муҳим ижтимоий-иқтисодий фикрлар берилган. Улар асосий китобдаги ғояларнинг изоҳи, тўлдирувчиси, аниқловчиси сифатида келади. Унда пайғамбаримизнинг айтган сўзлари, хатти-ҳаракатлари, рухсат ва тақиқлари вожиб деб қабул қилинади, яъни диннинг амалиёти билан боғлиқ масалаларга ойдинлик киритилади.

Ҳадисларда инсон ҳаёти билан боғлиқ деярли барча масалалар ўз ечимини топган. Унда закот, хайр-эҳсон, садақа-

лар тўғрисида аниқ тавсиялар берилган бўлиб, уларни аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш усули сифатида талқин этиш мумкин.

Намоз, таҳорат, рўза билан боғлиқ тавсиялар эса ҳам маънавий, ҳам жисмоний соғлиқка бевосита алоқадор ҳисобланади.

Ҳадисларда илм-фаннинг инсон ва жамият учун катта аҳамияти ёритилади ва Имом Бухорийнинг бу борадаги хатти-ҳаракати таҳсинга лойиқ.

Иқтисодиётда ва умуман, ҳаётда исрофгарчилик қаттиқ қораланади. Ҳозирги тил билан айтганда, рационал, атроф-муҳитга зиён етказмайдиган турмуш тарзи илгари сурилади, шунинг учун унинг бевосита давоми сифатида поклик, тозалик ва ҳалоллик юқори ўринга қўйилади.

Халққа, Ватанга садоқат, яъни ватанпарварлик тараннум этилади.

Бозор хусусидаги фикрлар, масалан, тошу тарози тўғрилиги, молнинг камчилигини айтиш ҳозирги замон талабларига бевосита мос келади, шу сабабли уларни ўрганиш, таҳлил этиш, умумлаштириш ва амалда қўллаш катта аҳамият касб этади.

МАРҒИНОНИЙНИНГ «ҲИДОЯ» АСАРИДАГИ МУҲИМ ҒОЯЛАР

«Ҳидоя» — исломий қонунлар мажмуи

Буюк ватандошимиз — Имом Бурҳониддин Абу-Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдужалил ал-Фарғоний ал-Марғиноний 1123 йилда, ҳозирги Марғилон яқинидаги Риштон туманида туғилиб, 1197 йили Самарқандда оламдан ўтган ва ўша ерда дафн этилган. У яшаган давр Ўрта Осиёда Уйғониш даврининг биринчи босқичи бўлмиш IX—XII асрларга тўғри келади. Бурҳониддин Марғиноний ёзган тўрт жилдлик «Ал-Ҳидоя» китоби суннийлик оқимидаги ҳанафий мазҳаби бўйича 55 дан ортиқ китоб, юзлаб мавзу, фаслдан таркиб топган бўлиб, исломдаги барча мулкий ва номулкий ҳуқуқий масалаларни қамраб олган. Ҳозирги кунда ҳам ушбу асар Миср, Афғонистон, Покистон, Ҳин-

дистон университетларининг ўқув дастурларига киритилган.

Бурҳониддин Марғиноний «Ҳидоя»ни ёзишда ўзига хос услуб қўлаб, ихчам ибораларни ишлатган. У исломга оид муҳим мунозарали иқтисодий ғояларни ёритмоқчи бўлганда кўлаб манбалар, саҳобалар, мазҳаблар асосчилари, буюк олимлар исмлари, жуғрофий ва тарихий жойлар номлари, турли тоифа ва қабилаларга оид атамалардан фойдаланган.

Асарда 50 дан ортиқ саҳобалар (пайғамбар сафдошлари) исмлари, 12 та тоифа ва уруғ номлари, 55 та тарихий ва географик номлар келтирилади. «Ҳидоя»нинг биринчи жилди таҳорат ва амалий ибодатлар, яъни намоз, рўза, закот ва ҳаж масалаларига, иккинчи жилди оилага оид мулкий муносабатлар, халқаро ҳуқуқий меъёрлар, ширкат ва вақфга оид масалаларга, учинчи жилди суд жараёнларига ва тўртинчи жилди эса ерга оид масалалар, жинойт турлари, гувоҳлик ва бошқа кўлаб мавзуларга бағишланган. «Ҳидоя» асарининг биринчи жилди араб тилидан ўзбек тилига таниқли олим Салоҳиддин Муҳиддинов раҳбарлигида бир гуруҳ ёш олимлар томонидан таржима қилинди ва 2000 йили «Адолат» нашриётида чоп этилди. Олдинроқ, 1994 йили мазкур асар рус тилида ҳам чоп этилган эди. Китобнинг қолган жилдлари ҳам ўзбек тилига ўгирилиб, жамоатчиликка етказилди.

Мустақиллик шарофати билан алломанинг бой маънавий мероси халққа қайтарилди. Ўзининг ўлмас асарлари билан ислом қонунчилиги (фиқҳ)га асос солган бўлажак олим дастлабки илм таълимини Риштон, Марғилонда олган бўлса, кейинчалик Самарқанд, Бухоро ва Мовароуннаҳрнинг бошқа йирик шаҳарларида билимини оширди. У фиқҳга оид «Бидоят ал-мубтадий», «Нашр ал-мазҳаб», «Китоб ат-тажнис», «Ал-мазид» каби ноёб асарлар яратган. Энг машҳур асари — «Ҳидоя фи фуриъ ал-фиқҳ» («Фиқҳ соҳалари бўйича қўлланма»). Бу асар исломда суннийликнинг ҳанафийлар мазҳабида кенг тарқалган шариат қўлланмаси, яъни кодекси ҳисобланади.

Фиқҳ соҳасида китоб ёзиш ҳаракати илгари ҳам бўлган. 1048 йилда вафот этган Абул Ҳасан ал-Кудурий ислом қонун-

чилиги борасида илк қўлланмани ёзган, ammo Бурҳониддин ал-Марғиноний яратган «Ҳидоя» ўз даврида ҳанафийлар мазҳаби тарқалган мамлакатларда, хусусан, Марказий Осиё, Шимолий Кавказ ва Волга бўйи мусулмонлари орасида асосий қўлланма сифатида шухрат топган. Бу асар 4 жилд, 56 мавзудан иборат. Унда Қуръон оятларидан ва ҳадисларидан келиб чиқиб, шариат масалаларида муаллифнинг фикр ва хулосалари берилади. Ҳанафийлар мазҳабининг барча имомлари исмлари, шунингдек, бошқа мазҳаб вакиллариининг мулоҳазалари ҳам асарда кенг талқин этилган. Китобда оила-никоҳ масалалари билан боғлиқ меъёрлар, масалан, никоҳ, ажралиш масалалари батафсил ёритилади, уларни бажариш билан боғлиқ ҳуқуқий қонун-қоида ва жазо чоралари белгиланган.

Асарда ислом шариати нуқтаи назаридан ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий масалалар: мулкӣ ва молиявий муносабатлар, айниқса мерос, уни бўлиш йўллари, жиноят ва жазо, фуқаролик ҳуқуқлари ҳам кўрсатиб берилади. Шунингдек, фақат исломга хос бўлган бир қанча масалалар, хусусан, жиҳод, ўлжа олиш ва уни тақсимлаш, турмуш фаолиятидаги айрим таъқиблар, ижозатлар қайд этилган.

Бурҳониддин ал-Марғиноний ниҳоятда кенг билим эгаси бўлиш билан бирга ҳақсевар, адолатли қонуншунос, ҳадис илмининг донишмандларидан бири эди. У Қуръонни ёддан билган, уни изоҳдай олган, шоир, адабиётчи бўлган. Тарихий қўлёзмаларда қайд этилишича, олимнинг ажлодлари мусулмонлар қонунчилигини яхши билган инсонлар эди.

«Ҳидоя» асари мусулмон қонунчилигининг барча қирраларини ўз ичига олади ва ниҳоятда кенг тадқиқот манбаи ҳисобланади. Асарда, айниқса, закот масаласига катта эътибор берилган, унга махсус бир мавзу ажратилган. Чорва моллари, шахсий мулк шаклларидаги олиндиған тўловлар юзасидан айтилган фикрлар бағоят муҳимдир.

«Ҳидоя» асарида закот масалаларининг қўйилиши

Ислом дини, Қуръон ва Ҳадисларда закот тўлаш зарурлиги алоҳида белгиланган, дин устунларидан бири шу тўловни шарт қилиб қўяди. Кўп жойда намоз ўқиш ва закот бериш кераклиги уқтирилади. Қуръоннинг 24-сураси 51-оятида шу ҳақда сўз боради.

Закот (айрим ерларда «садақот» деб номланади) фақир, мискин, закот йиғувчиларга, дилини исломга мойил қилиши учун айрим кофирларга, қулларни озод қилиш учун ва қарздорларга, жиҳод қилувчиларга, мусофирларга берилади. Баъзи жойларда, илму толибларга ҳам берилиши мумкин, деб қайд этилган. Агар ҳозирги замон таъбири билан айтадиган бўлсак, ижтимоий ҳимояга лойиқ халқ оммасига ёрдам қўлини чўзиш деганидир. Яъни, закот тўлашга қодир кишилар («нисоб»идан ортиқчасининг бир қисмини) бошқаларга кўмак бериши деярли мажбурий шарт қилиб қўйилади. Шундан билиш мумкинки, жамиятнинг табақаланиши, бойлар ва камбағаллар бўлиши тан олинади. Закотга ихтиёрий-мажбурий тўлов — солиқ сифатида қаралади ва тўла ихтиёрийлик асосида бериладиган, яъни миқдори, вақти, шакли белгиланмаган садақа, хайр-эҳсондан кескин фарқ қилади ва махсус одамлар ёки ташкилот томонидан амалга оширилади.

Бу ерда «нисоб» тушунчаси киритилишига алоҳида эътибор бермоқчимиз. Бизнингча, бу бир одам меъёридаги тирикчилик воситалари билан боғлиқ бўлса керак, демак, ўша истеъмол саватчасидан ортиқ имконга эга бўлганлар закотга тортилади. Бу тўғрида «Ҳидоя» асарида батафсил маълумот берилади.

«Ҳидоя» асарининг ёзилиш услуби шундайки, унда ҳаммага яхши маълум масалалар билан бирга, кам учрайдиган ҳолатлар, у ёки бу масаланинг нозик томонлари икир-чикиригача изоҳлаб берилади. Ҳозирги давр тили билан айтганда, чиқарилган асосий қонунга берилган тўла-тўқис шарҳга ўхшайди. Китобда кимлар ва қанча закот тўлаши кераклиги тўғрисида қизиқ ва аниқ маълумотлар келтирилади. Хусусан, даромаднинг қирқдан бир ҳиссаси ҳисобидан закот тўланиши керак.

Чорва молларидан закот олиш йўриғи

Чорвадан закот олиш йўллари ниҳоятда пухта ишланган, дейиш мумкин. Эчки ва қўй — кичик моллардан олинадиган закот анъанавий усулда бўлади, яъни қирқдан бир қисми олинади. Мол сони 40 бошдан кам бўлса, закот олинмайди (нисоб бор). Энг муҳими, закот тўлашда бир ёшдан кичик қўзилар ҳисобга киритилмайди, чунки улар ҳали етилмаган моллардир.

Отларда эса бошқача ҳисоб-китоб қилинади, яъни ҳар отдан бир динор ёки от баҳосининг 9 фоизи миқдорида закот тўланиши керак. Аммо меҳнат билан банд эшак, хачир ва хўкиз, туя сингари бошқа ишчи ҳайвонлардан тўлов олинмайди. Агар улар олди-сотди муомаласида бўлса, аҳвол ўзгаради ва закот берилади. Бир ёшга тўлмаган эчки, бузоқ ва бўталоқлар ҳам умумий ҳисобга киритилмайди, аммо 25 туядан бир, 66 тадан бошлаб икки, 145 дан ортигидан уч туя закот ҳисобига берилиши керак. Шу ерда муҳим бир фикр борки, «Мол эгаси шу молнинг ўрнига унинг баҳосига тенг закотни пул шаклида тўлаши ҳам мумкин», дейилади, яъни эгасининг истаги эътиборга олинади, ихтиёрийлик тамойили мавжуд.

Яна муҳим бир кўрсатма диққатга сазоворки, закот йиғувчи моллар ичидан энг сара молни эмас, ўртача баҳодаги молни олиши талаб этилади. Ундан ташқари, закотни олдиндан ҳам тўлаш мумкинлиги кўрсатилади.

Қимматбаҳо буюмлар (олтин, кумуш)дан олинадиган закот турлари

Кумуш нарсалардан олинадиган закотда ўртача нисоб, яъни солиқ олиниши мумкин бўлган миқдор 200 дирҳам деб белгиланган, бундан 2,5 фоиз, яъни 5 дирҳам закот олинади. Агар кумуш миқдори 200 дирҳамдан ортиқ бўлса, ҳар қўшимча 40 дирҳамдан яна закот берилади ва ҳоказо.

Олтиндан ва олтин буюмлардан олинадиган закот миқдори ўзига хосдир. 20 мисқолгача закот олинмайди (бир мисқол ўртача 4,5 грамм), 20 мисқолдан эса ярим мисқол закот тўланади. 20 мисқолдан ортиқ ҳар 4 мисқолдан 2 қирот

(тахминан 0,4 грамм) закот бериш керак. Олтин пуллар динор деб аталган.

Шахсий, хусусий мулк ҳисоб-китоби кумуш ёки унинг эквивалентига қараб белгиланади. Ҳатто кумуш ва олтин ҳам умумий баҳо асосида ягона қийматга келтирилиши мумкин.

Топилган кон ёхуд хазина учун бешдан бир ҳисса закот олиниши лозим. Бу ҳозирги қонун меъёрларига жуда яқин миқдордир. Масалан, бирор ердан ёки экилаётган жойдан хазина топилса, шу усулдан фойдаланилади. Қимматбаҳо тошлардан закот тўланмайди, чунки улар закотдан мустаснодир.

Ҳосилдан ундирилган солиқ

Деҳқончилик — зироатчилик энг кенг тарқалган фаолият тури ҳисобланган, аҳолининг катта қисми қишлоқ хўжалиги билан шуғулланган. Шу сабабли аҳоли даромадида бу соҳа етакчи ўринни эгаллаган. Асосий ерларда сунъий суғориш йўли билан, айрим қисми лалмикорлик асосида, яъни экинларни табиий қор, ёмғир сувлари ёрдамида суғориб, деҳқончилик қилинган. Бундан ташқари, сув бемалол, ўз оқими билан келмайдиган жойларда кориз — ер ости ва булоқ сувлари, қудуқлар ва паст ерлардан чиғирлар ёрдамида юқорига кўтариб, суғориш олиб борилган. Иккинчи ҳолатдаги ишлар анча мураккаб ва қўшимча харажат сарфлашни тақозо этган. Шуларни ҳисобга олган ҳолда, ёмғир, қор суви билан суғориладиган ерлардаги ҳосилнинг ўндан бири **ушр** шаклида солиқ сифатида олинар эди. Аммо ўрмон, яйлов, чакалакзор закотдан озод этилган. Сунъий суғориладиган ерлар ҳисобидан ушрнинг ярми миқдорида солиқ тўланарди.

Бурҳониддин ал-Марғиноний ўз асарида закотни тақсимлаш қонун-қоидаларини ҳам баён этади. Аҳолининг айрим тоифа вакиллари: фақир, мискин, закот йиғувчилар, қарздорлар йиғилган закотдан фойдаланиш имкониятларига эгаллиги тўғрисида ҳам қимматли фикрлар билдирилган.

Таниқли исломшунос Муҳаммад Солиқ Муҳаммад Юсуф «Васатия — ҳаёт йўли» китобида закот тўғрисида мушоҳада

юритиб, «Закот махсус молдан, махсус жузни махсус шахсга Аллоҳнинг розилиги учун шариатда тайин қилинганидек мулк қилиб беришдир» деб ёзади. Унинг фикрича, закот жамият аъзоларига юклатилган молиявий мажбуриятдир.

Закот фарзлиги, яъни зарурлиги учун молда бўлиши лозим шартлар қуйидагилардир:

1. Тўлиқ мулк бўлиши керак.

2. Феълан ёки тақдиран ўсувчи мол бўлиши керак.

3. Нисобга етган бўлиши керак. Камидан закот олинмайди, масалан, қирқ қўйдан биттаси закотга берилса, 39 қўйдан закот олинмайди.

4. Ҳожати аслидан ортиқча бўлиши керак.

5. Қарздан холи бўлиши керак.

6. Бир йил тўлган бўлиши керак.

Закот берувчида бўлиши лозим шартлар эса қуйидагилардан иборат:

1. Мусулмон бўлиши шарт.

2. Балоғатга етган бўлиши шарт.

3. Ҳур бўлиши шарт (қул бўлмаслиги керак).

4. Оқил бўлиши шарт.

Бериладиган закот миқдори сармоёга нисбатан кўп бўлмайди ва йилда бир мартагина берилади.

Қуръоннинг «Анъом» сураси 141-оятда: «Ва унинг ҳақини ҳосилини йиққан куни беринг. Исроф қилманг. Чунки У зот исрофчиларни яхши кўрмас», дейилади. Ушбу оятда Аллоҳ зироат экинлари ҳосилини йиққан кунда ҳақини беришга амр қилмоқда. Аммо шунда ҳам исроф қилмасликка, ҳаддан ошмасликка, мўътадил бўлишга чақиради. Бу даъват ҳозирги замон иқтисодиётининг бош мезонларидандир. Шу билан бирга, очкўзлик, хасислик, қизғанчиқлик ҳам қораланади.

«Ҳидоя» асари бугунги кун нуқтаи назаридан

Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари, биринчи навбатда, маърифий жиҳатдан катта аҳамиятга молик. XII асрда бунёд этилган бу асар ислом ҳуқуқшунослигига оид муҳим ва нодир манбадир. Шу асардаги тавсиялар асосида оилавий, хўжалик ва бошқа ишлар юритилган. Закот, ушр билан бог-

лиқ мавзулар эса ўша даврдаги иқтисодий жараёнларга холис баҳо бериш учун имкон яратади.

Бу асарнинг маънавий аҳамияти ундан-да баланд. Жамиятнинг табақаланиш жараёни қадимдан маълум, ҳозирда ҳам бу муаммо мавжуд. Жаҳонда 200 дан ортиқ давлатлар бўлса, шунинг 40 таси ривожланган, 120 таси ривожланаётган ва 40 таси камбағал давлатлардир. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) томонидан 2000 йилда қабул қилинган Мингйиллик Декларациясида эса, 2015 йилгача жаҳондаги аҳолининг қашшоқлик даражасини 2 баробар камайтириш вазифаси қўйилган. Ҳолбуки, ҳозир 1,2 миллиард одам қашшоқликда умр кечирмоқда. Бу ишни бажариш катта инсонпарварлик чора-тадбирларини амалга оширишни талаб қилади.

Нуфузли халқаро ташкилот — БМТ томонидан янги аср бошида қабул қилинган ҳужжатда инсоният учун ниҳоятда аҳамиятли вазифалар белгиланган, шулардан энг муҳими 15 йил давомида дунёда қашшоқликни камайтириш, саводхонликни юксалтириш, оғир касалликлар кўпайишининг олдини олишдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов 2010 йили бу ташкилот минбаридан туриб нутқ сўзлаб, республикада ўтган 10 йил ичида амалга оширилган иқтисодий ва ижтимоий ишларнинг моҳияти тўғрисида фикр юритди, эришилган ютуқларни қайд этди, қолган 5 йил ичида мамлакатимиз ва жаҳон доирасида қилиниши керак бўлган масалаларга урғу берди. Гап шундаки, айрим давлатлар кеча-ю кундуз уруш, жанжаллар гирдобига дучор бўлган, экологик аҳвол ҳам ниҳоятда қалтис, хуллас, бу «нозик» муаммоларни ҳал этиш учун, Президенти-миз бу соҳада халқаро кучларни бирлаштириш ва ўзаро инсонпарварлик ёрдамини кучайтириш зарурлигини уқтирди.

Яхши маълумки, исломда, ўзбек халқида ватанпарварлик, поклик, хушхулқчилик, ҳаё, инсоф, меҳр-оқибат, инсонпарварлик, болажонлик ва кексаларга ҳурмат каби инсоний фазилатлар мужассамдир. Қуруқ сўзда эмас, балки бевосита амалиётда закот, ҳомийлик, хайр-садақа ва бошқа усуллар билан фақир, мискин, етим-есирларга ёрдам қўлини чўзиш маълум қонун-қоидалар билан мустаҳкамлаб қўйилган. Эзгу ният, сўз ва амал доим дастуриламал бўлган. Бағ-

рикенглик халқимиз руҳиятида муҳим ўрин тутади. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Туркистон ўлкасига саёҳат қилганларнинг ёзиб қолдирган маълумотларига кўра, ўзбеклар бор жойда меҳмондўстлик, бағрикенглик бўлиб, халқимиз меҳмон олдига бор-йўғини тўкиб-солганликлари қайд этилади.

Ўзбек халқининг 1941—1945 йиллардаги уруш даврида кўрсатган қаҳрамонликларини айтмай иложимиз йўқ. Шу даврда Ўзбекистонга ғарбий ҳудудлардан 1 миллион аҳоли кўчирилган, шуларнинг 300 минг нафари ёш болалар эди. Ўзбек оилалари бошқа миллат вакилларининг фарзандларини оталиққа олишган, уларнинг етимлигини билдирмасликка ҳаракат қилишган. Агар бундай инсоний ҳиссиёт «қон»да бўлмаса, уни ҳеч қандай маъмурий-буйруқбозлик усуллари билан сингдириб ва амалга ошириб бўлмайди. Тошкентдаги Шомаҳмудовлар оиласи уруш даврида 13, урушдан кейин 3, жами 16 нафар турли миллат фарзандларини бағрига олиб ўстирди, вояга етказди, бу тарихий факт ва уни инкор этиш мумкин эмас. Бундай мисоллар бисёр. Жамоатчилик, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш тизими ва унда кам таъминланганлар тўғрисида ғамхўрлик ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ҳам аҳолини ижтимоий ҳимоялаш масаласи муҳимдир. Айниқса, ҳомийликни кучайтириш, солиқларни дифференциялаш, яъни тақсимлаш мақсадга мувофиқдир. Албатта, бу билан барча муаммоларни ҳал этиб бўлмайди, энг тўғри йўл тadbиркорлик, яратувчилик имкониятларини оширишдир. Ғарбдан худбинлик, индивидуализм, глобализм, оммавий ахборот воситаларидан узлуксиз шафқатсизлик, зўравонлик, беҳаёлик тарғиб қилиб турилган шароитда, ўзликни сақлаб қолиш учун катта тарбиявий ишларни давом эттириш талаб этилади.

* * *

«Ҳидоя» ислом ҳуқуқшунослигига тааллуқли мукаммал китоб ҳисобланади. Унда берилган тавсиялар ҳам назарий, ҳам амалий, маърифий ва маънавий аҳамият касб этади.

Асарда закот масалалари алоҳида қараб чиқилган, унинг турлари, чорва моллари, қимматбаҳо буюмлар, қишлоқ хўжа-

лиги соҳасидаги тўлов шакллари ва миқдори аниқ қилиб берилган. «Нисоб» мезони муҳим аҳамиятга эга, бу — закот олиш-олмасликни кўрсатувчи мол-мулк миқдори, яъни ўзи ночорлардан солиқ олинмайди. Бу эса, ижтимоий адолат қонунлари қўлланилади, деганидир.

Ҳозирги замон нуқтаи назаридан қаралганда, жамиятнинг табақаланиши тан олинади ва унинг ночор гуруҳларини ижтимоий ҳимоя қилиш кераклиги аён бўлади. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида бу тадбирнинг ниҳоятда катта аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлаш керак.

Наздимизда, бобокалонимизнинг буюк асари ниҳоятда бой ва қимматли манба сифатида олий ўқув юртларида ўқитилиши зарур.

ЗАМОНАСИДАН ЎЗГАН ФОРОБИЙ

Абу Наср Форобий яшаган давр

IX—XII асрларда Марказий Осиё илғор ижтимоий тафаккурнинг Шарқдаги йирик марказларидан бирига айланди. Бу даврда мазкур ҳудуддаги давлат марказлашган ва энг ривожланган паллага кирди. Буюк ипак йўли, Тинч океан атрофидаги мамлакатлар — Хитой, Корея ва ҳоказоларни Византия ҳамда Фарбий Европа билан чамбарчас боғлар эди. Бу эса карвон йўли орқали минглаб одамлар, отуловлар, турли-туман маҳсулотларнинг қарама-қарши ҳаракатини, алмашувини вужудга келтирди. Ўрта Осиё Европани Шарқ билан боғловчи йирик моддий-маданий ва савдо марказига айланди. Бу жараёнлар бир-биридан минглаб чақирим узоқликдаги давлатлар, халқлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни шакллантирди. Ахир, Осиёдаги ва Европадаги маҳсулотларга нисбатан талабни ва бозорнинг асосий унсурларини яхши билмай туриб, узоқ ва хатарли йўлга чиқиш мумкин эдими, катта карвонларни тоғу тошлардан, қумли чўллардан олиб ўтиш осон эдими?

Бунинг учун маълум қоидаларга, амалларга таяниб иш кўриш керак бўлди. Европага қанча ва қайси маҳсулотларни олиб бориш, у ердан нима олиб қайтиш, карвон йўлларидаги давлатлар, халқларнинг талаб-эҳтиёжини яхши би-

лиш талаб этилган. Натижада, турли билим соҳалари, математика, ал-жабр, геометрия, яъни ҳандаса, астрономия ва бошқа кўпгина фанлар ривожланди. Бу даврда бутун дунёга танилган Хоразмий, Фарғоний, Беруний, Абу Али ибн Сино, Ибн Рушд, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк ва бошқа кўплаб мутафаккирлар яшаб, ижод қилишди. Уларнинг асарларида муҳим иқтисодий ғоялар ҳам ўз аксини топди. Шарқ Уйғониш даври олимлари шу даврдаги тижорат, мулкдорлик сирларини баён этганлар. Уларнинг кўплари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Ана шундан келиб чиқиб, дастлаб 873—950 йилларда яшаб ижод этган Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон Форобий ҳақида фикр юритамиз.

Бўлажак буюк олим Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойда, Шош, ҳозирги Тошкентдан 200—260 километр шимоли-ғарбда жойлашган Фороб (Ўтрор) деган жойда туғилган. У Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро ва Самарқандда таълим олган. Араб халифалигининг маркази Бағдодда ўқишни давом эттирган, умрининг охириги йилларида Ҳалаб (Алеппо)да, сўнгра Дамашқда яшаган ва шу ерда вафот этиб, «Боб ас-сағир» қабристонига дафн қилинган.

Форобий тадқиқотларининг яна бир муҳим жиҳати шуки, айрим маълумотларга кўра, у 70 дан ортиқ тилни билган, олимларнинг шу тилларда ёзган асарларини таҳлил этган ва шарҳлаган.

Тарихда шундай воқеа бўлиб ўтганлиги қайд этилади. Қомусий олим Абу Али ибн Сино Арастунинг «Метафизика» асарини 40 марта ўқиб ҳам тушуна олмаган экан. У сурункали мутолаадан толиқиб, бозор айланишни ихтиёр этади. Бахтли тасодифни қарангки, бозордан харид қилган китоби Форобийнинг Арасту асарига ёзган шарҳлари экан (бу Форобийнинг «Метафизика»нинг мақсадлари ҳақида» номли китоби эди). Ибн Сино китобни бир марта ўқиб чиқишдаёқ, Арастунинг «Метафизика» асари моҳиятига тўла тушуниб этади.

Форобий ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларининг қарийб барча соҳаларини ўз ичига олувчи 160 дан ортиқ рисола яратган қомусий олим сифатида эътироф этилади. Унинг Шарқ оламидаги шуҳрати шу даража-

га етдики, уни Арастудан кейинги йирик мутафаккир — «муаллими соний» («Иккинчи муаллим») деб атай бошладилар.

«Фозил одамлар шахри» асари: эҳтиёж ва меҳнат тақсимоги

Олимнинг айниқса «Фозил одамлар шахри» асари диққатга сазовор бўлиб, унда мамлакатни бошқариш, ҳокимлар фаолияти, иқтисодиётни олиб бориш, бугуннинг таъбирига кўра, менежмент билан боғлиқ муҳим ғоялар келтирилган.

Форобийнинг фозил, яъни идеал, бекаму кўст шаҳар ҳокимининг фазилатлари ҳақидаги фикрлари ниҳоятда қимматлидир. Аллома жамиятда, хусусан, иқтисодиётда «инсон омили» ҳал қилувчи аҳамиятга эгаллигини таъкидлайди.

Форобий «инсон омили» ғоясига асосланиб, раҳбар учун зарур бўлган 12 фазилатни таърифлаб берди. Шуниси диққатга сазоворки, бу фазилатлар ҳозирда ҳам раҳбарга қўйиладиган асосий талаблар бўлиб қолмоқда. Раҳбардаги хуш-ахлоқлик, билимдонлик, адолатпарварлик, бойликка ружу қўймаслик каби фазилатлар бугун ҳам ниҳоятда долзарб. Раҳбар, шунингдек, «ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саводли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашга йўл қўймаслиги зарур», деб таъкидлайди аллома.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Форобий ўз устози Арасту ғояларини ҳар томонлама талқин этади ва уларни янада бойитиб боришга ҳаракат қилади. У, жамият шаклланиши учун моддий эҳтиёжларнинг аҳамияти тўғрисидаги таълимотни яратди, иқтисодиёт фанида муҳим бўлган тушунча — «эҳтиёж»ни таърифлаб берди. Моддий бойликлар Форобий фикрича: Ҳар бир инсон табиатан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун ҳар бирига яшаш ва етукликка эришуви учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар.

натижада инсон жамоаси вужудга келди. Жамиятнинг келиб чиқиши тўғрисидаги бу фикр ниҳоятда тўғридир.

Иқтисодий эҳтиёж эса ишлаб чиқариш тараққиётининг муайян тарихий даврида кишилар ҳаёти моддий шароитининг ифодасидир ва у маълум миқдордаги моддий маҳсулотлар суммаси билан ўлчанади. Ҳозирги давр нуқтаи назаридан эҳтиёжлар — организм, инсон шахси, ижтимоий гуруҳ, умуман, жамиятнинг ҳаёт фаолиятини сақлаб туриш учун зарур бўлган нарсаларга нисбатан талаб, муҳтожликдир. Фаолият соҳасига қараб, меҳнатга, билимга, мулоқотга, шахсий, гуруҳий, жамоавий, ижтимоий эҳтиёжлар бўлади. Айни пайтда фаолликка ундовчи куч бўлган эҳтиёжлар, ўз навбатида, ҳаёт шароитига танлама таъсир кўрсатади, эҳтиёжларни қондирадиган нарсалар ишлаб чиқаришни рағбатлантиради. Масалан, бир вақтлар кишиларда автомобилга пайдо бўлган эҳтиёж, уларни яратиш йўлида изланишларнинг бошланишига сабаб бўлди, бутун бир саноат тармоғининг пайдо бўлишига олиб келди.

Тарихан эҳтиёж ўсиб боради ва бу хилма-хил ўзгаришларга олиб келади. Албатта, иқтисодий эҳтиёжлар асосий ўринда туради. Уларга, биринчи навбатда, озиқ-овқат маҳсулотларга, кийим-кечак, ахборот воситалари — газета, китоб ва бошқаларга эҳтиёжлар, шунингдек, олий ўринда турадиган меҳнат қилиш, таълим олиш, соғлиқни сақлаш эҳтиёжлари киради. Бу эса моддий бойликлар яратишда меҳнатнинг ва меҳнат қуроллари ўрнини аниқлаб беради.

Абу Наср Форобийнинг тасодиф зарурати тўғрисидаги фикрича: Агар дунёда сабаби номаълум тасодифий воқеалар бўлмаса, қўрқув ва ишонч бўлмас эди. Қўрқув бўлмаса, жамиятда қонуният ва сиёсатнинг ҳожати йўқ эди. Ишонч бўлмаса, эртанги кун учун ҳеч ким ҳеч нарса олиб қўймас эди, хўжаликка ҳожат қолмаган бўлур эди. Бу иккала ҳолда одамлар Аллоҳга, ҳукуматга бўйсунмас эдилар, ҳоким алоҳида яхшилик қилмас эди.

Айниқса, «меҳнат тақсимоти» масалалари мутафаккир асарларида яхши ёритиб берилган. Меҳнат тақсимоти туфайли ишлаб чиқариш ривожланади, чунки вақтдан ютилади, ишчиларнинг касб-маҳорати ортади, техник мосламалар киритиш учун асос юзага келади, яъни ўз даврида

ҳамма ишни бир одам бажариши мумкин бўлган ҳолатдан, ҳар бир ишни махсус кишиларга бўлиб бериш афзаллиги кўрсатилади («Чумчуқ сўйса ҳам, қассоб сўйсин»).

Ҳар бир киши касб-корини мукаммал билмоғи, яхши тарбия олмоғи ва яхши хулқ-атвор, фазилатларга эга бўлмоғи лозим. Форобийнинг фозил, яъни мукаммал давлат, ҳокимлар тўғрисидаги ғоялари ниҳоятда аҳамиятлидир. Масалан, шаҳар тарбиботида энг асосий нарса — мулк, ноз-неъматларни тўғри тақсимлаш эканлиги қайд этилган.

Асарда Арасту ғоялари ривожлантирилиб, аввало ер ва жойларнинг миқдори, кейин уларнинг эгалари ва тутган ўринлари, сўнгра ниҳоятда зарур ҳисобланувчи озиқ-овқат, экин экиладиган ерлар, сарой ва шахсий уйларнинг сони ва миқдори ҳисобга олиниши кераклиги кўрсатилади.

Форобий иқтисодий қарашларининг муҳим аҳамияти

Табиат, Форобий фикрича, нозу неъматлар манбаи бўлиб, уларга эга бўлиш, инсонлар хизматига қўйиш учун уни ўрганиш зарур. Бунинг учун эса фанларни ривожлантириш керак. Ҳиссиёт ва онг инсоннинг асосий билиш омилдир, шу орқали табиат ва ташқи дунё сирларини очиш мумкин. Бу омиллар фақат инсонга тегишли, ҳар бир одам ўйлаш қобилиятига эга ва турли фанларни эгаллашга қодир. Табиат ва унинг сирларини ўрганиш, билиш инсон қобилияти доирасида.

Форобий биринчилардан бўлиб жамият тўғрисидаги фанни яратишга интилди. Ижтимоий ҳаёт муаммоларини ўрганиувчи фанларни ажратди: давлат — илм ал-маданий, ҳуқуқ-шунослик — илм ал-фиқҳ ва ислом — илм ал-калом. Аммо шулар орасида давлат тўғрисидаги фанни асосий, деб ҳисоблаган.

Олимнинг жамият вужудга келиши масалалари тўғрисидаги ғоялари қимматлидир, уни табиий-мақбул жараён деб, инсонни эса ижтимоий жараён маҳсули деб билади. Унинг фозил давлатидаги одамлар, яшаш ва ҳаётини сақлаб қолиш учун ўз олдига қўйган вазифаларида бир-бири-

га ёрдам беришлари керак. Ўзаро ёрдам асосий мезон қилиб олинади.

Бу идеал давлатнинг одамларини одатдаги меҳнат фаолиятисиз тасаввур этиб бўлмайди, чунки меҳнат халқларнинг ҳаёт, қувонч ва бойлик манбаи сифатида қаралади. Шу сабабли аҳолининг барча қатламларини жамият учун фойдали бирор ҳунар билан қатъий машғул бўлишга ундайди. Меҳнатга бўлган бу қараш ниҳоятда аҳамиятлидир, чунки ҳукмрон ижтимоий гуруҳлар, айниқса, кулдорлар меҳнатга нафрат билан қарашган.

Жамиятни қайта қуриш режасидаги фикрларда халқлар ўртасидаги мустақкам дўстлик муҳим ўрин эгаллайди. Шу мақсадга эришиш учун тинч-осойишталик сақлашни, босқинчи урушлар тўхтатилиши зарурлиги, фақат ўз-ўзини ҳимоя қилиш учунгина уруш олиб борилиши мумкинлиги тўғри баҳоланади. Бу фикр деярли барча замонавий таълимотларда ўз аксини топган.

Ҳақиқий бахтга эришиш асосида адолат ўрнатиш, халқни саводхон қилиш, ахлоқни тарбиялаш ва бошқалар туради. Олим, яратилган бойлик ва маҳсулотларни аҳоли ўртасида тўғри тақсимлаш хусусида муҳим хулосаларга келади. Унинг фикрича, барча шу бойликлардан хизмати ва меҳнатига яраша олиши керак, акс ҳолда адолат бузилади, адолатсизлик бўлади. Жамиятнинг бойлиги бир гуруҳ одамлар қўлида тўпланса, кўпчилик ночорликка маҳкум этилади.

Борлиқнинг келиб чиқиши тўғрисидаги ал-Истиқсот таълимоти бўйича, мавжудот 4 унсур — тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топган. Шу сабабли, қомусий олим Форобийнинг асарлари ҳам етти аср мобайнида Европа университетлари дастурларидан ўрин олган эди.

Олим асарларини икки қисмга бўлиш мумкин. Биринчиси, юнон файласуфлари ва табиатшуносларининг илмий меросини изоҳлаш, тарғиб қилиш ва ўрганишга бағишланган асарлар ва иккинчиси — фаннинг турли соҳаларига оид мустақил, оригинал асарлар. Форобий фанларнинг деярли барча соҳалари: фалсафа, математика, мантиқ, ҳатто мусиқа бўйича ҳам китоблар яратди. У яшаган

давридаёқ буюк олим сифатида машҳур бўлган. Шарқ халқларида у ҳақда турли ҳикоя, ривоятлар вужудга келди. Олимнинг ижоди ҳар томонлама ва чуқур тадқиқ этилган. Ўзбекистонда Форобий ижодини мукамал ўрганган олим — академик Музаффар Хайруллаевдир, унинг кўпгина асарлари чоп этилган.

Илк уйғониш даврининг буюк намояндаси сифатида Форобийнинг иқтисодий қарашлари катта аҳамиятга эга. Жамият, давлатнинг вужудга келиши, унинг вазифалари ҳозирги замон нуқтаи назаридан ниҳоятда тўғридир. Форобий фикрича, адолат асосига ўрнатилган жамиятгина инсонлар талабига мос келади. Давлат, жамият ва иқтисодиётни бошқариш, унда шахснинг роли ва фазилатлари шу кун учун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Агар олим санаб ўтган фазилатлар кадрлар танлаш тизимида фойдаланилса, яхши натижа берар эди. Иқтисодиётдаги эҳтиёж тушунчаси ҳам олим томонидан тўғри ҳал этилган.

Бойлик, фаровонлик асоси меҳнат эканлиги ниҳоятда тўғри баҳоланади. Мамлакатда яратилган бойликни хизматига қараб тақсимлаш адолат мезони сифатида муҳимдир. Иқтисодий тараққиётда меҳнат, меҳнат тақсимоти, ихтисослашиш аҳамияти аниқ талқин этилади.

Тинч-осойишталик иқтисодий ривожланиш бош омилларидан бири эканлиги таъкидланади, босқинчилик урушлари ва унинг оқибатлари қораланади. Ўша даврдаги мавжуд давлат, давлат тизимлари, ваҳшиёна урушлар танқид остига олинади.

Форобий асарларининг маънавий аҳамияти ниҳоятда катта. У, бошқа таниқли олимлар, чунончи, юнон мутафаккирларининг асарларини изоҳлаб бериш орқали жаҳон илм-фанига яқинлашди, оригинал асарлари орқали эса фан тараққиётига муҳим ҳисса қўшди, унда илгари сурилган ғоялар жаҳон тамаддуни ривожини тезлаштирди. Бир олим томонидан яратилган асарлар ҳозирги замон фанларининг деярли барча қирраларини ёритиб берган. Инсон буюк камолотга эришув йўлида ҳаракат қилганидек, ақлий билимга интилса, ҳеч шубҳасиз, ўзи интилаётган сўнги даражадаги бахт-саодатга эришади.

Ватандошимиз Форобийнинг ижтимоий-иқтисодий қарашлари ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Уларда илм-фаннинг долзарб муаммолари ёритилган. Айниқса, идеал давлат ва унинг раҳбарлари фазилатлари ҳақидаги ғоялар ҳозир ҳам долзарбдир. Фозил шаҳар ривожини учун меҳнат, меҳнат тақсимоли зарурияти яхши баён этилган. Бойликни яратиш ва тўғри тақсимлашга алоҳида эътибор берилади ва шу йўл билан адолатни амалга ошириш имкони туғилади. Фозил давлатнинг шакли ва уни бошқариш, ходимлар масаласи тўғри қўйилган.

Зотан, Форобийнинг ғоялари халқимиз ва бутун жаҳон аҳли учун ўрнатқуч бўларли ижод намунасидир. Бу ерда биз олим асарларининг кичик бир қисмини таҳлил этдик, ҳолос.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ВА АБУ АЛИ ИБН СИНО: ИККИ ДАҲОНИНГ ИҚТИСОДИЁТГА МУНОСАБАТИ

Берунийнинг иқтисодий қарашлари

Буюк қомусий олим, 1000 йил аввал ташкил топган Хоразм Маълум академиясининг аъзоси ва раиси Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний (973—1048) 152 та асар яратгани ҳамда 1036 йилгача битилган китоблари рўйхатини шаҳсан ўзи тузгани бизга маълум. Афсуски, бу асарлардан 30 тасигина бизгача сақланиб, етиб келди. Уларда меҳнат бойликнинг асоси эканлиги тўғрисидаги ғоя асосийдир. Унинг кўпгина фикр ва қарашлари бугунги кун учун ҳам аҳамиятини йўқотмаган.

Олим яшаган даврда ишлаб чиқариш юксалган, савдо-сотиқ ривожланган, суғориш иншоотлари ишга туширилган эди.

Беруний фикрича, кишилик эҳтиёжларининг пайдо бўлиши ва уларни қондириш асослари, меҳнат ва ҳунарга муносабат уйғунлашиб кетади. Унинг фикрига қўра, кишилар ўз зарурий эҳтиёжларини қондириш учун уюшган ҳолда яшаш ва ишлашга мажбурдирлар. Эҳтиёжлар турли-туман

ва кўп бўлганлиги учун инсонлар бирлашган ҳолда турар-жой ва шаҳарлар яратишга интиладилар, деб ҳисоблайди. Шунингдек, давлатнинг пайдо бўлиши ҳам эҳтиёж туфайли деб таъкидлайди. Энг муҳим ғоя шуки, барча қимматли нарсалар инсон меҳнати билан яратилади ва инсоннинг қадр-қиммати унинг ажодларининг ким бўлганлиги билан эмас, балки меҳнати, ақлий ва жисмоний маҳорати билан белгиланади. Ҳар бир даврнинг урф-одатлари ўзига хос бўлади ва инсон аҳли уларга риоя қилмоғи даркор, акс ҳолда интизом ва бир хиллик йўқолса, тартиб ҳам бўлмайди, дея уқтиради буюк донишманд.

Олимнинг фикрларига таяниб шундай муҳим хулоса чиқариш мумкинки, инсон ердаги бунёдкор ва яратувчи кучдир. Инсон аввало ҳалол меҳнати билан улуғланади, кишилик жамиятининг асл ибтидоси ҳам меҳнатдандир.

Беруний қайд этишича, билимларни эгалламоқ ва ҳунар ўрганмоқ учун меҳнат қилиш зарур, бу эса доим давом этадиган ва такомиллашиб борадиган жараёндир. У меҳнатни турларга ажратиб, уларнинг ҳар қайсиси алоҳида талаб ва эҳтиёжлар асосида вужудга келишини кўрсатиб берди. Бинокор, кўмир қазувчи, ҳунарманд, фан соҳиблари меҳнатини оғир меҳнат деб билади. Илм, маърифат заҳматқашлари меҳнатига таъриф бериб, илм олиш, ўқиш энг керакли меҳнат эканлигини исботлайди. Шунга кўра, олимларнинг меҳнатини қадрлаш турли илмларнинг кўпайишига олиб келади. Олим жамиятнинг асосини моддий неъматлар учун бўлган ҳаракатларда, меҳнатда деб билади.

Қўл меҳнати, мажбурий меҳнатдан эркин кишиларнинг фаолияти устунлиги исботлаб берилади, бу эркин бозор муносабатларининг асосидир. Аллома меҳнатқашларнинг хоҳиш-иродасига қарамай, уларни мажбурлаб ишлатишга қарши бўлган, чунки бундай ишнинг, масалан, қул меҳнатининг самараси пастдир. Мерос бўлиб авлоддан-авлодга ўтиб келадиган касб-ҳунар юқори баҳоланган.

Беруний оғир жисмоний меҳнат қилувчилар, яъни конда ишловчилар, ер остида гавҳар қидирувчилар, деҳқонлар тўғрисида, уларга берилиши керак бўлган имтиёзлар ва иш ҳақи ҳақида «Минералогия» асарида кенг мулоҳаза

юритади. Айниқса, очиқ ва ер остидаги кон ишларига алоҳида эътибор берилади, фалокатнинг олдини олиш учун ер ости конларини мустаҳкамлаш, ер ости сувларини чиқариб ташлаш, олинган рудани юқорига олиб чиқиш учун махсус мосламалардан фойдаланиш тавсия этилади. Кон атрофида кончилар қишлоғини барпо этиш зарурлиги кўрсатилади.

Ер ости бойликларини қазиб олиш ишлари катта жисмоний меҳнат, ихтирочилик, ақлий меҳнат ва билим сарфлашни талаб этади. Бу мураккаб ва оғир ишларни бажариш махсус мактабларда таълим-тарбия бериш асосида йўлга қўйилмоғи керак, дейди олим. Худди шу ўринда Беруний илм аҳли, олимлар, тарбиячиларнинг меҳнати жамият учун нақадар керакли ва зарурлигини алоҳида уқтиради. Беруний усталарнинг аҳволи, шогирдларнинг фаолияти ва иш ҳақи борасида ҳам қимматли ғояларни илгари суради, иш ҳақининг миқдори самарадорлик билан бевосита боғланади. Бу ғоялар Адам Смит ва ҳозирги замон бошқа олимларининг фикрига мос келади.

Ижтимоий ҳодисаларни изоҳлашда географик муҳит, кишиларнинг моддий эҳтиёжи каби омилларнинг ролини ҳисобга олади. «Геодезия» асарида: «Одам ўз эҳтиёжининг кўплиги, ҳимоя қилиш қуролларига эга бўлмагани ва душмани кўплиги туфайли бир-бирини ҳимоя қилиши зарурлиги, ўзини ва бошқаларни таъмин этишга зарур бўлган бирор ишни бажариши учун жамиятда ўз қариндош-уруғи билан бирлашишга мажбур бўлган», деб кўрсатади.

Тилнинг келиб чиқишига одамларнинг бир-бири билан муомала қилиш эҳтиёжи, турли фанларнинг пайдо бўлишига эса, моддий ва маънавий эҳтиёжлар сабаб бўлган.

Мамлакат ободончилиги илм-фаннинг гуллашига боғлиқ, одамнинг бахти эса билим ва маърифатда, деди у.

Олимнинг ёзишича: «Басрада биллурдан идиш-товоқ ва бошқа нарсалар ясайдилар. Иш жойида белгилаб-ўлчаб берувчи уста бўлиб, унинг олдида бултурнинг майда ва катта бўлакчалари тўпланган. У ана шулардан чиройли ва кераклисини олиб, энг чиройли ва яхши буюм ясашни ўйлаб,

ўлчаб ва белгилаб чиқади. Шундан кейин уни ясовчи ҳунармандага беради, у биринчи уста айтганидек қилиб буюмларни ясай бошлайди». Олим бу ерда **меҳнат тақсимоти** ва унинг аҳамиятини кўрсатган.

Олим ва мутахассисларнинг меҳнатини мамлакат бошқарувчилари томонидан рағбатлантириб туриш фойдали эканлиги алоҳида таъкидланади. Бу аслини олганда манфаатдорлик тамойилининг худди ўзидир. Унингча, айниқса ерга ишлов бериб, ризқ-рўз яратувчиларга меҳрибон бўлиш кераклиги кўрсатилади. Ана шу ғамхўрлик натижасида ерга яхши ишлов берилди ва ер ҳосилдор бўлади, моддий неъматлар яратилади, ишловчи ва жамият манфаатлари тенгма-тенг ҳимоя қилинади. Моддий неъматлар эса тирикчилик асосидир.

Беруний: «неъматнинг қадри у йўқолгандагина билинади», деб ёзади. Бу ҳозирги даврдаги маржинализм таълимотининг худди ўзгинасидир. Ана шу фикрда маҳсулот, маҳсулот тушунчаси ўрнига «неъмат» ибораси ниҳоятда тўғри қўлланилган. Қиймат ўрнига (классиклар ибораси) қадрият, нафлик, фойдалилик маъносини берувчи сўз ишлатилмоқда.

«Билим — такрорлаш мевасидир», деб ёзади олим. Ана шундай қилинганда ҳокимият ҳам мустаҳкам бўлади, дейди Беруний. Бу ерда давлатнинг иқтисодиёт билан муносабати масаласи кўтарилган. Агар кишилар тўқ бўлса, давлат ҳам кучлидир. Бунда Беруний инсонни биринчи ўринга қўймоқда. Ҳукмдорларнинг вазифаси юқори табақалар билан қуйи табақалар ўртасида ҳақиқатни, кучли билан кучсиз ўртасида тенгликни ўрнатишдан иборатдир, деб уқти-ради олим. Меҳнатнинг ихтиёрийлиги, озодлиги, эркинлиги кишилар ўртасида ҳулқ-атвор, ҳурмат-эътибор учун муҳим ва зарурдир. Бу ерда бозор иқтисодиётининг энг зарур тамойилларидан бири — танлаш ва тадбиркорлик эркинлиги масаласи илгари сурилган.

Шунингдек, ахлома илм олишга алоҳида эътибор берган. «Билиминг шундай нарсаки, у яланғоч бўлганинда ҳам ўзингда қолади, ҳаммомга кирсанг сув билан ювиб бўлмайди», деб ёзади Беруний.

Шайх ур-раиснинг иқтисодиётга оид фикрлари

Фарбда Авиценна номи билан машҳур бўлган ватандошимиз, Хоразм Маъмур академиясининг фаол аъзоси Абу Али ибн Сино (980—1037) ниҳоятда катта илмий мерос қолдирган. У ёзган асарларнинг сони 280 дан ортиқ. Шулардан 40 дан ортиғи тиббиётга, 30 га яқин рисола турли табиий фанларга, 3 рисола мусиқага, 185 рисола фалсафага, мантиқ, руҳшунослик, илоҳиёт, ахлоқ ва бошқа ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Лекин бизгача унинг фақат 160 га яқин асари етиб келган. Олимни ҳурматлаб, «Шайх ур-раис» деб атаганлар.

Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида ёзишича, унинг илмий ижоди 18 ёшида бошланган. Лекин, 17 ёшидаёқ подшони даволагани учун, обрўси бутун мамлакатга ёйилган.

Олимнинг тиббиётга оид асарларида иқтисодиёт билан боғлиқ муҳим ғоялар илгари сурилади. Инсон соғлигининг ички ва ташқи муҳитга бевосита боғлиқлиги, айниқса овқатланиш, турмуш шароити катта аҳамият касб этиши кўрсатилади. Иқтисодиёт фанида муҳим бўлган тушунча — «**эхтиёж**» ни таърифлаб, моддий бойликлар яратишда меҳнатнинг ва меҳнат қуролларининг ўрнини аниқлаб беради. Унинг асарларида «**меҳнат тақсимоти**» га катта эътибор қаратилади, тақсимот туфайли унумдорлик ошиши ва маҳсулот сифати яхшиланиши исботлаб берилган. Фарбий Европада эса фақат 1776 йилда Адам Смит бу масалага алоҳида диққатни жалб этади.

Инсон ҳаётида истеъмол масаласи муҳимлиги кўрсатилади. Ҳозирги замон нуқтаи назаридан, бу **истеъмол саватчаси** тўғрисидаги ғояга яқин, яъни соғ-саломатлик ва одам ҳаёти, фаолияти бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун таомланиш меъёри ҳам белгилаб берилмадики, уни ҳозирда ҳам бемалол қўллаш мумкин.

Ибн Синонинг фикрича: «Ҳайвон табиат неъматларига қаноат қилади, одамларга эса табиат неъматлари камлик қилади, улар овқат, кийим-кечак ва уй-жойга эҳтиёж сезадилар. Ҳайвон табиат неъматларини ўзлаштириб олади, одам эса ўз меҳнати билан ўзига овқат, кийим, тураржой

яратади. Шу мақсадда инсон деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланиши керак».

Олим асарларида **фозил давлат** тўғрисидаги ғоялар ривожлантирилиб, ўзаро ёрдам, дўстлик ва ҳамкорликка катта ўрин берилади. Ибн Сино назарий ва амалий илмларни ажратиб кўрсатади, назарий ишларни инсон фаолияти билан боғлиқ бўлмаган нарсалар тўғрисидаги ҳақиқий илмлар, деб таърифлайди. «Ақл тарозисиди ўлчанмаган ҳар қандай билим чин бўла олмайди, демак, у ҳақиқий билим эмас», деган ибора шу олимга тегишлидир.

Олим илмларни 2 қисмга бўлади: назарий ва амалий илмлар. Амалий илмларнинг мавзуси инсон фаолиятидир. Назарий илмлар ҳақиқатни билишга, амалий илмлар эса яхши ишларни бажаришга қаратилган. Жамият кишилари ўзаро келишув асосида қабул қилинадиган адолатли қонунлар ёрдамида бошқарилиши лозимлигини айтади. Бунда инсоннинг ахлоқий фазилатлари муҳим ўрин эгаллайди. У инсонларнинг кундалик фойдали амалий ишларини улуғлайди, ахлоқий муносабатларда камтарлик, иззат-ҳурмат, жасурлик, айниқса тўғрилиқ, софдиллик каби хулқий қоидаларга алоҳида эътибор беради. Бу хусусиятлар иқтисодиётда **инсоний омил** тўғрисидаги ғояга мос келади.

Иқтисодиёт ривожланишининг қонун-қоидаларига амал қилиб, инсон ўз бахтини ўзи ярата олади. Яхши хулқ, маънавият ва иқтисодиёт ўртасида бевосита боғлиқлик борлигини эса, олим «Уй-жой тутиш тадбири» асарида кўрсатиб беради. Бу рисолада у аёлларга керакли ўн етти хислатни санаб кўрсатади. Аёл оқила ва эътиқодли, ёқимтой, ўз эрига меҳру муҳаббат қўйган, фарзанд кўра оладиган, камгап, итоаткор, дили пок, беҳархаша, покиза, вазмин ва ўзини тутиб олган жиддий ва улуғвор, ҳар бир хатти-ҳаракатида ўзининг яхши хислатлари билан ажралиб турадиган ва энг муҳими, эрининг бирини икки қиладиган, иқтисодий тежамкор, оғир дамларда унга малҳам бўла оладиган мушфиқу меҳрибон бўлиши керак.

Ибн Сино оддий мусулмон сифатида Худо борлигига тўла ишонади, лекин дунёда одамларнинг иши фақат тоат-ибодат қилиш, рўза тутиш, Қуръон ўқишдангина иборат бўлмаслиги керак, балки улар фан, маърифат байроғини

кўтариб, фойдали ва савобли ишлар қилишлари улуғланади. Инсон билимларни эгалласа, шундагина ҳақиқий мусулмон бўла олади, деб таъкидлайди.

Олимнинг илмий меросини шартли равишда 4 қисмга, яъни фалсафий, табиий, адабий ва тиббий соҳаларга бўлиш мумкин. Биз уларнинг орасидан ижтимоий-иқтисодий ғояларига эътибор қаратдик.

Хоразм Маъмун академияси

Хоразм Маъмун академияси, маъмунийлар академияси — Хоразмда X аср охири ва XI аср бошларида фаолият кўрсатган илмий муҳитдир. У, маъмунийлар давлати (992—1017 йй.) тарихи билан бевосита боғлиқ. Сиёсий, иқтисодий, ҳарбий қудратга эришган хоразмшоҳлар мамлакатни бирлаштириш, унда тартиб ўрнатиш бўйича тадбирларни бошлаб юборган эдилар. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини олиб боришда мафкуравий масалаларни ҳал қилиш кун тартибида турган.

Али ибн Маъмун ўз ҳукмронлиги даврида (997—1010 йй.) доно ва зукко маслаҳатчиларга муҳтож бўлган. Унинг бахтига тоғаси, Абу Наср ибн Ироқ ўз даврининг ўта билимдон олими бўлган. 1004 йилнинг бошида Ибн Ироқ таклифи билан Беруний Гурганжга қайтиб келган; Маъмун саройида илм аҳли учун яхши шароит яратиб берилган. Бу икки шахс Яқин ва Ўрта Шарқдаги кўплаб олимлар билан шахсий ёзишмада бўлганлар. Уларнинг таклифи билан Нишопур, Балх, Бухоро ва ҳатто араб Ироқидан кўплаб олимлар Гурганжга келишган.

Шу тариқа 1004 йилдан бошлаб Гурганжда «Дор ал-ҳикма ва маориф» (баъзи бир манбаларда «Мажлиси уламо») номи олинган илмий муассаса тўла шаклланган. Бу илмий муассасада худди Афинадаги «Платон», Бағдоддаги «Байт ал-ҳикма» академияси фаолиятига ўхшаб илмнинг барча соҳаларида тадқиқот ва изланишлар олиб борилган, жуда кўп манбалар тўпланган, таржимонлик ишлари бажарилган; ҳинд, юнон, араб олимларининг ишлари ўрганилган; ал-Хоразмий, ал-Фарғонийнинг ўлмас асарлари, илмий ишларидан фойдаланилган ва тадқиқ қилинган. XVIII—XX аср тарихчи олимла-

ри томонидан илмий муассаса ҳар томонлама ўрганилганда, фаолияти нуқтаи назаридан бу даргоҳ ўз даврининг академияси бўлганлиги ва унга «Маъмун академияси» номи берилганлиги исботланган. «Академия» сўзининг луғавий маъноси юнонча афсонавий қаҳрамон Академ исмидан олинган.

Хоразм Маъмун академиясининг асосини қуйидаги олимлар ташкил этган: Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ ал-Жадъий (X аср — 1034), Абулхайр ибн Ҳаммор (941—1048), Абу Саҳл Исо ибн Яҳъё ал-Масиҳий ал-Журжоний (970—1011), Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний (973—1048), Абу Али ибн Сино (980—1037), Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Яъқуб ибн Мискавайҳ (1030 й. вафот этган), Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас-Саолибий ан-Найсабурий (961—1038), Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳрий (1015 й. вафот этган), Абу Али ал-Ҳасан ибн Ҳориз ал-Ҳабибий ал-Хоразмий (X—XI асрлар), Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳомид ал-Хоразмий (X—XI асрлар) ва бошқалар.

Хоразм Маъмун академияси олимлари Юнонистон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон илм-фан ютуқларини ижодий ва танқидий ўрганиб, уни янада юксак босқичга кўтарганлар. Академия аъзоларининг аксарияти олим сифатида Марказий Осиёда шаклланганлар. Уларнинг илмий фаолияти, асарлари туфайли Қадимий Хоразм бадиий санъати, адабиёти, астрономияси, математикаси, сугориш маданияти ютуқлари жаҳон тамаддуни хазинасига кирган ва бутун инсоният манфаатларига хизмат қила бошлаган. Масалан, Абу Наср ибн Ироқ астрономияга доир илмий асарлари туфайли «Батлимуси соний» («Иккинчи Птолемей») деган фахрий ном олган. Абдулхайр ибн Ҳаммор мантиқ, фалсафадан ташқари табобатда ҳам жуда машҳур бўлгани учун «Буқроту соний» («Иккинчи Гиппократ») номига сазовор бўлган.

Абу Саҳл ал-Масиҳий табиб, Ибн Синонинг устози бўлган. Академия раҳбари Абу Райҳон Беруний фаннинг деярли ҳамма соҳалари билан шуғулланган. Унинг геодезия ва математика соҳалари бўйича асарлари бугун ҳам долзарбдир. Беруний Ўрта Осиёда биринчи бўлиб тиббиётга оид «Китоб ас-сайдана фит-тиб» («Табобатда доришунослик кито-

би») асарини ёзган. Беруний Америка қитъаси мавжудлигини европалик олимлардан тахминан 450 йил олдин айтиб ўтган. Унинг «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида қадимий халқлар — юнонлар, эронийлар, сугдийлар, хоразмийлар ва бошқаларнинг йил ҳисоблари байрамлари ва машҳур кунлари, урф-одатларига оид қимматли маълумотлар тўпланган.

Хоразм Маъмун академиясининг забардаст қомусий олими Ибн Сино жаҳон фани тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Хусусан, унинг «Тиб қонунлари» асари бутун дунёга машҳур бўлган. Хоразмда Ибн Сино асосан математика ва астрономия билан шугулланган. Олимнинг Арасту таълимоти хусусида Беруний билан ва ўзининг шогирди Баҳманёр билан ёзишмалари тарихда машҳурдир. Бу ёзишмалар савол-жавоб тарзида бўлиб, унда Беруний ва Ибн Сино фазо, иссиқликнинг тарқалиши, жисмларнинг иссиқдан кенгайиши, нурнинг акс этиши ва синиши каби масалаларда илмий мунозара олиб борганлар. Ибн Сино хоразмшоҳлар вазири Абул Ҳусайн ас-Саҳлий билан дўстлашиб, унга атаб алкимёга оид «Рисола ал-иксир» («Иксир ҳақида рисола») асарини ёзган.

Хоразм Маъмун академияси олимлари Хоразм табиати, иқлими, сугориш тизими, минералогияси, ер ости сувлари, Амударё дельтасининг тарихи, коризлар қуриш орқали ерларни сугориш, ер остидаги тупроқни тозалаш йўлларини тадқиқ этишган. Академия аъзоларидан Абу Бакр ал-Хоразмий, табиб Абу ал-Фараж ибн Ҳинду шеърятда юксак маҳоратга эришганлар. Хоразм тарихи, дини, тақвими, байрамлари, урф-одатлари, ёзуви, миллий қадриятлари тўғрисидаги қимматли маълумотлар, уларнинг фаолияти туфайли бизгача етиб келган. Уларнинг ўзларига хос шиори: «Илм — инсонлар ҳожатини чиқармоқликка хизмат қилсин» эди.

Хоразм Маъмун академияси олимларига илмда қатъийлик хос бўлган. Арасту йўл қўйган кўп хатолар текширишлар давомида тузатилган, кутбдаги давомий тун ва кунлар масаласи осонлик билан фалакиёт фани нуқтаи назаридан тушунтирилиб, ечилган. Беруний қайд этишича, қадимда Хоразм астрономлари юлдузлар жойлашиш тартибини араблардан кўра яхшироқ билишган.

Хоразмшоҳ Маъмун II саройидаги олимлар шуҳрати ўз даврида узоқ ўлкаларга тарқалган. Бу эса Маҳмуд Фазнавийнинг гашига теккан. У уюштирган суиқасд натижасида 1017 йилнинг баҳорида Маъмун II ўлдирилган ва ўша йилнинг июнида куёви учун қасос олиш баҳонаси билан Маҳмуд Фазнавий Хоразмга бостириб кирган. Катта қиргин ва талон-торожликлар натижасида Хоразм Маъмун академияси фаолияти тугатилган ва бу ердаги олимларнинг кўпчилиги Фазнага мажбуран олиб кетилган.

1997 йилнинг 11 ноябрида Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан «Хоразм Маъмун академиясини қайтадан ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Бу фармонда, Ўзбекистоннинг илмий салоҳиятини янада юксалтириш, унинг жаҳон илмий ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлаш, минтақаларда фанни янада ривожлантириш ҳамда истеъдодли ва фидойи олимларни қўллаб-қувватлаш, юқори интеллектуал муҳит яратиш борасидаги миллий анъаналаримизни ривожлантириш вазифаси кўйилди ва бу соҳадаги муҳим қадам бўлди.

Шу фармон асосида академия қайта тикланди, унинг таркибида археология, тарих ва фалсафа, тил ва адабиёт, биология муаммолари бўлимлари ташкил қилиниб, 9 та илмий мавзу бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Археология, тарих ва фалсафа бўлимининг ходимлари «Хоразмда қадимги ва ўрта асрлар ўзбек давлатчилиги тарихи», «Ўзбек халқининг этник тарихида Хоразм воҳасининг ўрни», «Хоразм вилояти археологик ёдгорликларини тадқиқ қилиш» мавзулари бўйича илмий изланишлар олиб боришмоқда.

Тил ва адабиёт бўлимида, «IX—XIII асрларда Хоразм ёзма адабиёти ва оғзаки эпос», «IX—XIII асрлар Хоразм ёдномалари тили» мавзуси бўйича Хоразм ёзма адабиёти ва оғзаки афсоналари ҳамда ривоятлар «Авесто»даги мифологик қатлам билан қиёсий таҳлил қилинди. Оғзаки ва ёзма намуналарни тадқиқ қилиш орқали адабий ва бадиий тилларга хос хусусиятлар, уларнинг ўзаро таъсири ўрганилди.

Хоразм Маъмун академияси жамоаси илмий тадқиқотларни халқ хўжалиги талаблари асосида шакллантириш, уларни долзарб масалаларни ечишга қаратиш, бюджет маб-

лағларининг самарадорлигини оширишда устувор тадқиқотларни амалга оширишга интилоқда.

«Авесто» ватанида ушбу китобда илгари сурилган ғояларга, ўғитларга амал қилиш бўйича каттагина ишлар амалга оширилмоқда, айниқса, суғориш ва ерларнинг шўрланишига қарши кураш, захини қочириниш, яъни ерларнинг ҳолатини яхшилаш, унумдорлигини ошириш, натижада қишлоқ хўжалигида самарадорлик ошувини таъминлаш, халқ моддий-турмуш даражасини янада юксалтиришга эришилмоқда.

2006 йилнинг ноябрида Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали йиғилиш ва халқаро илмий-амалий конференция бўлиб ўтди. Унда Президентимиз Ислам Каримов иштирок этди ва нутқ сўзлади, ўтган давр мобайнида қилинган ишларга баҳо берилди, қилинажак ишлар кўлами белгилаб олинди. Аждодларимизнинг хайрли анъаналарини собитқадамлик билан давом эттириш зарурлиги қайд этилди.

Беруний, Ибн Сино ғоялари ва ҳозирги замон

Икки буюк аллома Ватанимиз ва жаҳон тамаддунига катта ҳисса қўшдилар. Уларнинг асарлари қомусий бўлиб, деярли барча фанларни ўз ичига олган. Бу ерда биз мутафаккирларнинг фақат ижтимоий-иқтисодий ғоялари устида тўхталдик, холос.

Меҳнат бойлик яратишнинг асосий омили эканлиги, касбларнинг турли-туман бўлиши (меҳнат тақсимотини эсланг), меҳнатнинг оддий ва мураккаб турлари мавжудлиги, шунга яраша иш ҳақи тўлаш зарурлиги ҳозирги даврда ҳам тан олинган илғор қарашлардир.

Таниқли шоир айтганидек:

Меҳнат тагидадир, эй оқил, ҳар ганж,
Ганж топмас ҳеч кимса тортмас эса ранж.

Инсон ўз фаолиятини илм-фан, билим ёрдамида янада жадаллаштириши мумкинлиги алоҳида уқтирилади. Одамларни ва давлатни бошқариш зарурлиги, унда адолат ва ҳақиқат тамойилларига амал қилиш кераклиги, раҳбардан эса масъулият ва ижобий фазилатларга хос иш юритиш та-

лаб этилади. Инсон фаннинг бирор соҳаси тўғрисида илмий амалиётга ва аниқ тадқиқотларга суянган ҳолдагина мулоҳаза юритишга ҳақлидир.

Бу олимлар ўз тадқиқотлари билан кўп соҳаларда илгарилаб кетганликлари аниқ. Масалан, Берунийнинг минералогия тўғрисидаги ишлари, Ҳиндистон тарихига оид асари, тақвим яратиш борасидаги билимлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Биринчилардан бўлиб курраи арз (глобус) ясагани, Колумбдан тўрт ярим аср олдин Америка қитъаси мавжудлигини тахмин этгани яхши маълум.

Ибн Синонинг ижтимоий-иқтисодий қарашларида ҳам оқилона илмий қараш тамойиллари гавдаланган. Эҳтиёж, меҳнат, меҳнат тақсимоти, адолатли давлат ва бошқарувчилар тўғрисидаги ғоялари абадий аҳамият касб этади. Унинг тиббиёт соҳасидаги, дори-дармон тайёрлашнинг аниқ усуллари амалда кенг қўлланилмоқда. Шунингдек, олимнинг асарларида ижтимоий ҳаёт тамойиллари тўғри талқин этилган.

Албатта, бу олимларнинг иқтисодий меросини бекаму қўст дейиш қийин, аммо улар ҳозирги замон буюк илму фани биносининг пойдеворини яратдилар ва унга мустаҳкам «ғишлар»ни қўйдилар.

Мустақиллик шарофати билан, биз буюк мутафаккирларимизни яна қайтадан кашф қилмоқдамиз, уларнинг миллий мероси ҳар томонлама чуқур ўрганилмоқда ва кенг халқ оmmasига етказилаяпти.

* * *

Беруний ва Ибн Синонинг кенг қамровли асарларида бир қанча ижтимоий ва иқтисодий ғоялар мавжуд. Уларда инсон ва жамият тараққиёти билан боғлиқ қарашлар ўз аксини топган. Меҳнат, айниқса, ҳалол меҳнат бойликнинг асоси сифатида улуғланади, оддий ва мураккаб меҳнат фарқланади. Шунга мос тарзда, меҳнат тақсимоти, ихтисослашув, иш ҳақи тўғрисида фикр юритилади.

Жамият, давлат, унинг зарурлиги, бошқарув ва ходимлар, уларнинг фазилатлари, одил давлат ғояси муҳимдир. Инсоният ривожидида илм-фан роли алоҳида таъкидланади,

келажак ҳам шу асосда оддийдан мураккабга қараб ривожланиб бориши эътироф этилади.

Ибн Синонинг асарлари Шарқнинг Фарбга таъсир қилганлигининг яққол мисолидир. Масалан, «Тиб қонунлари» нинг лотинча таржимаси тўлиқ ҳолда 40 марта нашр этилган. Унинг айрим қисмлари немис, инглиз ва француз тилларига таржима қилинган.

Бу икки алломанинг илмий мероси янада чуқурроқ ўрганишга муҳтож. Уларнинг асарлари Ўрта Осиё, Шарқ халқлари илм-фанининг кейинги асрлардаги тараққиёти учун бир замин бўлиб хизмат қилмоқда. Шу билан бирга, ёш авлодни маърифий ва маънавий тарбиялашда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

НИЗОМУЛМУЛК ВА УНИНГ «СИЁСАТНОМА» АСАРИ ҲАҚИДА ЎЙЛАР

«Сиёсатнома» ёзилган даврдаги шарт-шароит

Жаҳон тарихида шундай сиймолар бўладики, уларнинг номини тилга олмасдан, моддий ва маънавий дунё тўғрисида сўз юритиб бўлмайди. Ана шундай сиймолар қаторига ҳақли равишда Низомулмулкни қўшиш мумкин.

Тўлиқ номи Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ ат-Тусий бўлган Низомулмулк 1017 йили (сўнгги маълумотларга кўра, 1018 йили) Тус (ҳозирги Эрон)нинг Родкон вилоятидаги Навгон қишлоғида сарой хизматчиси оиласида таваллуд топди. У бошланғич таҳсилни шу ерда олади, кейин Нишопур ва Марвда ўқиб, вояга етгач, Балхга бориб, Али ибн Шодон хизматига ўтади. Кейинчалик у Довуд ибн Микоилга дабир (элчи) бўлади. 1063 йилдан бошлаб, салжуқийлар давлатининг султони Алп Арслон саройида вазирлик даражасига кўтарилади ва «Низомулмулк», яъни мулкнинг низоми, таркиби номи билан шуҳрат қозонади.

Вазирлиги даврида (1063—1072 йй.) давлатнинг қарийб барча ишларини ўзи олиб боради. Низомулмулк 1072 йили Алп Арслон ўлдирилганидан сўнг, унинг ўғли, 17 ёшида тахтга ўтирган Маликшоҳ саройида (1072—1092 йй.) ва-

зирлик қилиб, шоҳнинг давлатига ҳам катта мадад беради ва мулкани оқилона бошқаради. Шу сабабли Маликшоҳ уни ўз ҳомийси — Отабек деб атаган.

Маликшоҳ Салжуқий ўз подшолиги даврида саройнинг донишманд ва алломаларига давлату мулкни бошқариш қонун-қоидалари, тартиботи ва усуллари тўғрисида бир китоб ёзиб, тақдим этишни буюради.

1091 йили Низомулмулк форс тилида ёзган 39 фаслдан иборат «Сиёсатнома» ёки «Сияр ул-мулк» («Подшоҳлар турмуши») номли рисола шоҳга маъқул бўлади (китоб 1997 йили ўзбек тилига таржима қилинди).

Шуни таъкидлаш керакки, ижодий беллашувда бир қанча бошқа муаллифлар ҳам ижод этишади. Ҳозирги тил билан айтганда, рақобатда Низомулмулк ғолиб деб топилади.

Рисолани султон маъқуллаган бўлса-да, муаллиф уни яна қайта ишлаб, бир неча янги фасллар билан бойитиб, 50 фаслга етказди. Саройдаги келишмовчилик туфайли, Низомулмулк ўз вазифасидан кетади ва рисолани султон Маликшоҳга бериб қўйиш учун саройнинг махсус котиби хаттот Муҳаммад Мофибий ан-Носиҳга топшириб, ўзи Бағдод сафарига йўл олади. Аммо бахтга қарши, йўлда, Нахованд шаҳри яқинида 1092 йилнинг 14 октябрида Абу Тоҳир исмли ёлланган қотил томонидан ўлдирилади. Тўс-тўполонлар туфайли, Маликшоҳ ҳам ўлдирилади, китоб фақат 1105 йилдагина эълон қилинади.

Шу ўринда салжуқийлар давлати хусусида тўхталсак. Бу сулола XI—XIV асрлар бошида Ўрта ва Яқин Шарқда ҳукмронлик қилган. XI асрнинг 30-йилларида ғазнавийлар давлатидаги ижтимоий қарама-қаршиликлардан фойдаланиб, салжуқий турклар Хуросонни эгаллаб, ўз давлатини барпо қилдилар. Тўғрулбек (1038—1063 йй.), Алп Арслон (1063—1072 йй.) Маликшоҳ I (1072—1092 йй.) даврларида Хуросон, Хоразм, Ғарбий Эрон, Озарбайжон ва Ироқ ҳудудлари, Арманистон, Кичик Осиё, Сурия ва Фаластин, Грузия, Ширвон, Мовароуннаҳр, 1074 йили Термиз, Бухоро, Самарқанд, кейинчалик, Фарғона эгалланди. Маликшоҳ I даврида бу давлат ҳарбий-сиёсий жиҳатдан жуда кучли бўлган ва пойтахти Исфаҳон деб аталган.

Хонлар ўз авлодларига йирик мулклар туҳфа қилган, уларнинг баъзилари султонликлар тузиб, мустақил бўлиб олишган. **Иқтоъ** тизими ҳам шу даврда вужудга келди, ривожланди ва давлатнинг парчаланиши кучайди. Бу XI аср охирида рўй бериб, Низомулмулкнинг илмий башорати тўғри чиқди. Тахт учун кураш кучайди, XII аср бошида давлат иккига бўлинди. XII аср ўрталарига келиб, қорахитойлар Ўрта Осиёни тортиб олдилар, 1194 йили Хоразмшоҳ Такаш ҳам салжуқийларга зарба берди.

Ана шу салжуқийлар давлатининг авлодлари кейинчалик ҳозирги Туркия давлатига асос солганлар.

«Сиёсат» — бошқариш дегани

Низомулмулкнинг бу асарида кўп йиллик чуқур изла-нишлар, ҳаётий тажриба, тадқиқот хулосалари жамлаштирилган бўлиб, сиёсий, иқтисодий, ахлоқий масалалар, муаммолар ўз ечимини топган. Соҳибқирон Амир Темур, ҳазрат Алишер Навоий олимнинг ҳаётига ва унинг асарига бир неча бор мурожаат этиб, унинг ўгитлари ва йўл-йўриқларидан ижодий фойдаланганлар.

«Сиёсатнома»да бир қанча муҳим иқтисодий ва ижтимоий масалалар ечими кўрсатилади. Олимнинг фикрича, адолат ва саховат «хайр-садақадан, ночор, ноилож кишиларга мадад беришдан, бева-бечоралар, майиб ва ногиронларга хазинадан нафақа ажратишдан, инсонларнинг ҳуқуқларига риоя қилишдан иборатдир». Амалдорларни тўғри танлаш, уларга қўлларидан келадиган ишлар ва вазифалар бериш кераклиги, ҳар ишда маслаҳат, тажрибага таяниш зарурлиги уқтирилади. Ниҳоятда замонавий фикрлар.

Яна бир муҳим масала, бу давлатнинг, марказий ҳукуматнинг жуда кучли бўлиши лозимлиги уқтирилади. Ана шундагина давлатда тинчлик ва адолат барқарор бўлади, аҳоли ўз мақсадига ета олади, жамият сулҳ ва адолатда, мурувватда яшай олади. Зеро, «сиёсат» сўзи арабчадан ўгирилганда «бошқариш» маъносини англатади.

Давлат ва иқтисодиёт — узвий алоқада

«Сиёсатнома» мавзу-эйтибори жиҳатидан ниҳоятда кенг қамровли ва сермазмун асар. Унда давлатни бошқариш билан боғлиқ бўлган барча қонун-қоидалар, усул ва воситалар, қози ва қозихона ишлари, қўшин ва сарбозлар хизмати ва шахсий сарбозлар, саройдаги соқчи-посбонлар вази-фалари, уларнинг маошлари, хазина ва байтулмол, яъни давлат хазинасининг бир тури, элчиларга муносабат тўғрисида қимматли маслаҳатлар берилади. Китобда молия ва хўжалик ишлари, солиқ ва хирож, закот ва вақф, иқтоъ масалалари алоҳида ўрин эгаллайди.

«Сиёсатнома» китобининг 1-фаслида «давлатни идора қилиш талабларидан яна бири — четдан кориз қазиб сув келтириш, қйшлоғу далалар ободончилиги учун катта ариқлар қазиб, қалъалар қуриш, шаҳарлар бино этиш, зебо иншоотлару кенг кўчалар, работлар қурдиришдир», деб уқтирилади. Худди бугунги куннинг гаплари.

3-фаслда жуда ажойиб бир таклиф киритилади: зулм кўрган кишилар ва камбағаллар қизил кийим кийсин (энг арзон мато), бошқа ҳеч ким бундай рангдаги кийим киймасин, токи подшоҳ зулм, қашшоқлик даражасини осонлик билан аниқлаб олиш имконига эга бўлади, халқ ҳолаҳволи тўғрисидаги бўяма, ёлғон гаплардан холи бўлиш имкони тугилади. Халқ орасидан ўтган подшо ўз хизматчиларининг аҳволини баҳолаши мумкин. Ниҳоятда антиқа усул!

Нега олим шу йўлни тавсия этмоқда, чунки подшоҳга, давлат бошлиқларига ҳар доим ҳам мамлакатдаги ҳақиқий аҳвол — ночорлик, қашшоқлик ва бошқа салбий ҳолатлар тўғрисида дангал айтиб бўлмайди, кўпинча айтганларнинг калласи бошидан жудо бўлган. Шундай экан, вазир таклиф этган усул билан халқ аҳволини яхшилаш мумкин бўлар, деган ғоя ётади. Подшоҳ вақти-вақти билан халқ орасидан ўтган ва бунга эйтибор қилмай илож йўқ.

Олим китобнинг 4-фаслида солиқчилар масаласини кўтаради. Улар халқ билан яхши яшаб, яхши муомалада бўлиб, халқдан хирождан бошқа солиқ талаб қилмаслик йўл-йўригини кўрсатади.

Низомулмулк фикрича, улар хирожни ҳам шундай йўл билан талаб қилсинларки, одамларга зиён етмасин. Солиқ ўз вақтидан олдин олинса, раиятга ранжу азоб етади, улар мажбурликдан мол-давлатларини арзон-гаров, ярим баҳода сотиб, уй-жойларини ташлаб кетиб, овора ва сарсонликда ғарибликка мубтало бўладилар, дейилади асарда. Ҳозирги замон нуқтаи назаридан ҳам ниҳоятда тўғри таклифлар. Солиқларнинг меъёрида бўлиши ва маълум вақтда тўланиши ривожланишнинг муҳим омилдир.

Бошлиқларнинг бу тамойилларга амал қилмаган ва бузганларини қаттиқ жазолаш, раият, яъниким солиқ тўловчидан зўрлик билан мол тортиб олинган бўлса, эгаларига қайтариш зарур, деб ҳисобланади. Сўнгра солиқчилар ортирган молу бойликлари мусодара қилиниб, хазинага топширилади, токи бошқаларга ибрат бўлиши учун амалидан олиб, унга бошқа амал ҳам бермайдилар. XI асрда айтилган ажойиб фикрлар бу, шундай эмасми?

Подшоҳликда вазир вазифаси ниҳоятда оғир ва масъулиятли эканлиги кўрсатилади. Амир Темур ҳам шу фикрда эди. Жумладан, у шундай деган: «Агарда вазир яхши, ниятлари нек бўлмаса, мамлакатга зиёну зарар етади, уни тузатишнинг иложини топиб бўлмайди ва подшоҳ ҳамиша овора, хафа бўлиб, мулк изтиробига тушади». Шу ерда қўйларга посбон чўпон ити билан бўри орасидаги «ўртоқлик»нинг ёмон оқибатлари, қўйларнинг камайиши ва натижада ит терисига сомон тиқилганлиги ниҳоятда қизиқарли сабоқ сифатида берилади. Итнинг хиёнати уни дорга осиш билан яқунланади.

Халқ турмушини яхшилаш йўллари

Асарнинг 9-фаслида давлат хизматчиларига маош тўлаш тўғрисида сўз юритилади. бугунги атама билан сўзласак, бунда дифференциация, яъни табақалаштиришдан фойдаланиш таклиф этилади.

«Ашрофлар ўз мартаба ва билимларига кўра, маош олишлари зарур. Уларнинг ойлик харажат ва маошларини раият ҳисобидан эмас, балки хазинадан берадилар. Шунда халқ бошига ранжу азоб тушмайди, зеро, ростлигу ҳалолликдан

топилган молу давлат кифоя қилади». Қандай ажойиб ва тўғри фикр.

13-фаслда, омонатга хиёнат қилган қозига шоҳнинг ақлли тадбири туфайли тегишли жазо берилгани ниҳоятда чиройли мисолда берилади. Шоҳга хиёнат қилиб, омонат шартларини ва диёнат расмини бузган қози қатъий равишда жазоланади.

37-фаслда, подшоҳнинг сафарга чиққани ва йўлида дарахт экаётган кекса одамни кўргандаги воқеа тафсилоти келтирилади, қари чолнинг ёнғоқ экаётган ҳолати берилди ва ҳосилидан татиш учун қанча яшаш кераклиги сўралди. Чол, бошқалар экканини биз едик, биз экканимизни бошқалар ейди, деб жавоб беради. Боғ-роғ яратиш, келажак тўғрисидаги ғамхўрлик юқори баҳоланади. Отахонга совға берилади, шунда у мана меҳнатимиз мукофотини ҳозирок олди, деб жавоб беради.

Кейинги фаслда ишбилармонлар ва тажрибали одамларни эҳтиётлаш, ҳар бирига керакли мартаба ва мансаб бериш кераклиги, яъни хизматчиларни танлаш ва жой-жойига қўйиш масаласи ёритилади.

Унвонлар тўғрисидаги фасл ниҳоятда аҳамиятли. «Унвонлар ҳам кўпайиб кетди, нима кўп бўлса, унинг қадр-қиммати пасаяди», дейилган.

48-фасл хазина тўплаш ва уни сақлаш қоида-тартиби тўғрисида бўлиб, шоҳларда ҳамиша иккитадан хазина бўлиши, уларнинг бири асосий, иккинчиси харж ва харажат хазинасидир. Биринчисидан заруриятсиз бир дирҳам ҳам харж этмаслик кераклиги уқтирилади. Қилинган харажатлар имкон борича тез тўлдирилиши, хазина доим кўпайиб бориши зарур, деб ҳисобланади. Бу ерда гап мамлакатнинг молия тизими асослари устида бормоқда. Мамлакатда ҳар эҳтимолга қарши доимий-тегилмайдиган захира бўлиши кераклиги уқтирилмоқда.

50-фаслда, ҳисоб-китоб тартиби ва уни керакли даражада олиб бориш тўғрисида сўз юритилади. Бу мавзуда иқтисодиётнинг бош масалаларидан бири, ҳозирги давр тили билан айтганда, **бухгалтерия ҳисоби** юқори ўринга қўйилди. «Амалдорларнинг ишлари, даромадлари, бойлик сақлаш, душманларни даф этишда зарур бўладиган захиралар ва ха-

зина тутиш подшоҳ учун муқаддас фарздир. Аммо шундай бўлиши керакки, одамлар уни бахил деб ўйламасинлар».

«Беҳуда харж ҳам, исроф ва ифротга ҳам йўл бермаслик керак, одамлар иқтисодиётни фақат тежамкорлик деб билмасин», деб ёзади яна олим. Яъни, иқтисодиётда рационализм, меъёрийлик қўллаб-қувватланади, аммо хасислик, очкўзлик қораланади.

Олимнинг иқтоъга муносабати

Иқтоъ (арабча — чек ер) Мовароуннаҳр, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ўрта асрларда ҳукмдор томонидан катта хизматлари эвазига инъом қилинган. Иқтоъ эгаси иқтоъдор ёки муқта деб аталган, унинг тўғрисидаги дастлабки маълумотлар VII аср охирига мансуб араб манбаларида учрайди. Ҳукмдор иқтоъни истаган вақтида қайтариб олиб, бошқа шахсга тортиқ қилиши ҳам мумкин бўлган, чунки бу муваққат шартли тортиқ эди.

IX асрда халифа томонидан амирга идора қилиш учун берилган вилоятлар ҳам иқтоъ деб атала бошлаган. Абу Абдулло Хоразмий иқтоънинг келиб чиқишини изоҳлаб, «Мафотиҳ ул-илм» («Илмларнинг калити») асарида ёзади: «Султон томонидан бирор кишига тортиқ қилиб берилган ер иқтоъ деб аталади ва унинг мулки бўлиб қолади». Бундай ерлар давлат мулки ҳисобланган, аммо X асрдан бошлаб хусусий мулкка айлана бошлаган. Амир ўзи ҳукмрон бўлган вилоятлар солиғини бутунлай ёки қисман ўзлаштириши мумкин эди. IX—XIII асрларда Мовароуннаҳр ва Эронда ҳам иқтоъ кенг тарқалган эди. Темурийлар даврида иқтоъ ўрнида тиюл ва суюрғол, бобурийлар даврида эса жогир атама-лари шаклида бўлган.

Йирик манбашунос олим, академик Бўрибой Аҳмедов шу тўғрида фикр юритиб, тархон тушунчаси ҳам иқтоънинг бир шакли, деган хулоса чиқаради ва XVII асрдан бошлаб Ўрта Осиёда «иқтоъ» атамаси йўқолиб, «тархон»га ўз ўрнини бўшатиб беради. Бу инъом эгалари молиявий ва маъмурий имтиёзларга эга бўлганлар. Кўпчилик ҳолатда бу ҳадялар ҳарбийлар ва қўйи табақадаги хизматчиларнинг тирикчилиги учун ажратилган унча катта бўлмаган ерлар-

дан тушадиган рента — солиқнинг бир кўринишидир. Иқтоъ соҳиби хирож (солиқ тури) нинг бир қисмини давлат хазинасига топшириши зарур эди.

Иқтоъ ҳажми турлича бўлган ва иқтоъдорнинг ижтимоий аҳволи билан боғлиқ эди. Масалан, йирик амирларга фақат битта вилоят инъом қилинган.

Дастлабки пайтларда иқтоъ муҳим ўрин тутган бўлиши мумкин (ҳукмдорга сидқидилдан хизмат қилинган), аммо кейинчалик унинг салбий оқибатлари намоён бўлди. Бу борада Низомулмулкнинг ғоялари асосий олимлар фикрига мос келади (Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. — Т.: «Ўқитувчи», 1994, 51—59-бетлар).

Иқтоъ эгаси деҳқонлардан қонуний солиқдан бўлак ҳеч нима ололмайди. Давлат ҳокимияти шунингдек, тегирмон, ҳаммом, бозордаги дўкон ва бошқа нарсалардан тўланган солиқ ёки даромадни ҳам иқтоъ қилиб бера олган, шу даврда чоракор — «борзигар»лар пайдо бўлган. Ўз ерини кимгадир ижарага бериб, ҳосил уч қисмга бўлиниб, подшолик, борзигар ва ер эгасига тақсим қилинган.

Низомулмулк ўз асарида иқтоъга асосан қарши бўлган.

Тарихдан маълумки, юқорида қайд этилган феодал ер эгалиги шакллари сепаратизм, яъни ажралиб чиқиш кайфиятини кучайтирган, тарқоқлик, марказий давлатга бўйсунмаслик авж олган. Албатта, бундай давлатни бошқариш, солиқ, молия тизимини тартибга солиш қийин бўлган, ҳатто ягона ички бозорни, масалан, пул тизими ва бошқаларни ташкил этиш оғир кечган. Бунга, XIII—XV асрларда тарқоқликни бошидан кечирган Европа мамлакатлари, масалан, Германия, Россия ва Марказий Осиё давлатлари мисол бўла олади.

Шу нуқтаи назардан, Низомулмулк ғоясини тўғри деб ҳисоблаш мумкин, чунки тарқоқлик сиёсати натижасида марказий давлатлар парчаланди, ўзаро мулк талашиш кучайди, ягона қонун, сиёсат бўлмагач, давлат парчаланди, қуввати пасайди ва салбий оқибатлар рўй берди. Салжуқийлар, Амур Темур давлати бунга яққол мисолдир. XV асрда Россия, XIX асрнинг 70-йилларида Германиянинг ягона давлатга бирлашуви ижобий воқеа бўлди. Ўрта Осиёда эса сиёсий ва иқтисодий бирлик йўқолди, ўзаро нифоқлар

оқибатида иқтисодий тушкунлик давом этди. Бу тарихий сабоқни яхши билиб олиш керак.

Лекин, ўта марказлашувнинг ҳам бир қанча салбий қирралари мавжуд. Бу империализм, монополизм, глобаллашувга олиб келади, йирик давлатнинг бошқалар устидан сиёсий ва иқтисодий ҳукмронлиги, масалан, мустамлакачилик, неоколониализмни келтириб чиқаради. Буни Англия, собиқ СССР, Югославия ва бошқа давлатлар мисолида кўриш мумкин. Ўз худудига нисбатан 100—120 баробар катта бўлган мустамлакаларга эга бўлган Буюк Британия тажрибаси ҳам яхши маълум. Индивидуализм, сепаратизм ва коллективизм тизимларида ҳар бир халқ, миллатнинг умумбашарий ҳаётий ҳуқуқлари мос келган тақдирдагина, сиёсий осойишталик ва иқтисодий равнақ бўлади ва аксинча. Масалан, Грузия—Абхазия, Жанубий Осетия, Косово можаролари ва бошқалар бунга мисолдир.

Низомулмулк ғоялари ва ҳозирги замон

«Сиёсатнома» асари яратилган даврдан бошлаб олимлар, тарихчилар, адиблар, энг асосийси, шоҳу ҳокимлар диққатини ўзига тортиб келади. Буюк бобокалонимиз Амир Темур ўзининг «Тузуклар»ида бу олимга юксак баҳо берган. Низомулмулкнинг хайрли ишлари бундан-да кўпроқ бўлган, деб ҳисоблайди Соҳибқирон. «Маликшоҳ давлатининг хизматида бўлиб, амалга ошираётган хайрли ишларинг ва Тангри таоло бандаларига етказиб турган ёрдаминг ҳам ҳаж қилиш билан баробардир», дейилади «Тузуклар»да.

Асарларнинг аҳамияти шундаки, у салжуқийлар ҳукмронлигига оид обрўли манба бўлиб, шоҳ ва ҳокимларни адлу инсофга, сулҳ ва муруватга, давлатни оқилона бошқариб, қатъий тартиб ўрнатишга, амалдорларни виждонли, пок, ҳалол ва имонли бўлишга, мамлакат ободлиги, унинг аҳли фаровонлиги, тинчлиги ва тотувлигини таъминлаш учун ҳаракат қилишга даъват этади. Олимнинг бу ғоялари ҳозирда ҳам замон талаблари билан ҳамоханг.

Низомулмулк фикрича, адолат ва саховат хайр-садақадан, ночор, ноилож кишиларга мадад беришдан, бева-бе-

чоралар, майиб ва ногиронларга хазинадан нафақа ажратишдан ва инсонларнинг ҳуқуқларига риоя қилишдан иборатдир.

Амалдорларни тўғри танлаб, уларга қўлидан келадиган иш ва вазифаларни топшириш, бир кишига фақат бир амал бериб (эътибор қилинг), ундан итоат ва ижро фазилатини кутиш давлат бошқарувининг асосий талабларидандир. Ҳар бир ишда амалдорларнинг маслаҳати билан иш кўришлари кераклиги кўзда тутилади. Шоҳ ҳаёт тажрибасига эга бўлган, жаҳон кезган оқсоқоллар, олиму мўътабар кишилар билан маслаҳатлашиб иш тутиши тарафдоридир.

Низомулмулкнинг яна бир фикри диққатга сазовордир. Бу гоё шундан иборатки, давлатда марказий ҳукумат жуда ҳам кучли бўлиши лозим. Шундагина давлатда тинчлик ва адолат барқарор бўлади, солиқ тўловчилар ўз мақсадига ета олади, жамият сулҳ ва адолатда, мурувватда яшайди, иқтисодий ривожланиш рўй беради, булар тараққиётнинг асосий шартларидан биридир.

«Сиёсатнома» жиддий сиёсий ва ижтимоий ҳужжат бўлиб, марказий ҳукумат парчаланишига қарши қаратилган асардир. Унда келтирилган гоёлар ҳозирги даврда ҳам жуда аҳамиятли.

XI асрда ёзилган бу фикрлар ҳозирги кунда ҳам иқтисодиётнинг муқаддас қондаси сифатида ўз кучи ва аҳамиятини сақлаб қолган.

«Сиёсатнома»да кўтарилган масалалар ниҳоятда кенг қамровли бўлиб, айниқса, тарихчилар учун ҳам бой манба сифатида хизмат қилиши мумкин. Унда Маздак, маздакийлар ҳаракати, ботиний, карматийлар, бошқа халқ чиқишлари билан боғлиқ воқеалар ҳам таҳлил этилади. Булар алоҳида тадқиқот учун мавзу бўла олади.

Ўйлаймизки, бу асардаги гоёлар келажаги буюк мамлакатимизнинг равнақи учун кўп хизмат қилади. «Қилич ва қалам соҳиби» деб ном олган олимнинг ўғитлари ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Бу асарнинг энг қадимий нусхалари Лондон ва Берлинда сақланмоқда. Кўп мартаба бошқа тилларга таржима қилинди. Хусусан, 1949 йили рус, инглиз, француз тилларида, 1997 йили ўзбек тилида чоп этилди.

Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» асари кенг қамровли ҳужжатдир. Бу ерда биз унинг ижтимоий-иқтисодий қарашлари хусусида тўхталиб, шундай умумий бир хулосага келдикки, унда ҳозирги иқтисодий тафаккурнинг асосий ғоялари ўз аксини топган. Меркантилистик ғоялар савдосотиқ билан бевосита боғлаб кўрсатилади. Классик мактаб билан боғлиқ меҳнат, меҳнат тақсимотига, айниқса, қишлоқ хўжалиги, суғорма деҳқончилик, ҳунармандчилик ривожини, мамлакат ободончилигига алоҳида эътибор берилади. Маржиналистик фикрлар амалдорлар сонининг ошиб кетиши ва уларнинг қадр-қиммати пасайиши билан боғлаб кўрсатилади.

Асарда давлатнинг роли, уни бошқариш, амалдорларнинг асосий фазилатлари, марказлашган давлатни сақлаш йўллари яхши ёритилган. Иқтоъга қарши чиққан олим шуни яхши тушунган ва амалда ҳақ бўлиб чиқди.

Халқ моддий турмуши даражаси, подшоҳ ва амалдорларнинг раият билан ўзаро муносабати муҳим аҳамият касб этади.

Солиқлар, уларнинг сони, йиғиб олиш йўллари ва вақти, меъёрадаги солиқлар аҳамияти тўғри талқин этилади ва бугунги сиёсатга ҳамоҳангдир.

Маош, омонатни сақлаш, хазина, уни тўплаш ва сарфлаш билан боғлиқ муаммолар бўйича оқил фикрлар берилди.

Ҳозирги давр тили билан айтганда, бухгалтерия иши ва аудит юқори ўринга қўйилади. Сарф-харажат, исрофгарчилик қораланади, аммо ҳасислик қўллаб-қувватланмайди.

Хуллас, асар ҳозирги даврда ҳам мавжуд бўлган муаммоларни ҳал этиш йўлларини ёритиб беради. Шу сабабли асарни ҳар томонлама янада чуқур ўрганиш, таҳлил этиш, умумлаштириш ва амалий хулосалар чиқариш керак.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ВА РАБҒУЗИЙНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҚАРАШЛАРИ

«Кутадғу билиг» — етук фикрлар хазинаси

Юсуф Хос Ҳожиб 1020 йили қорахонийларнинг марказий шаҳарларидан бири Болосоғунда туғилди. Бўлажак мутафаккир ўз давридаги барча билимларни, араб ва форсий тилларни ҳамда шу тилларда битилган асарларни пухта эгаллади.

У 1069—1070 йиллар орасида «Кутадғу билиг» (Саодатга элтувчи билим) асарини турк тилида ёзиб, қорахонийлар ҳукмдори Тавғоч Буғрохонга тақдим этади. Хон Юсуфга «Хос Ҳожиб», яъни эшик оғаси, деган мартабани инъом этади, чунончи, арабча ҳожиб — хизматкор деганидир. Бу фалсафий асарда марказлашган давлат тузиш, уни мустаҳкамлаш, низо ва адоватга барҳам бериш, хўжалик ҳамда маърифат, ободончилик, давлатни талбир билан бошқариш ишини ўрганиш, касб-ҳунар эгаллаш, халқ гамини ейиш тўғрисидаги фикрлар илгари сурилади.

Бизгача донишманднинг фақат бир асари етиб келган. Аммо бу асарда ноёб дурдоналар тўпланган. Асар 13 минг мисра, 73 бобдан иборат. Унда инсон тафаккурининг барча жабҳалари хусусида сўз юритилади, қимматли фикрлар баён этилади. Китоблагги бу ғоялар ўз даври учун ҳам, ҳозирги давр учун ҳам қадрлидир.

Асарда шоир ахлоқ-одоб, илм-маърифат, фарзанд тарбияси, жамоат жойларида ўзини тутиш, сўз аҳамияти ва қадри, меҳмондорчилик қоидалари, турмуш тарзи, инсон маънавий олами ва бошқа кўп масалалар хусусида ҳам бир маърифат жарчиси сифатида фикр юритади. Шоир марказлашган давлат учун кураш, доно ва адолатли ҳукмрон ғоясини илгари суради, халқ ва давлат, давлат бошлиғи ва фуқаро, олимлар ва ҳокимлар, қўшни давлатлар билан иқтисодий, маданий алоқалар, ҳукмрон табақаларнинг ҳокимият, халқ олдидаги бурчи тўғрисида ўз даври учун ғоятда илғор мушоҳада юритади. Деҳқонлар, ҳунармандлар, чорвадорлар, яъни меҳнат аҳлини жамиятда моддий неъматларнинг яратувчилари сифатида алоҳида таърифлайди.

Айниқса, иқтисодиёт масалалари бўйича давлат ва раият муносабатлари синчиклаб ўрганилган. Асар бир ярим йилда ёзилган бўлса ҳам, уни яратиш учун жуда узоқ вақт тайёргарлик кўрилганлиги аниқ. Донишманд фикрича, эзгу орзуларга фақат тоат-ибодат билангина эришиб бўлмайди. Бунинг учун талай эзгу ишлар қилиш, фойдали фаолият кўрсатиш керак, деган фикрни илгари суради.

Борлиқ тўғрисидаги билимларга тўхталиб, одам билиши мумкин бўлмаган нарса, билим билан ечилмайдиган жумбоқ йўқ, билим туфайли осмон сари ҳам йўл очилади, дейди. Билиш учун эса тинмасдан ўрганиш лозим, деб уқтиради.

XVIII асрда яшаган Фарб олими Адам Смитнинг иқтисодий таълимотига кўра, мамлакатни иқтисодий бўҳрондан чиқариш учун 3 нарса: тинч-осойишталик; меъёридаги солиқлар; иқтисодий эркин фаолият юритиш талаб этилади. Ана шу ғоя аслида бизнинг мутафаккир томонидан етти аср аввал баён этилган.

Халқ, раият мамлакат ҳукмдоридан уч нарсани кутади, деб уқтиради Юсуф Хос Ҳожиб. Булар:

- 1) пулнинг қадрини ошириш ёки сақлаб туриш;
- 2) халққа хусусий мулк ҳуқуқини таъминловчи қонунларни жорий этиш;
- 3) бозорни, йўлларни ўғри-қароқчилардан муҳофаза қилиш.

Ҳукмдорлар эса, фуқаролардан солиқни вақтида тўлашни, чиқарган фармон-қонунларни бекаму кўст бажариш ҳамда дўстига дўст, душманга душман бўлишни талаб қилади, деб ёзади. Кўриниб турибдики, бунда жамият ва сиёсий ҳокимият ўзаро мутаносиб бўлиши зарурлиги аниқ ифода этилади ва бу таклифлар ҳаётбахшдир.

Пулнинг қадрли бўлиши тўғрисидаги ғоя, аслини олганда ҳозирги **инфляция** муаммоси билан чамбарчас боғлиқ, шунда бозорда баҳоларнинг мўътадиллиги, мувозанати ҳам таъмин этилади. У, ўз навбатида, инқирозсиз иқтисодиёт, эркин муомаладаги валюта масалаларига бориб тақалади. Бу эса давлатга боғлиқ, чунки зарбхоналар уларга тегишли.

Хусусий мулк ва умуман, мулк ҳуқуқини таъминлаш бозор муносабатларининг бош хусусиятидир. Мулкка эгаллик ҳисси тараққиёт омили эканлиги бутун жаҳон ривож асосида исботланган ва ҳозирги даврда республикамизда ҳам жадаллик билан амалга оширилмоқда.

Йўлларни ўғрилардан муҳофаза қилиш, ички ва айниқса, ташқи савдони таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш зарурлигини таъкидлаганида, шоир савдонинг халқ ҳўжалиги учун устувор аҳамиятини кўзда тутди.

Ҳозирги даврда бу гоёлар мустақил Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг асосини ташкил этади. Бу гоёларнинг амалий аҳамияти айниқса соҳибқирон Амир Темур фаолиятида ёрқин намоён бўлган.

Юсуф Хос Ҳожиб барча имтиёзлардан маҳрум камбағал табақалар аҳволига ачиниш ҳиссини изҳор қилади. Донишманд ҳокимларни қуйи табақаларга нисбатан меҳр-шафқатли, инсоф-адолатли, марҳаматли бўлишга, айти пайтда раиятни ҳокимларга бўйсунувчи, садоқатли бўлишга даъват этади. Мана шундай келиштириш йўли билан осойишта ҳаётга эришишга умид билдирилади. Бу эса иқтисодий ривож учун ҳам зарурий шартдир.

Китобдаги гоёлар дунёдаги ҳамма ишларда қўл келади. Унда мулк тутишнинг сиру асрорлари, мамлакатни идора қилиш тартиби, шарти, шунингдек, молу мулк, эл-юртнинг мангу гуллаб-яшнаши ва маълум қонун-қоидаларга амал қилинмаса, хароб бўлиши айтилган.

Мутафаккир айниқса касб-ҳунар аҳлининг фаолиятини юқори баҳолайди. Китобнинг «Бир йигитга қирқ ҳунар оз» боби худди шу масалага бағишланган.

Вазир, қўмондон, элчи ва бошқа ҳукмдорларнинг фаолият мезонлари диққатга сазовордир. Масалан, «Вазир кўзининг тўқ бўлиши, уни ҳар хил мол-мулк олдида суқланишдан асрайди. Кўзи оч одам бор оламни еса ҳам тўймайди», дейди олим. Бу фикр ҳозир ҳам долзарб.

Деҳқон, савдогар, чорвадор, оддий меҳнаткаш аҳли тўғрисида нодир фикрлар билдирилади. «Булар билан яқин бўлгин ҳамиша, то томоқ ташвишин билмасдан яша», дейди шоир.

Айниқса, билим ва ақл-идроққа, илм соҳибларига катта эътибор берилади. «Одамзод наслининг улуғлиги билимдан. У ақл-идроқ туфайли не-не тугунларни ечишга қодир», деб ёзади аллома.

Мол-дунёни қанча термагин, тугайди, ёзилса-чи, сўз абадий қолади, оламни кезади, таъкидлайди шоир.

Шу ўринда Юсуф Хос Ҳожибнинг асаридан бир неча мисра келтирсак:

Раият ҳақи бор, булар уч бўлак,
Ҳақини ўтагин, бажо қил тилак.
Бири — кумуш қадрин элда асра пок,
Иёр ишини доимо бебок.
Яна бири — уларга адолат юрит,
Улар ўртасида низони қурит.
Учинчи — эмин тут бутун йўлларинг,
Қароқчи қўлини кессин қўлларинг,
Сотувчи саз этса омонатларин.

Бу борада бир изоҳ бериб ўтамиз: «иёр иши» — бозордаги тош ва тарозилар тўғрилигини, муомаладаги олтин ва кумуш пулларнинг софлиги ва оғирлигини кузатиб туриш маъносини англатади.

Ақл-идроқ эгаларининг нафи ҳар доим кўпчиликка тегиб туради. Билим эгалари эса элда азиз бўлади, ҳурмат қозонади. Барча ишлар уқув-идроқ билан амалга ошади. Мураккаб ишлар билим билан ҳал этилади. Кўриниб турибдики, юртимизда ёшларнинг билим олиши, жаҳон халқлари тажрибасини ўрганиш учун кенг имкониятлар яратилаётир. Бу танлаган йўлимизнинг тўғрилигидан далолат беради.

«Қисаси Рабғузий» асаридаги иқтисодий ғоялар

Рабғузий бу асарини 1310 йилда ёзиб тугатган. Унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот жуда кам бўлишига қарамай, у замонасининг таниқли тарихчиси, етук шоири ва истеъдодли таржимони эканлиги маълум. «**Қисаси Рабғузий**» асарининг энг қадимий қўлёзма нусхаси XV асрда қўчирилган. У Британия музейида сақланмоқда. 1948 йили маш-

хур даниялик матншунос К. Гранберк уни нашр этган, 2 жилддан иборат асар 1990—1991 йиллари Тошкентда чоп этилди.

Ўрта Осиёнинг маданий тараққиётида мўғуллар истило-си салбий из қолдирган бўлса-да, мазкур асарнинг дунёга келиши муҳим тарихий воқеа ҳисобланади.

Мамлакатимизда асарни академик Э.И. Фозилов ва филолог олимлар А. Юнусов, Ҳ. Дадабоев нашрга тайёрлашган. Оятлар, ҳадислар ва арабий шеърларни филолог олим Юсуфхон Шокиров ҳозирги ўзбек тилига ўгирди.

Асл исми Носириддин Бурҳониддин ўгли Рабғузий XIII аср охири — XIV аср бошларида Хоразмда яшаб, Работўғиз деган жойнинг қозиси бўлган.

Муаллифнинг бир йиллик тинимсиз меҳнати туфайли асар 710 йил ҳут ойида (1310 йил 21 февраль — 20 март) ёзиб тугалланган. Асарнинг ёзилишига муслмон динини қабул қилган эътиборли мўғул бекларидан бири Носириддин Тўқбўзанинг илтимоси сабаб бўлган. Муаллиф ушбу асарни ёзишда халқ тили тушунарли бўлишига эътибор қаратган. Шу боис, оғзаки ижодга яқин бўлган насрий усулдан фойдаланган. Асарнинг тили ўғуз-қипчоқ шеvasига мос келади.

Муаллиф ривоятларни баён этишда ҳалоллик, поклик, эзгулик туйғуларини ягона эътиқоддаги урф-одатлар орқали халққа сингдиришга ҳаракат қилади. Айниқса, бемаъни ихтилофлар, асоссиз низоларнинг манбаини худбинлик, такаббурлик иллатлари орқали изоҳлайди. Жамиятни тинч-тотувлик ва иноқликка даъват этади.

Асар XIV асрнинг ноёб туркий ёдгорлигидир. Унда пайғамбарлар ҳаётига оид ривоятлар асосида ислом динининг шаклланиши ва ривожланишига доир ақидалар изчил баён қилинган. Асарга 72 қисса киритилган. Бу борада пайғамбарнинг эътиқоди, турмуш тарзи ва интилишлари асос қилиб олинган. Маърифий, ахлоқий-тарбиявий ҳикоялар орқали ҳар бир даврдаги урф-одатлар ва жамият турмуш тарзининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётга таъсири табиий ҳодисалар билан боғлиқликда баён этилган. Шунингдек, 25 пайғамбарнинг шажараси ва номлари келтирилган.

Асарнинг бошланишидаёқ ижтимоий меҳнат тақсимо­ти билан боғлиқ Қобил ва Ҳобил ривояти келтирилади. Ҳобил­нинг семиз қўйни қурбонлик қилиши Аллоҳ даргоҳида қабул қилинади. Қобилнинг Ҳобилникидан сифатсиз қурбонлиги қабул бўлмайди. Муаллиф бу билан бошқалар учун ҳам ўзи истаганидан кам бўлмаган неъмат ажратилишига эътибор қаратади. Асарда меҳнат тақсимо­тининг кейинги босқичи сифатида бўзчилик, яъни тўқимачилик баён этилган. Шунингдек, бўзчилик эзгу саноат деб баҳоланади ва Муҳам­мад пайғамбар (сав)нинг қуйидаги ҳадиси келтирилади: **«Қандай яхши ҳунар тўқувчилик хотин-қиз умматларимга ва қандай яхши ҳунар тикувчилик эр умматларимга, агарда уларда ёлгончилик бўлмаса эди»** (1-китоб, 33-бет).

Меҳнат тақсимо­тининг кейинги босқичи кемачилик экан­ни Нуҳ пайғамбар ривоятида баён этилган. Шунингдек, бу даврда бозор ҳам борлиги таъкидланади.

Исмоил алайҳиссалом даврида Макка атрофига кўчиб келганлар зам-зам суви атрофидан фойдаланганлари учун мол-маҳсулотларининг ўндан бир қисмини Исмоилга бир йилда бир марта бериш урф бўлганига эътибор қаратилган. Ушр солиғи шу билан боғлиқ равишда келиб чиққан бўлса керак. Айнан ушбу ривоятда қандай қилиб бир одамнинг хуни учун юз туя товон тўлаш кераклиги урф бўлгани ҳам баён этилади.

Одамларнинг қул қилиб сотилиши эса Юсуф алайҳис­салом даври билан боғлаб тушунтирилади.

Мусо алайҳиссалом даврида эса қизғанчиқлик, бахил­лик тимсоли сифатида Қорун тимсоли ҳикоя қилинади. Бу даврда турли рудалардан олтин ажратиб олиш йўлга қўйил­ганлигини билиб олиш мумкин. Асарнинг 2-китобида Мусо пайғамбарга оид ривоятлардан сўнг Довуд ва Сулаймон (ас) га ўтилади. Ота-бола пайғамбарлар даврида эса подшолик ва пайғамбарлик бир шахсда ифодаланади. Довуднинг 12 ўғлидан кенжаси Сулаймонгина олим, фозил ва комил бўлиб ўсганлиги ва тарбияланганлиги учун танловда берилган хатни очмай ўқиб беради. Сўнгра Юнус, Илёс, Луқмон, Узайр, Закариё ва Яҳё кабиларга алоҳида тўхталади. Муҳаммад пай­гамбар (сав) ва халифалар Абу Бакр, Умар, Усмон, Али­нинг турмуш тарзи ҳикоя қилинади.

Иккала китобнинг иловаларида луғат, изоҳлар келтирилган. Луғатга синчиклаб назар солсак, иқтисодий атамалар келтирилганини кўрамиз. Айримларини қуйида келтирмақдамиз:

1-китобдаги иқтисодий атамалар

Асиғ(сиз) — фойда, наф (бефойда, фойдасиз).

Аршун — ўлчов бирлиги. 65,2 см дан 112 см гача.

Бай — олди-сотди, харид.

Байъат — олди-сотди тўғрисидаги келишув, битим.

Бай қилмоқ — харид қилмоқ.

Бурҳон — далил, ҳужжат, гувоҳ.

Вилдон — хизматкор, югурдак.

Додак — хизматкор.

Иқолат — савдодан айниш.

Йиғоч — тахминан 9 километр.

Йулук — ажратиб олиш учун тўланадиган пул, гаров.

Ман — оғирлик ўлчови.

Мисқол — тахминан 4,68 грамм.

Оғри — дирҳам, оқча.

Табар — болта.

Маҳсулот — мол.

Тобуғ (тапуғ) — хизмат қилиш, хизмат.

Туч — бронза.

Ушр — йилда бир марта экинларга солинадиган солиқ.

Хароғж (хироғж) — 1) ер солиғи; 2) бирор кимсанинг та-сарруфидаги ерлар.

Хозин — хазиначи.

Шар — милга тенг келувчи узунлик ўлчови.

Қизлиқ — қимматчилик, қаҳатчилик.

Қари — қўл учидан тирсаккача ўлчов бирлиги.

Қорабош — қул, хизматкор.

2-китобдаги иқтисодий атамалар

Аркуш — карвон, савдо карвони.

Бозиргон — савдогар.

Ришват — пора.

Русто — деҳқон, қишлоқда яшовчи.
Тар — ёлланма меҳнат.
Уз — ишбилармонлик, омадлилик.
Угуз (лиқ) — арзон (чилик).
Этмак (чи) — нон (новвой).
Юлуг — қайтариб олиш учун тўланадиган пул, эваз.
Ярмоқ — пул, ақча.
Қазғанч — иш ҳақи, фойда.
Қаллош — камбағал, қашшоқ.
Қут — емак, озиқ-овқат.
Ҳирфа — касб, ҳунар.

Асардаги ривоятлар тафсилотига кўра, ҳар бир давр ва қавмдаги турмуш тарзини меъёрий изга солиш, назорат қилиш ва тартибга солишда, аввало, урф-одатлардаги но-жўя амалларга чек қўйишга асосий эътибор қаратилади. Бу билан ҳозирги замон иқтисодиётидаги асосий йўналишлардан бири — жамият фаровонлигига эришиш ғоялари илгари сурилади. Бошқача айтганда, ҳар бир халқ ўзининг иллатларидан халос бўлмасдан туриб, турмуш тарзининг мукамаллашишидан йироқ қолиши таъкидланади. Яна бир жиҳат, турмуш тарзини ўзгартиришда давлатнинг расмий аралашувига нисбатан, норасмий урф-одатларни эътиқод ислоҳи асосида амалга ошириш муҳимлиги бош қоида ҳисобланади. Чунки пайғамбарлар давлатни эгаллашга ва бошқаришга ҳеч қачон ўзларининг асосий мақсади сифатида қарамаганлар. Аксинча, эътиқод ва урф-одатни ислоҳ этиш бош муаммо ҳисобланган.

* * *

Мутафаккирларнинг қарашларида иқтисодий ва ижтимоий ғоялар анчагина. Юсуф Хос Ҳожиб иқтисодий ривожланиш учун мулк муқаддаслиги ва дахлсизлигини яхши англаган. Пулнинг қадр-қимматини сақлаш ғояси эса, ҳозирги даврда муаммо бўлиб турган **инфляция** масаласига бориб тақалади ва тўғри талқин этилади. Тараққиёт учун давлатнинг тинч-осойишталиги, савдо-сотик йўлларининг хавфсизлиги зарурлиги баён қилинган. Инсоний омил, аҳолининг билим савияси, ҳар бир ишни устаси бажариши ке-

раклиги муҳимдир. Ҳар бир соҳа эгасининг керакли хусусиятлари аниқ, равон қилиб баён этилади ва бу фикр ҳозирги ходимларни танлаш ва жой-жойига қўйиш сиёсати билан узвий боғланиб кетади. Ишлаб чиқаришнинг ниҳоятда муҳимлиги тан олинади, аммо савдонинг аҳамияти ҳам инкор этилмайди, бу жиҳатдан классик мактаб ғояларидан илғор бўлган фикр илгари сурилади.

Рабғузийнинг 2 жилдлик асаридида кенг қамровли ғоялар келтирилади. Айниқса, меҳнат тақсимоти, унинг ривожи ва босқичларига алоҳида эътибор берилиб, бу фикр бўзчилик, кemasозлик, ҳайкалтарошлик, кончиликка оид аниқ мисоллар билан мустаҳкамланган.

Бу ғоялар ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Асарда кўпгина иқтисодий атамалар қўлланади, айниқса, маҳсулот, ёлланма меҳнат, солиқ турлари, ўлчов birlikлари келтирилади.

Олим фикрларида **маржинализмнинг институционал йўналиши ёки Германиядаги тарихий мактаб** негизлари борлиги эътиборимизни тортади. Мамлакатнинг иқтисодий ривожи миллатнинг яшаш тарзи, урф-одатларига боғлиқлиги, ундаги салбий иллатларни йўқотиш, тартибга солиш, назорат қилиш орқали жамият фаровонлигига эришиш мумкинлиги ғоялари илгари сурилади. Бошқача айтганда, ҳар бир халқ ўзининг иллатларидан халос бўлмасдан туриб, турмуш тарзини ўзгартирмасдан, ютуққа эришуви қийин. Бу халқимиз учун долзарб масаладир.

СОҲИБҚИРОН САЛТАНАТИНИНГ БУЮК ҚУДРАТИ

Давлатнинг дастлабки иқтисодий аҳволи

Маълумки, XIII аср бошларида қадим Ватанимиз бўлмиш Мовароуннаҳр мўғуллар томонидан истило қилинди ва 150 йил мобайнида мустамлакага айлантирилди. Бу қанчалик балою кулфатларга олиб келганини тасаввур этиш мушкул. Қачонлардир энг гуллаб-яшнаган мамлакат дашт-биебонга айлантирилди. Урганчдан фақат харобалар қолган эди, Самарқанд ва Бухоро катта қийинчиликлар

билан тиклана бошлади. Аҳоли сони ҳам кескин қисқариб кетди.

Мўғуллар йирик ва маданий давлатларни бошқариш тажрибасига эга эмасди, амалдорлик тузилмаси ҳам йўқ эди. Улар учун босиб олган мамлакатларидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хунармандчилик буюмларини олиб кетиш ва пул кўринишида ўлпон йиғишнинг ўзигина муҳим бўлган. Шу сабабли ҳам улар Ўрта Осиё ерларини бошқаришда шу ер савдогарлари ёрдамига таянишди.

Босиб олинган ерлар 4 улусга бўлинди. Ўрта Осиё, жумладан, Мовароуннаҳр Чигатой улусига кирди ва у мўғулларнинг ноиби саналмиш савдогар Маҳмуд Яловоч томонидан бошқарилди. Хўжанд шаҳри қароргоҳ қилинди, унинг ихтиёрида мўғул отрядларидан иборат ҳарбий куч бўлиб, уларнинг бошлиғи доруға ёки туркчада босқоқ (ҳарбий ҳоким) деб аталган, солиқ ва ўлпон йиғган, мажбуриятлар бажарилишини назорат қилган. Бошқарувда бошқа бирор янгилик киритилмади.

Халқнинг норозилиги ортди, 1238 йили Бухорода Маҳмуд Торобий қўзғолони бўлиб ўтди, аммо қонли равишда бостирилди. Яловоч ҳокимиятдан четлатилди ва 1254 йили вафот этди, ўрнига ўғли Маъсудбек (1238—1289) тайинланди. Шу даврда марказий бошқарув ислоҳ қилинди. Фармонларни ёзувчи котиб, савдогарларга имтиёз берадиган нишонларни тарқатувчи амалдор тайин этилди. Савдогарлар учун мол берувчи, жавоҳирларни баҳоловчи махсус ишчилар тайинланди, қушчи вазифаси ва бошқа сарой лавозимлари жорий қилинди. Забт этилган барча халқлардан мирзалар таклиф этилди.

Чингизхоннинг набираси Мункэ даврида (1208—1259) «Мангу ёрлиғи» бўйича жонбош солиқ ўлчами белгиланган, пул шаклида йиғилган, бадавлат одам йилига 10 динор, камбағал 1 динор тўлаши керак бўлган. Мол солиғи «кепчур» ҳар 100 бош молдан 1 та мол бўлиб, ундан кам бўлса, солиқ олинмаган. Бу солиқ асосан кўчманчилардан олинган.

Айрим мўғул уруғлари — жалойир ва барлослар кўчиб келиб, туркийлашди. Кепакхон ҳукмронлиги даврида (1318—1326) Мовароуннаҳрни бошқариш усули ўзгартирилди. Му-

сулмон мамлакатлари ўртасида ягона пул тизими йўқ эди. Шуларни ҳисобга олиб, Кепакхон икки муҳим ўзгариш киритди: пулни ва маъмурийатни ислоҳ қилди.

XIV асрда Эрон ва Олтин Ўрдада бўлганидек, Мовароуннаҳрда ҳам пул намунаси олтин ва кумуш динору дирҳамлардан иборат бўлиб, улар фақат вазнида озроқ фарқланар эди. Динор 2 (Эронда — 3) мисқолга, дирҳам эса учдан бир мисқолга тенг эди (мисқол — 4,3 грамм). Кепакхон чиқарган танга пуллар динори кепаккий деб номланган. 1 динор кепаккий вазни икки мисқол ва дирҳам кепаккий мисқолнинг учдан бирига тенг бўлган. Тарихий манбаларга кўра, кепаккий дастлаб Бухоро, Балх шаҳарларида зарб этилган. Бу пуллар Темурийлар сулоласи даврида, яъни XV асрда ҳам пул муомаласида кўп ишлатилган. 1270 йилдан бошлаб солиқлар пул шаклида олина бошлаган. Улуғбек маълумотича, 1294 йилда қоғоз пуллар ҳам чиқарилган.

Маъмурий ислохотга кўра, бутун мамлакат улусларга — туманларга бўлинди. Туман аҳолиси бир туман, яъни 10 минг кишилик кўнгилли қўшин бера оладиган ҳудуддир. Масалан: Самарқанд — 7, Фарғона — 9 туманга бўлинди. Мустақиллик даврида бу маъмурий атама тикланди. Шарқий Туркистонда орчин — ноҳия тузилмаси қўлланилган.

Чингизхон (1155—1227) тарихда босқинчи шахс сифатида қораланса ҳам, 1206 йил ўз юртида биринчи марказлашган давлат тузди, қонун-қоидалар тўплами — яса (ясоқ)ни яратди, қўшинни ўнлик тизим асосида (10, 100, 1000, 10000) қайта қурди, ягона ёзувни жорий қилди. Барча динларга рухсат берди. Хусусан, унинг ёрдамчи-маслаҳатчилари турли динлар вакиллари эди. Чингизхон эркин бозор муносабатлари тарафдори эди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, мўғул истилоси даврида айрим ўзгаришларга қарамасдан, тараққиёт орқага кетди, зулм кучайди, иқтисодий ривож кескин секинлашди. халқ аҳоли ёмонлашди. Эрон ва Ўрта Осиёда XIV асрда мўғул ва маҳаллий ҳукмдорларга қарши халқ ҳаракати кучайди.

Шундай ҳаракатлардан бири сарбадорлар (бошини дорга тикканлар) чиқиши бўлди. Бу ҳаракатнинг асосий моҳияти — ҳукмдорларнинг халққа қарши олиб бораётган сиёса-

тига қарши кураш бўлиб, уларнинг асосий мақсади адолатли халқчил жамият яратишдан иборат эди. Бу ҳаракатда асосан, меҳнатқаш халқ — деҳқонлар, ҳунармандлар, майда ер эгалари, солиқ тўловчилар иштирок этган. 1330—1380 йилларда бир неча бор қўзғолонлар кўтарилган.

Ана шундай қўзғолонлардан бири сарбадорлар ҳаракатидир. Бу ҳаракат дастлаб 1337 йили Сабзавор шаҳрида пайдо бўлди ва сарбадорлар давлати пайдо бўлиб, 50 йилча ҳукм сурди. Кейинчалик Нишопур, Тус, 1353 йил охирида Гургон (Астробод) ҳам қўшиб олинди. Жанубий Хуросон ҳудуди ҳам улар ихтиёрига ўтди.

1365 йили Самарқандда ҳам ҳокимият сарбадорлар қўлига ўтган. Тикувчилар, ҳунармандлар вакили бўлмиш Абу Бакр Қулуий Калавий Наддоф, дин вакили, ҳарбий ишни яхши билган Мавлонзода, моҳир камончи Хўрдақи Бухорий бошчилигида шаҳарда бир қанча ижобий ўзгаришлар амалга оширилган. Энг муҳими, Илёсхўжа бошлиқ мўғуллар қўшинига қаттиқ зарба берилган ва улар мамлакатдан чиқиб кетган.

Сарбадорларнинг асосий мақсади адолатли ижтимоий давлат ўрнатиш, меҳнатсиз даромадларни тугатиш, **жизья** (номусулмонлар учун қўшимча солиқ)ни йўқ қилишга ҳаракат қилганлар. Шу билан бирга, бой, амалдор ва мулкдорларнинг мулки мусодара қилинди. 1374 йили бу қўзғолон қонли равишда бостирилди.

Ана шу шароитда ҳокимият тепасига Амир Темур келди.

Амир Темур иқтисодий сиёсатининг моҳияти

XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV аср Ватанимиз тарихида воқеаларга бой сабоқ даври ҳисобланади. Бу даврда мўғуллар ҳукмронлиги ва феодал тарқоқлик тугатилди. Босқинчиларнинг вайронгарчиликлари ва бир ярим асрлик зулми оқибатида иқтисодий, маданий-маърифий турғунлик ҳолатига тушиб қолган мамлакат ўз мустақиллигини қайта тиклашга киришди. Бу минтақада Амир Темур (1336—1405) бошчилигида ягона туғ остида марказлашган, кучли ва мустақил феодал давлат ташкил топди.

Бу ақли ва билимли инсон ўз давлатининг куч-қудратини ошириш ва мустақкамлаш учун, биринчи навбатда, ҳарбий ва энг муҳими, иқтисодий ислоҳотлар ўтказди. Бу ислоҳотлар заминада аввалги давр донишмандларининг ғоялари биринчи галда мужассамлашган эди, айниқса, тараққиёт учун ягона давлат, ўзаро тотувлик, ишбилармонлар учун қулай мулкӣ-ҳуқуқий шароит яратишга, айниқса, савдо-сотикни ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди.

Амир Темур ўз даври учун ниҳоятда катта марказлашган давлат барпо этди. Ўрта асрларнинг бу улкан давлатини идора этиш ва бошқариш учун Амир Темур феодал тизимининг асосий қонун-қоидалари тўплами — «Тузуқлар»ни яратди.

Ислом дини мафкураси ва аҳкомларига суяниб, у ўз «Тузуқлар»и асосида эл-юртни бошқарди ва мамлакатни обод этди. Мовароуннаҳрда ўрнатилган нисбий осойишталик мамлакатнинг иқтисодий ҳаёти ҳамда ишлаб чиқариш кучларининг ривожиди асосий омил бўлди. Хўжаликнинг асоси бўлган деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо кенгайди, фан ва маданиятнинг равнақи учун маълум шарт-шароитлар вужудга келди.

Соҳибқироннинг бир умрлик пири комили Мир Саййид Барака билан муносабатлари муҳим аҳамиятга эга. Темур «Тузуқлар»ни яратишга шу устози томонидан даъват этилган. Соҳибқироннинг ўзи ҳам анчадан буён шу ниятда юрганлиги маълум. Амир Темур фаолиятининг бебаҳо маҳсули бўлган бу қомусий асар кейинроқ турли тилларга таржима қилиниб, жаҳоний шуҳрат қозонди.

XIX асрнинг 30-йиллари ўрталарида Санкт-Петербургда ўтказилган шарқшуносларнинг III халқаро конгрессига борган ҳамюртимиз Жўрабек додхоҳ ушбу нуфузли анжуманда Амир Темурнинг ноёб асари XVII асрдаёқ Молдавия ҳукмдори Кантемирнинг буйруғи билан таржима этилиб, Пётр I га маълум қилингани, Россиянинг буюк императори асарнинг энг зарур қисмларидан Россия армияси ва фуқароларини бошқариш учун фойдалангани хусусида ўта қизиқарли маъруза қилганлиги шуни кўрсатадики. Амир Темур фаолиятида ҳамма учун фойдали қирралар кўп бўлган.

Амир Темур ўз сиёсатида тadbиркор ва ишбилармонларга алоҳида эътибор берган. Соҳибқирон фикрича, **«Бир шижоаткор, мард, ақлли, ишбилармон ва тadbиркор киши минг-минглаб лаёқатсизлардан яхшироқдир»**. Tadbиркорлар тўғрисидаги бу фикр ҳозирги давр учун аҳамиятлидир. Хусусан, Президентимиз ташаббуси билан 2011 йил Ўзбекистонда «Кичик бизнес ва хусусий тadbиркорлик йили» деб эълон қилинганини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз.

Иқтисодиёт фанидан шу нарса яхши маълумки, йирик бизнесга нисбатан кичик бизнеснинг бир қанча афзалликлари мавжуд. Биринчи навбатда, кичик бизнесга катта маблағ талаб этилмайди, шу сабабли деярли барча учун имконият яратилади, катта бизнес эса йирик маблағ талаб этади ва унда ҳамма иштирок эта олмайди. Бу соҳада бошқариш, қарор қабул қилиш, фаолиятни тез ва осон ўзгартириш мумкин бўлади. Фаолиятдан олинадиган наф ҳам тезроқ рўй беради, капитал айланмаси жадал амалга ошади. Агар фаолият керакли натижани беравермаса, унинг таркибини ўзгартириш осон, маркетинг асосида бозор талабини ҳисобга олиш мумкин.

Кичик бизнеснинг устун томонларидан яна энг муҳими, бу соҳага одамларни кўпроқ жалб этиб, иш ўринларини ташкил этиш, ишсизликнинг олдини олишдир. Tadbиркорлик эса халқимиз учун яхши маълум хусусиятдир.

Авлодларга ўғит бўлган «Темур тузуклари»

«Тузуклар» Амир Темурнинг 1342—1405 йиллар оралигидаги фаолиятини акс эттиради ва икки қисмдан иборат. Биринчи қисм асосан ягона давлатни барпо этиш, мустақамлаш, қўшни юрт ва мамлакатларни забт этиш масалаларига бағишланган бўлса, иккинчи қисмига Соҳибқирон номидан ўз тожу тахти ворисларига айтилган васият, панднасиҳатлар, турли соҳалардаги, шу жумладан, иқтисодиётга оид фикр-мулоҳазалар киритилган.

Асарда ўша даврдаги давлат 12 ижтимоий тоифадан иборат бўлганлиги қайд этилади: 1) саййидлар, уламо машойиҳ, фозил кишилар, яъни дин аҳли; 2) ишбилармон, донишманд олимлар; 3) художўй, таркидунё қилган кишилар;

4) нўёнлар (бир туман — 10 000 кишилик кўшин бошлиқлари), амирлар, мингбошилар, яъни ҳарбийлар; 5) сипоҳ ва раият; 6) махсус ишончли кишилар; 7) вазирлар, сарко-тиблар; 8) ҳокимлар, файласуф, донишманд, алломалар; 9) табиблар, мунажжимлар, муҳандис, тафсир ва ҳадис олимлари; 10) аҳли хунар ва санъатчилар; 11) суфийлар; 12) савдогар ва сайёҳлар. Давлат тақдирини эса ҳукмдор фикрича: 1) подшоҳ, 2) хазина ва 3) аскар ҳал қилади, дейилади.

Солиқ тўлаш тамойиллари

Маълумки, Амир Темур тасарруфидаги ерлар улусларга бўлиниб идора қилинган. Марказий ҳукуматга тобе бўлган улуслар Самарқандга хирож, яъни ҳосилнинг учдан бир қисмини тўлаши шарт қилиб қўйилган. Давлатни бошқаришда иштирок этувчилар орасида иқтисодий масалалар билан шуғулланувчилар алоҳида ўрин эгаллайди. Масалан, давлатдаги етти вазирдан иккиси бевосита шу иш учун жавобгар эди: 1) эгасиз қолган мол-мулкни тасарруф этувчи вазир; 2) салтанатнинг кирим-чиқим ишларини бошқарувчи вазир, яъни молия вазири.

«Тузуқлар»да вазирлар салтанат устунидир, дейилади: «Улар мамлакат ободончилигини, раиятнинг тинчлигини, сипоҳларнинг бирлигини, хазина бойлигини доимо кўзда тутадилар. Давлат, салтанат ишларини юзага чиқаришда камчиликка йўл қўймасликлари зарурдир. Салтанатга зарарли нарсаларни қайтаришда молу тожини аямайдилар».

«Тузуқлар»да Амир Темур даврида ундириладиган солиқ ва жарималар тўғрисида ҳам эътиборга молик маълумотлар берилган. Ўша даврда солиқ тўловчи халқдан хирож, мол, совурин, қўналға, бож, шилон пули сингари солиқ ва жарималар олинган. Солиқ ва жаримани йиғиш ва харж қилишга алоҳида эътибор берилган. «Хирожни йиғиш вақтида, — деб уқтирилади «Темур тузуқлари»да, — икки вазир тайинлансин. Бири тўпланган молни ёзиб, раият аҳволини текшириб турсин, бож олувчилар фуқарога зулм қилиб, уларнинг аҳволини харобга етказмасинлар. Вилоятларда йиғилган тамом мол-ашёни кирим дафтарига ёзишлари лозим. Иккинчи ва-

зир эса чиқим дафтарига ёзиб, йиғилган молларни сипоҳ маошига тақсим қилсин». Демак, кўриниб турибдики, ҳозирги давр тили билан айтганда, бухгалтерия ишини тўғри йўлга қўйиш талаб этилган.

Одатда, хирож суғориладиган ерларда жами ҳосилнинг учдан бири, лалмикор ерларда эса тўртдан бирига тенг миқдорда тўпланган.

Иқтисодий ривожланишни таъминлаган ислоҳотлар

Таниқли олим Ҳикмат Собировнинг маълумотларига кўра, Амир Темур даврида **бюджет** тушунчаси амалда бўлган, марказий хазинага келиб тушган ва унинг ҳисобидан қилинган харажатларгина эмас, балки вилоятдаги кириш-чиқим ҳам ёзиб борилган.

Амир Темур фикрича, «давлату салтанат уч нарса: мулк, хазина ва лашкар билан тикдур. Доно вазир буларнинг ҳар учаласини тадбиркорлик билан яхши аҳволда, саранжом тутиши зарур».

Динга алоҳида эътибор берилиб, масжидга, дин аҳлига вақф ва суюрғол (инъом) ажратилган. Юртни обод қилишга кўп куч ва маблағ сарфланган. «Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, йўловчи мусофирлар учун работлар бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим», дейилади бу асарда.

Шу нарса аёнки, Амир Темур айниқса савдо ривожига алоҳида аҳамият берган. Унинг даврида карвон йўлида барча зарур шароитлар муҳайё этилган. Карвонсаройлар, сардобалар қурилган ва от, ем-хашак, озиқ-овқатлар захираси бўлган. Қароқчилар эса қаттиқ жазоланган.

«Темур тузуқлари»да: «ҳар бир мамлакат ва диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладимки, улар қаерга боришмасин: Хўтан, Чину Мочин, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср, Шом, Рум, Жазоир, Фарангистон. у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтиришсин. Ўша мамлакатларда яшовчи кишиларнинг ҳолаҳволи, туриш-турмушлари ҳақида менга хабар олиб келсинлар. Ҳар бир мамлакат ҳукмдорининг ўз раиятига қан-

дай муомала-ю муносабатда эканлигини аниқласинлар», деб сўз юритилади.

Савдогарлар тўғрисида алоҳида ғамхўрлик қилинган: «Сармояси қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Деҳқонлар ва раиятдан бирининг деҳқончилик қилишига қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин», деб айтган Амир Темур. Бу унинг давлат иқтисодий равнақи учун ғамхўрлиги ифодасидир.

Испания элчиси Клавихо Самарқанд шаҳрида 1403—1406 йиллари хизмат қилган ва ўз кўзи билан кўрган воқеаларни китобида ҳикоя қилади. У ёзадики: «Шаҳарга (Самарқандга) келтирилган ҳамма молларни бир сафда тартиб билан сотадиган кенг жой йўқ эди. Шоҳ шаҳарда икки томонидан қатор дўконлар қурилган савдо растасидан иборат кўча ўтказишни буюрди». Элчи бу иш ниҳоятда қисқа вақт — 20 кун давомида бажарилганини ҳайрат ила таърифлайди.

Шаҳарнинг у чеккасидан бу чеккасигача бўлган савдо растаси мол билан тўла бўлган. Умуман, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Тошкент ва бошқа шаҳарлар тўғрисида гап борганда, савдо-сотик, турли-туман моллар, савдогарлар фаолияти алоҳида қайд этилади.

Ҳозирги кун нуқтаи назаридан қаралса, етакчи мамлакатларнинг деярли ҳаммасида хизмат соҳалари, биринчи навбатда, савдо ялпи ички маҳсулот яратишда етакчи ўринни эгаллайди. Масалан, АҚШда 80 фоиз, Буюк Британия, Канада, Францияда 70 фоиздан зиёд, Германия, Италия, Японияда 68 фоизга тенг.

Ўзбек халқининг тарихий тажрибасидан ва анъаналаридан келиб чиқиб, хизмат соҳаларига алоҳида эътибор қаратиш керак. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, жаҳон иқтисодиётида иш билан банд кишиларнинг ярмидан кўпроғи хизмат кўрсатиш соҳасида меҳнат қилади. Масалан, Швецияда бу кўрсаткич 70 фоизни ташкил этади. Ўзбекистонда эса ҳозирча 35—40 фоиз. Демак, халқимизнинг бой тарихи ва тажрибасидан ўринли фойдаланиб, иқтисодиётимизни ривожлантириш, аҳолини иш билан таъминлаш, унинг моддий турмуш даражасини кескин ошириш мумкин.

«Софдил кишилар — саййидлар ва фозилларга даргоҳим доим очик эди, — дейилади «Тузуклар»да, — чунки бу инсонлар мамлакат ривожда устундирлар». Шундай далил маълумки, Амир Темур 1401 йили Шом юртини босиб олганида, араб тарихчиси ва файласуфи Ибн Халдун Абдурахмон Абу Зайд ибн Муҳаммад (1332—1406) билан учрашишга мушарраф бўлган. Ибн Халдун далолат беришича, Амир Темур ундан Мағриб мамлакатлари (Ўрта ер денгизи атрофи, Пиреней яриморотидаги давлатлар), шаҳарларини батафсил баён қилиб беришни сўраган. Ибн Халдун Амир Темур ташқи сиёсий фаолиятига салбий қарашидан қатъи назар, Соҳибқирон шахсига муносиб баҳо берган. У Амир Темурнинг ҳарбий тарих соҳасидаги теран билимидан ҳайратга тушган, уни «мунозара-бахсларни яхши кўрадиган ўткир заковатли ва теран зеҳнли инсон», деб таърифлаган.

Ибн Халдунга олим сифатида баҳо берадиган бўлсак, унинг асосий асари «Китоб ул-ибар» («Ибратли мисоллар китоби») 1370 йили ёзилган бўлиб, унда жамият тараққиёти хусусида ўз фикрларини ҳамда Шарқ мусулмон халқлари, хусусан, Мағрибнинг тарихини баён қилган. Китобнинг «Муқаддима» қисми ўзбек тилига ўғирилган. Кишилар ҳаёт тарзидаги тафовутларни, асосан, географик ва бошқа моддий омилларга боғлиқ, деб ҳисоблаган. Асарда Ибн Халдун ўз тарихий-ижтимоий назариясини баён қилиб, ахлоқ ва ижтимоий муассасалар кишилар турмуши билан боғлиқлигини ҳамда меҳнат ва кишиларнинг ўзаро муносабати жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаган. Олим тарихий-ижтимоий тараққиётнинг моддий таъминлари асосланиши тўғрисида фикр юритган.

Соҳибқирон давлатида девони бузург — (бош вазир)дан ташқари, ҳар бир вилоятда «девон» деб аталган бошқарма бўлган. У давлатнинг буткул ишларини, солиқ йиғиш, тартиб сақлаш, ижтимоий бинолар — бозор, ҳаммом, йўл ва сув иншоотлари, тармоқларини назорат остига олган.

Қизиги шундаки, девон ходимлари халқнинг тинч, озоқ-ойишта турмушини таъминлашда ўзларини масъул ҳисоблаганлар. Бунинг учун бозорлардаги тош-тарозунинг тўғрилиги, нарх-навонинг одилона қўйилганлиги алоҳида текши-

рилган. Қаллоблик, товламачилик қилган савдогарлар шундоққина бозорнинг ўзида, халқнинг кўз ўнгида шарманда қилиниб, жазога тортилганлар. Амир Темур давридаги ошкоралик, демократик фуқаролик давлати барпо этиш тасмийллари ана шу ҳодисотларда яққол намоён бўлади. Халқни ижтимоий ҳимоялаш, бозор яккаҳокимлигидан муҳофаза-лаш мақсадида, савдогарларга олиб келган мол-маҳсулотлари учун 10 фоизгача устама нарх қўйиш рухсат этилган. Ана шу тариқа ички истеъмол бозорлари энг сифатли, энг рангбаранг ва муҳими энг арзон маҳсулотлар билан тўлиб-тошган. Буни бугунги ислоҳотларимиз даврида импорт қилинаётган маҳсулот тендер-танлов асосида жалб қилинаётгани билан қиёслаш қийин эмас.

Ўша даврларда ҳам давлат хазинаси асосан олинган солиқ ва ўлпонлар ҳисобига шаклланган. Лекин меҳнатнинг баъзи турларида машғул бўлган халқ вакилларига имтиёзли солиқлар жорий этилган. Масалан, кимда ким бирон саҳрони обод қилса ёки кориз қурса, бирон боғ кўкартирса ёхуд биронта хароб бўлиб ётган жойни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч қандай ўлпон олинмаган.

Иккинчи йили раият ўз розилиги билан берган маблағлар солиқ сифатида ҳисобга ўтаверган. Фақат фаолиятнинг учинчи йилидан солиқ қонун-қоидасига мувофиқ улардан хирож йиғилган. Солиққа тортишда ана шундай имтиёзларнинг яратилиши тадбиркор ва ишбилармон фуқароларни рағбатлантирмай қолмасди. Бу соҳада банд бўлганларнинг кўплиги натижасида, Темур салтанати даврида масжиду мадраса, ғарибхона, йўловчи ёки камбағалларга овқат бериладиган лангархоналар ва шифохоналар кўплаб қурилган. Қолаверса, бундай хизмат кўрсатиш шохобчаларида минглаб кишилар иш билан таъминланиб, оила тебратган.

Мамлакатимизда ҳозирги даврда шу тарихий тажриба асосида, иш бошлаётган тадбиркорларни солиқдан маълум вақтгача озод қилиш ёки кам солиққа тортиш усули кенг қўлланилмоқда. Ахир, тадбиркор то ишини юргизиб, фойда олгунча сарф-харажат катта бўлади-да. Халқ ҳунармандчилиги билан шуғулланганлар эса солиқдан тўла озод этилганлар.

Бундан ташқари, Соҳибқирон даврида хорижий давлатлар билан савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантириш инфратузилмасига жиддий эътибор берилди. Амир Темурнинг шахсан ўзи Англия ва Франция қиролларига мурожаат этиб, алоқаларни изчил йўлга қўйиш мақсадида, Марказий Осиё орқали уларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун махсус карвонсаройлар ва савдо расталари қурдирди. Бу — Соҳибқироннинг қироллар билан ёзишмаларида қайд этилган.

Амир Темур даврига ҳозирги замондан нигоҳ

Жаҳонгир бобомиз юрт осойишталиги, иқтисодий эркин ҳудудни барпо этиш йўлида ҳам жиддий тадбирлар кўрган. Бу тадбирларнинг ҳозирги давр учун ҳам аҳамияти катта. Соҳибқирон мамлакат чегараларини девор билан ўраб, кўрғон қурдирган, 1380 йили Шаҳрисабзда Оқсаройни қуришга киришиб, шаҳар атрофини девор билан ўраган. Маълумки, Амир Темур салтанатининг чегараси ҳарбий юришлар даврида беқарор эди, лекин шунга қарамай, юртдан бирон нарса ташқарига сўроқсиз олиб чиқиб кетилмаган. Жаҳонгир бу ҳақда шундай дейди: «Мамлакатни ҳимоя қилиб, душманни йўлатмаган навқарни юқори мартабага кўтариб, ҳурматласинлар. Ўғри ва қароқчиларни жазоласинлар, фасодчи, бузуқи, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдасинлар. Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан кирган ва четга чиқадиган ёт кишилар ҳақида хабар етказиб турсинлар».

Амир Темур даврида ҳозирги замон тили билан айтиладиган қимматли қоғозлар тушунчаси бўлган. Бу тўғрисида шундай ҳикоя мавжуд. Кунлардан бир кун Амир Темур қўшинларига берадиган маош пуллари тугаб қолади. Аҳволдан чиқиш учун севикли хотини Бибихоним билан маслаҳат қилади ва ажойиб бир таклиф пайдо бўлади. Маҳаллий бойларга ҳукмдор муҳри босилган суякларни сотиб олиш таклиф этилади. Нисбатан арзонга сотиладиган, кейинчалик катта фойда келтириши мумкин бўлган бу суяклар учун уларнинг оғирлигига тенг олтин бериш кафолатланади. Шу

йўл билан каттагина маблағ тўпланади ва оғир шароитдан чиқилади. Маълум вақтдан кейин ана шу суякларнинг эгалари уларни Самарқандда топшириб, олтинларга эга бўлишади. Яъни, Амир Темур ўз ваъдасини бажаради. Бу ҳозирги даврдаги акция, сертификат, чек, вексель, пластик карточкалардан фойдаланишга ўхшайди.

Бибихонимнинг берган маслаҳати амалда тўла исботланади. Бундай кадрлар сиёсати бугунги бошқарув тизимида кўп учрайди.

Амир Темур фотиҳ сифатида, ислом динини ҳимоя қилишни асосий мақсад қилиб, 27 мамлакатни эгаллаган. Айрим истисноларни ҳисобга олмаганда (Эронда Исфохон фожиаси), унинг юришлари қиргин-барот, бузғунчилик ва талон-торождан иборат бўлмаган. Албатта, жабр кўрганлар айрим ҳодисаларни бўрттириб кўрсатишга уринадилар.

Аммо, масалан, француз, инглиз, итальян тадқиқотчилари келтирган қиёсий таҳлил ва далиллар далолат берадики, тарихий шахс бўлган Соҳибқирон ўз ҳаёти ва фаолиятида кўпроқ ижобий хислатлар эгаси бўлган, ўз даври учун ҳаққоний тамойиллар асосида иш юритган. Унинг ҳаммага яхши маълум бўлган «Куч адолатдадир» шиори ўз ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги билан ажралиб туради ва у доимо шунга амал қилган. Фарб олимларининг ва мустақиллик давридаги бошқа тадқиқотчиларнинг асосий қисми — академиклар И. Мўминов, Б. Аҳмедов, А. Муҳаммаджонов ва бошқалар Амир Темурга ижобий шахс сифатида қарайдилар.

Одатда, уруш туфайли босиб олинган юртларда талон-торож бўлади. Халқ қаттиқ азоб чекади, нафрат уйғонади. Чингизхон ва унинг авлодларининг босқинчиликлари бунга яққол мисол. Амир Темур юришларида бундай ҳолатлар ниҳоятда кам учраши билан ажралиб туради. Хўш, гап нимада? Кўп вақт бу жумбоққа жавоб топиш қийин бўлди.

Дастлаб франциялик мутахассислар асарларида, кейинчалик ўз олимларимизда ҳақиқатга яқин фикрлар пайдо бўлди. Шундай гоё илгари сурилдики, унга кўра, Амир Темур кўшинида доимо хўжалик ишлари билан шуғулла-

нувчи катта бўлим бўлган. Жойларда экин экилиб, чорва моллари боқилган, улар учун керакли шароитлар яратилган. Шу йўл билан босиб олинган аҳолини талон-торож этишга изн берилмаган экан. Бу гоёнинг тўғрилиги француз тадқиқотчилари асарларида ўз тасдиғини топган.

Энг муҳими, олиб борилган сиёсат шундай бўлганки, босиб олинадиган ўлкага олдиндан ихтиёрий таслим бўлиш таклифи юборилган, розилик олинганда ҳеч қандай жанг, тўс-тўполон, талон-торожга йўл қўйилмаган, маҳаллий аҳолининг ўз-ўзини бошқариш салоҳияти сақланган, омонлик бўлган ва аксинча. Исфаҳон воқеасида эса хоинлик рўй берган. Аввалги розилик Амир Темур кетгач бузилган, айрим ганимлар ёрдамида «Темур сарбозлари маҳаллий аёл-қизларни зўрлаяпти» деган иғво тарқатилган ва кўп одамларнинг калласи олинган. Шаҳардан анча узоқроқ кетган Соҳибқирон нохуш хабарни эшитгач, орқага қайтган ва ваъда бўйича «қатли ом» ўтказган. Минг афсуски, бу воқеани доим бўрттириб кўрсатишга уринишади.

Манбаларда, мамлакатнинг аҳолисини забт этишнинг яна бир усули — «оқ уй» ҳам баён этилади. Бунда ҳудуддаги аҳоли бошқа жойга кўчирилган, ўрнига бошқа одамлар кўчириб келтирилган. Шу сабабли Ўзбекистоннинг айрим жойларида «оқ уй» деб аталувчи жойлар учрайди.

Албатта, мамлакат ичидаги гап-сўз, ҳодисалардан ҳаққоний хабар олиб туришни Соҳибқирон ўз вазифаси, деб билган. Қолаверса, йўл устида бирор одамнинг нарсаси йўқолса, ҳуқуқи поймол этилса ёки бошқа қор-қол юз берса, бунга қалъа бошлиқлари ҳамда лашкарбошилар жавобгар ҳисобланган.

Франциялик тадқиқотчи Люсьен Кэрен маълумотларига кўра, Амир Темур даврида ҳар қандай одам жавохирлар солинган патнисни боши узра давлатнинг у чеккасидан бу чеккасигача бемалол, бежавотир олиб ўта олган. Яъни, тинч-осойишталик таъминлаган, бу эса иқтисодий ривожланиш бош омилларидан биридир. Демак, бу даврда иқтисодий тараққиёт қонун-қоидаларига амал қилинган экан.

Мамлакат ичида сипоҳий ва ҳарбийлар, олиму фузало, донишманд, табиб ва тарихчилар алоҳида қадрланган. Уларга ўз ҳоли ва иқтидорига яраша вазифалар юклатилиб, суюрғол ва маош берилган. Хизматчи ва фаррош (бу ерда палос тўшовчи маъносида) ларга юздан минг тангагача маош тайинланган. Қизиғи шундаки, давлат томонидан бериладиган маошлар борасидаги тўлиқ маълумотни девонбеги ва вазирлар Амир Темурга етказиб туришган. Алоҳида фидокорлик кўрсатган сарой хизматчилари, лашкарбоши ва аскарлар учун хазинадан махсус маош тайинланганки, бу ҳам меҳнат билан банд бўлганларга диққат-эътиборнинг кўринишидир, дея оламиз.

Шунингдек, деҳқонлар, касб-ҳунар эгалари, савдогарларга ўз ишларини юритиш учун дон-уруғ, асбоб, сармоя берилиб, шароит яратишга эътибор кўрсатилган.

Амир Темур мамлакатда гадоилар бўлмаслиги керак, деган қоидага амал қилган ва унинг йўлини ҳам белгилаб берган. Гадоиларнинг барчаси тўпланган ва уларга бир йиллик керакли егулик, кийим-кечак берилган, улар бирор фойдали иш билан шуғулланишга жалб этилган. Одатда, кўпчилик гадоиликни тарк этиб, бирор фаолият билан кун кўрган. Аммо шунга қарамай, гадоиликни тарк этмаганлар қул қилиб сотилган ёки мамлакатдан қувғин қилинган.

«Савдогарларни, — деб ёзади Темур, — азиз ва мукарам тутсинлар ва бирор киши уларга зўравонлик қилмасин, чунки **жаҳон тижорат аҳли билан ободдир**». Бу Франция қироли Карл VI га (1380—1422) юборилган хатдаги сатрлар бўлиб, Амир Темур мовароуннаҳрлик савдогарларга имтиёзлар берилишини сўраган ва бу билан икки мамлакат ўртасида савдо муносабатлари ўрнатишни кўзда тутган.

Олиб борилган бунёдкорлик ишларида яратилган боғроғлар алоҳида ўринни эгаллайди. Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлар атрофида ўнлаб ажойиб боғлар махсус тарх (режа) асосида экилган, уларнинг номлари тарих зарварақларида сақлаб келинади. Шу тариқа, мамлакатда яратувчанлик — ислоҳот йўли рағбатлантирилган эди.

XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV аср тарихий сабоқлар даври ҳисобланади. Бу даврда Амир Темури йўлбошчи бўлиб, қудратли ва мустақил салтанат ташкил топди. Ўрта Осиё халқлари ҳаётида юз берган бу тарихий жараёнда Соҳибқироннинг хизматлари буюқдир.

Бу давлатни идора этиш мақсадида, Амир Темури асосий қонунни — «Тузуқлар»ни яратди. «Тузуқлар» ислом дини мафқурасига асосланган бўлиб, мамлакатни обод этиш учун хизмат қилди. Деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожлантирилди, фан ва маданият равнақ топди.

Олиб борилган ислоҳотларда иқтисодий ривожланиш омиллари кенг қўлланилди. Илм-фанга алоҳида эътибор қаратилди. Шунингдек, мамлакатда марказлашув рўй берди, тинч-осойишталик сақланди, қонун устуворлиги таъминланиб, солиқлар тизими тартибга солинди. Янги иншоотлар, гўзал бинолар, мадрасалар, бозорлар қурилди, ташқи савдога алоҳида эътибор берилди. Соҳибқирон томонидан олиб борилган ислоҳотлар ҳозирги давр учун ҳам аҳамиятлидир.

Бобомиз Амир Темури юртдаги истиқболли ишларни халқ манфаатига мослаб олиб борган эди. Бу жабҳада эришилган муваффақиятлар, шубҳасиз, унинг буюқ даҳолигидан далолатдир.

ТЕМУРИЙЛАРНИНГ УЛКАН ИСЛОҲОТЛАРИ

Шоҳрух Мирзо давридаги ислоҳотлар мазмуни

Амир Темурининг вафотидан сўнг, буюқ салтанат унинг ўғил ҳамда набиралари томонидан бошқарилувчи мустақил ҳокимликларга парчалана бошлади. Забт этилган мамлакат ва ўлкаларнинг бир қисми эса темурийлар ҳокимлигидан чиқиб кетди.

Соҳибқироннинг ўғилларидан бири Шоҳрух (1377—1447) узоқ давом этган тортишувдан сўнг, темурийларнинг бош раҳнамози сифатида тан олинди. Аммо бу Амир Темури авло-

ди бошқараётган ҳокимликлар бирлигини қайта тиклаш учунгина эътироф этилган эди, холос.

Бир неча юз минг аҳолиси бўлган Ҳирот Шоҳрух ва унинг ворислари даврида Ўрта Шарқдаги йирик шаҳарга айланиб, теурийлар ҳокимлигининг пойтахти бўлиб қолди. Ушбу шаҳарнинг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан юксалишига бир қатор шарт-шароитлар имкон яратди. Энг асосий сабаблардан бири географик жиҳатдан қулайликдир.

Ҳирот теурийлар идора қилаётган ҳудуд марказида жойлашганлиги учун босқинчилар ҳужумидан яхши ҳимояланган бир истеҳкомни эслатарди. Яна бир томони шундаки, Осиё ва Европа мамлакатларини бир-бирига боғловчи халқаро савдо йўли ана шу ерда туташган эди.

Ҳирот теурийлар даврида Шарқ мамлакатларининг энг йирик маданий марказларидан бирига айланди. Таниқли афғон олими, профессор Муҳаммад Али ўзининг «Афғон маданияти тарихи» китобида шундай ёзади: «Теурийлар деб юритиладиган Теуур ворислари ҳақиқий маънодаги маърифатли кишилар бўлган, саноат ва фаннинг йирик ҳомийлари эди. Ҳиротни пойтахт этган теурийлар бу шаҳарда ажойиб бинолар бунёд қилган ва санъат, адабиёт, фалсафа, хаттотлик, меъморчиликда ўз ҳомийлигини кўрсата олди».

Ҳиротнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий марказ сифатидаги аҳамияти XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошларида сезиларли даражада ошди. Бу пайтда Ҳирот шаҳри Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлигига (1469—1506 йй.) ўтган эди.

Ҳокимият бошига Шоҳрух келганидан сўнг давлат бутунлиги сақланган бўлса-да, амалда икки давлат мавжуд эди. Бирининг маркази Ҳирот бўлган — Хуросон, иккинчисининг маркази Самарқанд бўлган — Мовароуннаҳр. Бу икки мамлакат 1447—1449 йиллари ягона давлатга айлантирилди ва Мирзо Улуғбек томонидан бошқарилди.

Соҳибқирон томонидан яратилган қулай шарт-шароитлар туфайли, унинг ворислари даврида ҳам Мовароуннаҳр ва Хуросон анча ривожланди.

XV асрда мамлакатнинг Самарқанд, Бухоро, Кеш, Тошкент, Шоҳрухия, Термиз ва бошқа кўпгина шаҳарлари гав-

жумлашиб, ўзларининг шарқона қиёфаси, аҳолисининг касб-ҳунари, ички ва ташқи алоқалари билан ўрта асрлар Шарқининг намунали ҳунармандчилик ва савдо марказига айланди. Меъморчилик кенг ривож топди. Маҳобатли бинолар, саройлар, масжиду мадрасалар, хонақо-ю мақбаралар, ҳаммомлару карвонсаройлар қад кўтарди. Шаҳар атрофлари йирик сугориш тармоқлари ва турли хил сув иншоотлари воситасида сугорилиб, ўнлаб боғу роғлар ва бўстонлар барпо этилди. Самарқанд атрофида Боғи Шамол, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд, Боғи Зоғон, Бухоро теварагида Боғомдот, Боғи Туркон, Боғи Нурафшон, Боғи Афзал, Боғи Дилкушо ва Хазарбоғ, Мингчинор сингари бошқа кўплаб обод қишлоқлар ва боғлар барпо этилди. XV асрда яшаб ижод этган машҳур тарихчи Ибн Арабшоҳ ўз асарларида тилга олган Бўстон ул-Олам, Зийнат уд-Дунё, Жаннат ул-Фирдавс, Бўстон уш-Шимол ва бошқа боғ-роғлар шулар жумласидандир.

Шундай боғларни яратиш тажрибаси Бобур ва бобурийлар томонидан Ҳиндистонда кенг қўлланилган, боғдорчилик билан махсус шугулланувчи боғбонлар бўлган. Ҳозирги даврда ҳам Ҳиндистонда шу боғларнинг қолдиқлари мавжуд бўлиб, уларни қайта тиклаш ишлари олиб борилмоқда.

Ушбу ободонлаштириш ишларида боғбонлар, ҳунарманд, меъмор-бинокор, наққошлар билан бир қаторда, олиму фозиллар, шоиру бастакорлар ҳам бирлашиб, илм-фан ва санъатнинг равнақиға улкан ҳисса қўшдилар. Кўплаб янги мадрасалар қурилди. Уларда албатта илоҳиёт илмлари билан бирга риёзиёт, ҳандаса, тиббиёт, илму аруз, тарих, фалсафа каби дунёвий билимлар ҳам ўқитилганлиги ижобий воқеадир.

Кўп йиллар давомида мамлакатни бошқарган Муҳаммад Тарағай Улугбек Самарқандда расадхона қурдирганки, бу жой ўз даврининг «Дор ул-илм» академиясига айланган. Унда математика, астрономия фанлари ривожига улкан ҳисса қўшган Қозизода Румий, Фиёсиддин Жамшид, Мирам Чалабий, Али Қушчи ва бошқа кўплаб олиму фузалолар фаолият юритганлар. Мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий равнақи ана шундай инсонларнинг фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир.

Мирзо Улуғбек амалга оширган иқтисодий ўзгаришлар

Амир Темур вафотидан кейин, 1405—1409 йилларда Самарқанд Халил Султон томонидан эгалланган ва бошқарилган. Асл номи Муҳаммад Тарағай бўлган Улуғбек (1394—1449) қирқ йил давомида Самарқандни, 1407—1409 йиллари бутун давлатни бошқарган бўлишига қарамасдан, тарихда кўпроқ давлат арбоби сифатида эмас, бунёдкор инсон, юксак зеҳнли олим сифатида машҳурдир. Унинг донги дунёга кетган, астрономия, тарих илмларига оид асарлари мавжуд.

Бу ерда биз Улуғбекнинг иқтисодий фаолиятига алоҳида эътибор қаратмоқчимиз. Бу даврда мамлакат иқтисодиётининг асосларига алоҳида қўнғин қилинди, чунки бусиз ривожланиш бўлмаслигини ҳукмдорлар яхши тушунишган. Суғориш тармоқлари қурилиб, улар тошқовуз, даргот, наво, чиғир, чархпалак, қайнама, шаршара, осма кўприк, ҳандақ, тазар ва сардобалар каби турли-туман сув иншоотлари билан жиҳозланди.

Ўша даврда ҳам иқтисодий ривожланишнинг солиқ тизими билан чамбарчас боғлиқлиги яхши маълум эди. Солиқ йиғими қанча юқори бўлса, ишлаб чиқарувчилар манфаатдорлиги кам, аммо солиқнинг пастлиги аҳоли учун қўлай бўлгани билан, давлатнинг бошқарув, мудофаа ва бошқа мақсадларига доимо тўғри келавермайди. Шуларни яхши тушунган ҳукмдорлар солиқни иложи борича меъёрида сақлаш ва уни йиғишнинг маълум адолатли усулларини қўллаганлар. Масалан, Улуғбек ҳукмронлиги даврида ғалла гарам қилинмасдан аввал солиқ тўплаш қатъиян ман этилган, чунки деҳқон ҳосил йиғиб олгачгина солиқ тўлаш имконига эга бўлади. Солиқ аниқ уч муддатга, ҳосил пишиғига қараб бўлинган:

саратон (июнь — июль);

сумбула, мезон (август ва сентябрь);

қавс (ноябрь).

Агар солиқ исталган пайтда олинса, деҳқонлар ўзларининг деҳқончиликдан бошқа мол-мулкларини арзон-гаров сотиши мумкин эди, бу эса одамларга катта зиён етказиши аниқдир.

Яна бир муҳим масала шуки, солиқларни йиғиш пайтида солиқчилар деҳқон, чорвадор ёки боғбонга нисбатан зугум ўтказмаслиги, жисмоний куч ишлатмаслиги ва ишни уруш-жанжалгача олиб бормаслиги зарур қилиб қўйилган. Бу билан инсоннинг ҳақ-ҳуқуқи, ҳаётининг дахлсизлиги таъминланган.

Умуман, солиқ бўйича қарздорларни банди қилиш ва занжир билан кишанлаб, уларга нисбатан қаттиқ чоралар кўришга солиқчиларнинг ҳаққи йўқ эди.

Солиқ миқдори ва тўлов тартибини бузмасликка, суистеъмолнинг олдини олишга ҳаракат қилинган. Тартибга амал қилмаган айрим маъмурлар жазога тортилгани маълум.

Бу даврда ички ва ташқи савдога катта аҳамият берилган. Хитой, Ҳиндистон, Тибет ва бошқа кўпгина давлатлар билан савдо алоқалари олиб борилган. Бу борада савдогарлар учун қулай шароитлар яратилганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Элчилар «Буюк ипак йўли» хавфсизлигини таъминлаш борасида катта ишларни амалга оширганлар.

Улугбекнинг пул ислоҳоти ва унинг аҳамияти

Мамлакат иқтисодиётининг аҳволи, айниқса, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши, маҳсулот-пул муносабатлари миллий валюта мустаҳкамлигига бевосита боғлиқдир. Маълумки, пулнинг уч асосий вазифаси мавжуд: 1) қиймат ўлчови; 2) алмашув воситаси; 3) жамғарма воситаси. Агар пулнинг миқдори, унинг нуфузи мустаҳкам бўлмаса, иқтисодиёт посангиси, мувозанати бузилади. Шуларни ҳисобга олиб, вақти-вақти билан пул ислоҳотлари ўтказиб турилади. 1428 йили Улугбек томонидан ўтказилган ислоҳот катта ижобий аҳамиятга эга бўлди. Муомаладаги олтин ва кумуш пуллар фулусий пулларга алмаштирилди.

Аҳолини ички чакана савдо муносабатларига кенгроқ жалб этиш мақсадида, Улугбек нисбатан енгил вазнда зарб этилган ва муомалада юрган барча чақаларни ман қилган.

Эски олтин ва кумуш чақалар қисқа вақт давомида янги фулусларга алмаштириб олинди ва эндиги вазифа мис пул-

лар зарбини марказлаштириш мақсадида бошқа шаҳарлардаги зарбхоналарга барҳам берилиб, фақат Бухоро зарбхонаси сақлаб қолинди. Бу ҳам бежиз эмас, чунки бу ҳудудда олтин-қумуш конлари кўп бўлган.

Иқтисодиётдаги мазкур ислоҳотлардан кутилган натижа пулнинг қадрини ошириш, одамларда пулга бўлган ишончни кучайтириш эди. Халқ орасида «фулуси адлия», яъни «адолатли чақа» номи билан шуҳрат топган бу янги пуллар Мовароуннаҳрнинг барча шаҳар ва қишлоқларида кенг муомалага киритилди, давлатнинг ички савдосини нақдина пуллар билан тўла таъмин этди. Ички чакана савдо муносабатларидаги пул танқислиги фулуснинг вазни ва қийматини ошириш йўли билан ҳал қилиниши ўша даврда нодир ва фавқуллодда воқеа бўлган ва шу йўл билан мамлакат ҳунармандчилиги ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари савдоси учун қулай шароит яратилган. Олди-сотди жараёнлари жонланиши оқибати ўлароқ, мамлакат иқтисодиёти ривож топди.

Бу ерда иқтисодиёт учун ниҳоятда аҳамиятли бир жараён устида тўхталиб ўтиш жоиз. Фулус тангаларнинг жорий қилиниши билан мамлакатдаги олтин ва қумуш пулларнинг четга чиқиб кетиши олди олинди. Одатда, ҳозир ҳам шундай, савдогарлар валюта ролини бажарувчи пулларни олиб юриш ва олиб кетиш иштиёқида бўладилар. Жаҳондаги барча давлатларда четга валюта олиб чиқиш квотаси, яъни чегараси белгиланган, бундан асосий мақсад ички пул муомаласини тартибга солишдир. Бу давлат хазинасини тўлдириш учун имкон беради. Шуниси диққатга сазоворки, Улуғбек томонидан оқилона ўтказилган ислоҳот Фарбда анча кейин амалга оширилган. Балки, бу ижобий тажрибадан у ерда фойдаланишгандир.

Улуғбек яна бир чора-тадбир кўрдик, унинг муҳим ижобий томони мавжуд. Бу, чегараларда «тамға божи» миқдорининг анча оширилишидир. Бу усул ҳам давлат хазинасини бойитишга ёрдам берди. Аммо хориж савдогарлари учун бу йўл ҳамиша ҳам қулай бўлавермайди. Ҳозирда урф бўлган тушунчани қўлласак, протекционизм сиёсати олиб борилган. «Олам савдо ила ободдир», деган нақл ҳам бизнинг қадим заминда яратилган.

Улуғбек ўзидан олдин ўтган таниқли барча олиму фузаларнинг асарларини яхши билган. Шу соҳани ривожлантириш учун шахсан катта ҳисса қўшди. Хусусан, Самарқанд ва Бухорони илму маърифат ўчоғига айлантиришга интилди. Унинг фармони билан 1417 йилда Бухорода, 1417—1420 йиллари Самарқандда ва 1433 йилда Ғиждувонда мадрасалар бунёд этилди. Бухородаги мадрасанинг дарвозасига: **«Билим олиш ҳар бир мусулмон аёл ва эркакнинг бурчидир»**, деган калима ўйдириб ёзилган эди. Бу мамлакатдаги барча жабҳалар учун илмнинг қанчалик аҳамиятли эканлигини тасдиқловчи ёрқин мисолдир.

Илм-маърифат асосида қад кўтарган давлатларнинг барча соҳаларда обод бўлгани тарихдан яхши маълум. Донишманд алломалар юртнинг фаровонлигини оширишнинг маърифатли йўлини топганлари аён.

Ачинарлиси шуки, ажойиб инсон Улуғбек ўз ўғлининг буйруғи билан қатл этилган. Падаркуш Абдуллатифнинг (1423—1450) салкам олти ойлик подшоҳлиги даврида (1449—1450) чегараларда тамға божи бекор этилган. Бунинг иқтисодий жиҳатдан ижобий томони борлигини ҳам айтиб ўтиш керак, чунки ташқи савдо учун эркин ва қулай шароит яратилган. Аммо, отаси ўлими ҳисобига подшо бўлиб олгач, шу кўзбўямачилиги билан халойиқ олдида юзини ёруғ қилган бўлиши ҳам мумкин. Лекин қанча уринмасин, халқ нафрати туфайли дарвоза устунига осиб ўлдирилган. Хуллас, падаркуш қисматидан қоча олмаган.

Навоийнинг иқтисодий даҳоси

Буюк мутафаккир Алишер Навоий (1441—1501) ижодида иқтисодий ғоялар муҳим ўрин эгаллайди. Айниқса, тижорат ва савдо масалалари анча мукаммал ёритилган. Унинг асарларида савдогарлик иши маъқулланади, лекин товламачи ва чайқовчилар қаттиқ танқид остига олинади.

Алишер Навоий давлат арбоби — вазир сифатида мамлакатда осойишталикни сақлаш, иқтисодиётни ривожлантириш ва ободонлаштиришга катта ҳисса қўшди. Шуниси диққатга сазоворки, у мингта иншоот қуришга ваъда бериб,

унинг уддасидан чиққан, жумладан, кўпгина мадраса, шифохона, ҳаммом, кўприк, работ ва бошқа иншоотларни ўз ҳисобидан қурдирган. Давлат арбоби сифатида анчагина катта мулк эгаси бўлган. Ана шу ер ва уй-жойларни ижарага бериш орқали, доимий даромад олган ва энг муҳими, уни савобли ишларга сарф-харажат қилган. Мадраса толибларининг анчагина қисми шоирнинг бевосита ёрдамидан фойдаланганлиги айна ҳақиқат.

Шунингдек, Навоий меҳнатнинг жамиятдаги ўрнига, дўстлик, ҳамкорликнинг қудратига юксак баҳо берган.

Шоирнинг дастлабки иқтисодий фикрлари шаклланган асари — Ҳусайн Бойқаронинг тахтга келишига бағишланган «Ҳилолия»дир.

Бу воқеани Навоий зулмат қоронғусини ёритадиган «ҳилол», яъни уч кунлик ой билан тенглаштиради. У, мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий қудрати мустақамланишига, халқнинг ижтимоий ва моддий аҳволи яхшиланишига, феодал урушларга барҳам берилишига, мамлакатда тинчлик ўрнатилишига ишонгани учун ҳам шундай асар вужудга келган эди. Тахт эгасини шоҳлар шоҳи, деб мақташ усули Навоий томонидан қўлланилган янги тактик бир усул бўлиб, унинг асосий стратегик мақсади эса мамлакатнинг иқтисодий-сиёсий аҳволини яхшилашга, марказлашган қудратли давлат барпо қилишга қаратилган эди. Ана шу нуқтаи назардан, унинг энг муҳим соҳаларда юксак ўзгаришлар амалга оширилишига катта умид боғлаганлигини тушуниш мумкин бўлади.

Шу боисдан ҳам, у шахснинг тарихдаги ўрнига катта эътибор бериб, мамлакатнинг иқтисодий аҳволи ҳукмдорнинг ақл-идроки ва салоҳиятига боғлиқ, деб ҳисоблайди. Фөробий ҳам, шу каби фикрни айтган эди.

Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган даврда мамлакатда ижобий силжиш кўзга ташланди. Савдо-сотик кенгайди, ҳунармандчилик ва деҳқончилик яхши йўлга қўйилди. Сугориш иншоотларининг қурилиши ҳам кенгайди. Навоий, Марказий Осиё шароити учун сугориш шохобчаларини кенгайтириш иқтисодий ривожланишга олиб борувчи муҳим омиллардан биридир, дейди. Унинг бевосита раҳнамолиги остида 70 дан ортиқ канал ва ариқлар қазилди.

Миллий даромаднинг асосий қисмини қишлоқ хўжалигидан олинадиган даромад ташкил этарди. Феодал жамиятда ирригация иншоотларини қуришни кенгайтириш ўша давр иқтисодий ривожлантиришга таъсир кўрсатар эди. Шунинг учун Навоий ишлаб чиқариш омилларидан бири бўлган ерни кенгайтиришга, маҳсулдорлигини оширишга катта эътибор қаратди.

Навоий бойликни икки йўл билан топиш мумкин, деб ҳисоблайди. Биринчи йўли — ўз меҳнати билан, иқтисод қилиб бойлик орттириш ва ўзига тўқ яшаш. Бундай бойлик тўплаш борасида шоир хайрихоҳлик билдирар эди. У олинган ва тўпланган бойликни уч қисмга бўлиб, биринчи қисмини харажатга, иккинчи қисмини ўзининг ва оиласининг эҳтиёжларига, учинчи қисмини эса аҳолининг манфаатлари учун сарфлашга чақиради. Масалан, 1482 йилда ёзилган «Вақфия» асариди, шахсан ўзининг ерларидан олинган даромад мисолида, даромаднинг ўз харажатлари ва оилага етарли қисмини олиб қолиб, қолган қисмини аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнати учун сарфлашга даъват этган.

Бойлик топишнинг иккинчи йўли, яъни ўғрилик, тамағирлик ва зўрлик ҳисобига бойлик орттиришга Навоий кескин қарши чиқади. У бундай ишлардан нафратланади ва шу йўл билан бойлик орттираётган кишиларни жамият ҳисобига яшаётган қатлам сифатида таърифлайди.

Навоийнинг дурдона асарларидан бири «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани», 1500 й.)дир. Ушбу асарда шоирнинг иқтисодий фикрлари, ўйлари, ниятлари мужассамлашган. Бу асарда у жамиятни ижтимоий табақаларга бўлиб, уларнинг жамиятда тутган ўрнини аниқ кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Асарнинг биринчи қисмида уларнинг табақаларига ва касбларига тавсиф берилади. Иккинчи ва учинчи қисмларида эса яхши феъл ва ёмон хислатлар тўғрисида маълумот келтирилади.

Муаллифнинг фикрича, деҳқонлар, ҳунармандлар ва хориж билан алоқаси бўлган савдогарлар жамиятда моддий неъмат яратишда ҳамда мамлакат бойлигини оширишда му-

ҳим ўрин тутади, дейилади. Деҳқон ва унинг ишлаб чиқаришдаги ўрни тўғрисида қуйидаги фикрларни билдиради: «Дон сочувчи деҳқон ерни ёриш билан ризқ йўлини очувчидир». Деҳқоннинг моддий бойлик яратишдаги ўрнини эса қуйидагича эътироф этади: «Кўши ҳам икки зўр полвон бўлиб, юкига бўйсуниб олдида юради. Ҳар не қилсалар ҳаракат, халққа ҳам етар овқат, ҳам баракат!». Навоийнинг фикрига кўра, якка киши ҳеч нарса ишлаб чиқара олмайди. Бирон нарса ишлаб чиқариш учун бошқа тоифадаги одамлар доим бир-бири билан бевосита алоқада бўлишлари керак. Бунда шоир меҳнат тақсимотининг зарурлиги ва аҳамиятини кўрсатган.

Масалан, деҳқонга меҳнат қуроллари зарур бўлса, ҳунармандга нон керак, деҳқонга ҳам, чорвадорга ҳам ҳунармандчилик ва атторлик маҳсулотлари сув билан ҳаводек зарур. Шундай қилиб, балиқ сувсиз яшай олмаганидек, барча турдаги ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам бир-бирисиз ривожлана олмайди, дейди у. Деҳқонлар ва бошқа соҳада машғул кишилар бир-бирлари билан ишлаб чиқариш жараёнида, тақсимотда, айирбошлашда ва истеъмолда ўзаро алоқада бўлиши керак. Иқтисодчи олимга хос ғояларнинг ўзгинаси.

Буюк шоир мавжуд жамият деҳқон меҳнати устига қурилганлигини эътироф этади. Деҳқон меҳнатининг маҳсулини новвой, унфуруш, қушчи, машоқчи ва бошқалар орзиқиб кутади. Демак, бу билан Навоий ишлаб чиқариш муносабатларини эътироф этади. Унинг фикрича, деҳқон меҳнати билан ўз эҳтиёжлари учун зарур маҳсулотларни керагидан кўпроқ ишлаб чиқариб, жамиятни ва унинг ишлаб чиқаришда иштирок этмайдиган қисмини ҳам моддий неъмат билан таъминлайди.

Шоир «Умрни зое этма, меҳнат қил, меҳнатни саодатнинг калиди бил» шиорини майдонга ташлаган. Мутафаккир, қишлоқ хўжалигининг ривожланиши мамлакат қудратини оширишда катта аҳамият касб этади, деган ўта илғор фикрни илгари суради. Бу фикр феодализм гуллаб-яшнаган, бу тизимнинг негизини эса деҳқончилик ташкил этган бир даврда тарихий ҳақиқат ҳам эди.

Навойнинг савдо ва савдогарларга муносабати

Навой жамиятда муҳим табақа ҳисобланган савдогарларнинг ўзини ҳам икки гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳ чет эл билан савдо алоқалари олиб боровчи савдогарлар. Иккинчи гуруҳ мамлакат ичкарасидаги олибсотарлар. Хориж билан савдо-сотиқ қилувчи савдогарларнинг фаолиятини Навой ижобий баҳолайди. Олибсотарларга эса танқидий кўз билан қарайди. Чунки улар фақат ўз манфаатига хизмат қилиб, бошқалар ҳисобига бойийди. Шунинг учун уларнинг турган-битгани мамлакат учун зарардир, дейди.

Савдогарнинг асосий мақсади фойда олишдир. Бири юз, бўзи шойи бўлишга интилади. Бу ерда савдогар Навойнинг «Ҳотами Тойий» асаридаги ўтин терувчи чолга қарама-қаршидир. Чол куни билан меҳнат қилиб, ўтин теради ва уни бозорга олиб бориб, сотади. Бу жойда «товар-пул-товар» (Т-П-Т) жараёни кечади. Ўтинчи чолнинг айирбошладан кўзлаган мақсади истеъмол қийматидир. Бундан ташқари, айирбошлаш қиймати ҳам мавжуд. Навойнинг назарида, савдогарнинг молни сотиб олишдан мақсади уни янада қимматроқ сотишдир. Мақсади айирбошлаш қиймати ёки «пул-товар-пул» (П-Т-П)дир. Демак, шоирнинг фикрича, капиталнинг дастлабки шаклларида бири мавжуд бўлган. У шаҳар олибсотарлари ҳақида куйидагиларни айтади: «Шаҳар олибсотарлари хиёнатчи, ўзига фойда ва бошқаларга қаҳат истовчи, унинг фойдаси халққа зиён, арзон олиб, қиммат сотиш унинг орзуси. Олишда шойини бўз дейди, сотишда бўзни мақтаб шойи, дейди. Молини маҳсулот ўрнида ўткази олса, тўхталиб туриш йўқ. Дўконда инсофдан бошқа барча мол мавжуддир!».

Шеърят мулкининг султони ўзи ишлаб чиқариш соҳасида машғул бўлмаса-да, ақлий ва ижодий меҳнати билан жамият учун зарур бўлган табақаларни эъозлайди, олимлар, муҳандислар ва бошқалар жамият учун зарур қатламдир, дейди. Ана шу касб эгаларини ўз масъулият ва бурчларини сезишга чақиради. Демак, шоир савдо-сотиқни ва савдогарларни қўллаб-қувватлаган ҳолда, товламачилар, инсофини йўқотганларни қаттиқ қоралайди. Буни ҳозирги

даврда олиб борилаётган савдо муносабатлари билан бема-лол таққослаш мумкин. Агар классик мактаб вакиллари муомала соҳасида бойлик яратилмайди, деб ҳисоблаган бўлсалар, мутафаккир Навоий фикрича, муомала, яъни одилона савдо соҳасида ҳам ўзаро фойдали фаолият рўй беради. Бу фикр ҳозирги даврда ҳам **маржинализм** иқтисодий таълимотида исботлаб берилган.

Аммо савдогарни, мулк эгаларини инсофга чақириш қанчалик самара беради, бу кўп жиҳатдан ахлоқий масаладир, чунки инсоннинг кўзи тўйиши амримаҳол. Бу ҳолат Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» («Искандар девори») достонида ҳам баён қилинади. Бу асар «Хамса»нинг якунловчи достони бўлиб, 1485 йили ёзилган. Унда Искандар Мақдуний ижобий шахс сифатида талқин этилади. У ўз вафоти олдидан, бир қўлини тобутдан чиқариб қўйишларини сўрайди. Достонда Навоий инсонни бу фоний дунёнинг ҳою ҳавасларига ортиқча ружу қўймасликка даъват этади, гарчи Искандар жаҳоннинг катта қисмини эгаллаб, улкан бойлик орттирган бўлса-да, нариги дунёга ҳеч нарса-сиз кетаётганлигига ишора қилади.

Искандарнинг бу қарорга келиши тасодифий бир ҳол бўлмасдан, бу тўғрида бир ривоят бор. Шарқ мамлакатларидан бирини эгаллаган саркарда, шу ерда бир ғаройиб ғор ва унинг ичида умрни узайтирувчи оби-замзам булоғи борлигини билади, ўз ҳарбий бошлиқлари билан уни зиёрат қилишга қарор қилади. Яна шу нарса ҳам маълум бўладики, ғор ичидаги тошлар ташқарига олиб чиқилганда жавоҳирларга айланар экан. Саркарда булоқ сувидан олиш учун бир шиша идиш олиб, дўстлари билан ғорга ташриф буюради. Фотиҳ тўғри булоқ томон одимлайди, аммо шерикларининг катта қисми бойликка учиб, ғордаги тошларни чўнтаклари, қўйиларига сола бошлайди. Искандар шишасини оби-замзам сувига тўлдириб, мағрур орқасига қайтади, ғор ичида олган тошларининг оғирлигидан туролмай ётган дўстларини кўриб нафратланади. Улар ташқарига чиқолмай, ўша ерда ҳалок бўлишади. Бу воқеани ўз кўзи билан кўрган Искандар қаттиқ азобланади ва газабланади, чунки босиб олинган ўлкалардан йиғилган бойлик ниҳоятда катта эди ва ҳаммага қонун-қоида бўйича бўлиб берил-

ганди, яъни горда ўлиб ётган дўстлари катта бойликка эга эди.

«Нега шундай, нега инсонларнинг кўзи бойликка тўймайди?» деган савол уни қийнади. Шу саволга жавоб олиш учун маҳаллий таниқли донишманд таклиф этилади. У саволга жавоб бериб: «Бахтга қарши инсон шундай яратилганки, унинг кўзи тириклигида бойликка тўймайди», дейди. «Наҳотки?» деб эътироз билдиради Искандар. Ўз фикрини исботлаш учун, донишманд бир тарози келтиришларини сўрайди, тарози олиб келинади. Донишманд чол Искандардан бойликларини — олтин, кумуш ва жавоҳирларни олиб чиқишни сўрайди, фотиҳ бу тарозига бир сиқим олтин солинса етарли-ку, деб айтади. Майли, борини олиб чиқаверинг, дейди чол. Тарозига бирин-кетин жавоҳирлар солинишига қарамасдан, у қимирламайди, олтин-кумушлар тугайди. Шунда Искандар ниҳоятда таажжубда қолиб, бунинг сири нимада, деб хитоб қилади. Чол ташқаридан бир ҳовуч тупроқ олиб келишларини буюради. Тупроқ тарози палласига солинганда, тарози дарҳол ҳаракатга келади.

«Сир шундаки, — жавоб беради чол, — бу тарози инсон кўзидан ясалган, шу сабабли бойликка тўймайди, фақат ўлимидан сўнг, бир ҳовуч тупроқ унга етарлидир», — хулоса қилади донишманд. Буни ўз кўзи билан кўриб турган Искандар, менга бундай узоқ умрнинг нима кераги бор, дейди-ю, ёнида шишада турган оби-ҳаёт сувини кўринган томонга отиб юборади. Шиша арча дарахтига бориб тегади ва чил-чил синиб кетади. Арча ана шунинг учун кўп йиллар яшайдиган дарахтга айланган экан.

Искандарнинг ўзи эса 33 ёшида вафот этган.

Бу ўтмишдан бир ибратли ҳикоя. Аммо бугунги кунга қайтадиган бўлсак, яқинда АҚШда банкир Мэрдофф охириги 10 йил давомида 13567 нафар бой мижозларининг пулларини «туя» қилиб, фирибгарлик йўли билан уларга 65 миллиард долларлик зиён (!) келтирганлиги аниқланиб, қўлга олинди. У 150 йиллик қамоққа ҳукм қилинди, катта миқдордаги мол-мулки мусодара этилиб, ким ошди савдосига қўйилди. Савдодан тушган пуллар «қуйган» мижозларга қайтарилади. Бу қиссадан ҳисса чиқарганлар унча кўп эмас, чунки бу операция — эҳром-пирамида усули XVIII асрдан

буён деярли бехато иш бермоқда. Масалан, яқинда Россияда Мавродининг «МММ» компанияси ва бошқалар шу каби товламачиликни амалга ошириб, миллионлаб одамларни лақиллатиб, жуда катта бойликка эга бўлдилар, аммо ўзлари ҳам жавобгарликдан қутула олмадилар.

Темурийларнинг иқтисодий ислохотлари — бугуннинг кўзгусида

Мўғуллар даврида мамлакат улусларга бўлинган эди (бизнинг ҳудудимиз Чигатой улуси), бу темурийлар даврида ҳам сақланди, аммо улусларни хонларга бўлиб бериш тартиби ўрнатилди. Мамлакат ҳудудлари суюрғол тарзида ўғилларга, қариндошларга ва кўзга кўринган амирларга тақсимлаб берилган ва уларнинг ёрдами билан идора қилинган. Суюрғол — давлат олдида кўрсатган махсус хизматлари учун инъом қилинган вилоят ёки мол-мулк дегани. Тадқиқотчилар фикрича, бу маҳаллий ҳокимиятларга тўла молиявий мустақиллик ҳам берилган ва улар олаётган даромадининг маълум қисмини марказий ҳукумат девонига юбориб туришга мажбур бўлишган. Бу, марказий давлатни ушлаб туришга қаратилган йўл эди, аммо кейинчалик бу тамойил бузилди ва тарқоқликка олиб келди.

Бундан ташқари, тархон ер эгалиги ҳам бўлган, бу хизмати сингган амирларга бериладиган имтиёзли унвон эди. Улар олиқ-солиқлардан деярли озод қилинганлар, хон ҳузурига бемалол кириш ҳуқуқига эга бўлганлар, тўққиз марта жиноят қилмагунча ясоққа, яъни жазога тортилмаганлар.

Ўша даврда ва кўп йиллар давомида иқтисодиётда ер ҳал қилувчи ўрин эгаллаган, манбаларда ер эгалиги шакллари тўғрисида турлича маълумот келтирилади. Аммо таҳлил шуни кўрсатмоқдаки, давлат ерлари билан бирга, хусусий ерлар ҳам бўлган.

Шу даврдаги деҳқонларни қуйидаги гуруҳларга бўлишимиз мумкин:

1. Амлок ерлар ҳисобига яшовчилар (асосан, давлат ерлари).

2. Хусусий ер эгалари.

3. Ўз ерида ишловчилар.

4. Вақф ерлар ҳисобига яшовчилар (масжид, мактаб, мадрасалар).

Шунингдек, мулки хирож, мулки хуррий холис ерлар ҳам бўлган.

Йирик ер эгалари қишлоқ хўжалик ишларини юритишмаган, улар ерларни кичик қисмларга бўлиб, чоракорларга солиқ олиш ҳисобига беришган. Деҳқонлар кимнинг ери ҳисобига яшашига қараб, давлат ёки заминдорга хирож ва бошқа солиқларни тўлашган.

Амлок ер амир, яъни давлат ихтиёрида бўлиб, деҳқончилик қилиш учун айрим кишиларга берилган, рента ва бошқа солиқ, йигимлар тўланган.

Амлоқдорлар хўжаликни бошқарган, хирож йигимини етиштирилган ҳосил ҳисобидан олиш, шунингдек, солиқ тўловларини жамлаш, жарима солиш, суғориш иншоотларини тартибга келтириш ва бошқа ишлар билан шугулланганлар. Уларнинг ихтиёрида котиб (мирзо), мироб, амин, оқсоқоллар бўлиб, амлоқни шулар ёрдамида бошқарганлар. Махсус амлоқдорлар маҳкамаси бўлган.

Иссиқ ва қуруқ шароитда суғорма деҳқончилик ҳал қилувчи ўрин эгаллаган. Йирик, ўрта ва кичик дарёлардан сув чиқариш ишлари ариқлар орқали амалга оширилган бўлса, сув манбалари кам жойларда кориз ва қудуқлар қазилган ҳамда саҳроларда сардобалар қуриш орқали сув таъминоти амалга оширилган. Тарихий маълумотларга кўра, масалан, пахта экиш 5,5 минг йил аввал амалга оширилган. Суғориш ишлари қишлоқ жамоаси, давлат орқали бажарилган. Фарб давлатларида бундай муаммо йўқ, чунки у ерларда табиат, об-ҳаво қулай.

Мулки холис, мулки хур, мулки ҳукм, яъни ҳукм билан озод қилинган мулк дегани — барча солиқлардан холи бўлган давлат ерлари (холиса)дир. Мулки хирож — солиқ олинадиган хусусий ердир. Хирож дастлаб номусулмон ер эгаларидан олинган. Кейинчалик солиқ ҳаммадан олинадиган бўлди ва ўртача ҳосилнинг бешдан бир қисмини ташкил этди. Солиқ йиғувчилар закотчи дейилган.

Солиқнинг яна бир шакли — **бегор** — текинга ишлаб беришдир. Бошқа солиқлар — закот ва ушр тўғрисида юқорида айтиб ўтилди. Давлат хазинаси **хазинайи амира** деб атал-

ган. Сипоҳийларга ўзи ва оти учун бериладигон маош, озиқ-овқат, ем-хашак **улуфа** дейилган. Аскарларга жанг олдидан тарқатилган махсус совға — укулкадир. **Тархон** — лашкар бошлиқлари ва кичик сарой хизматчилари учун маош сифатида бериладиган инъом. У ер-сув ёки маълум ердан ундириладиган хирожнинг бир қисми бўлиши мумкин.

Пуллар олтин ва кумуш танга шаклида бўлганлигидан, **конвертация** масаласи ҳал этилган, ички ва ташқи савдода алмашув муаммоси бўлмаган. Аслини олганда, ягона пул тизими мавжуд эди.

Қишлоқ хўжалиги билан бирга хунармандчилик ва савдо ҳам ривож топди, бунинг учун қулай шароитлар яратилган эди. Шу билан бирга, мамлакатда марказдан қочма кучлар, яъни сепаратизм кайфияти кучайди. Бунинг асосий сабабларидан бири марказ бошлиги ва маҳаллий ҳокимларнинг кучайиши бўлди, ота-бола-неваралар ўртасида ҳукмдорлик учун кураш авж олди. Бунга иқтоъ, суюрғол, тархон ер эгаллиги ҳам сабабчидир.

Мирзо Улугбек, Ҳусайн Бойқаро ва Бобур Мирзонинг ўғиллари ўртасидаги низолар, улар ўртасидаги тож-тахт учун кураш ва бошқалар бунга яққол мисолдир. Алишер Навоий: «Мўмин Мирзонинг ўз буваси фармониға биноан қатл этилиши, теурийларнинг инқирозидан далолатдир», деб тўғри айтганлигини тарих тасдиқлади. Амир Темур васиятиға қарамасдан, 1405—1409 йиллар давомида Самарқанд унинг набираси Халил Султон томонидан бошқарилди.

Иқтисодий тарихдан маълумки, XIV—XV асрларда Европанинг Англия, Франция, Италия сингари етакчи давлатларида уй хунармандчилиги тез ривожланиб, цех тизими ва мануфактураға, XVIII асрнинг ўрталарида эса саноат инқилоби туфайли фабрикаларға айланди. Бизға эса мануфактура ва фабрикалар XIX асрнинг 60-йилларида чор Россияси томонидан киритилди. Ваҳоланки, бошқа давлатларда бунга табиий ўсиш орқали ўтилган.

Ғарбда XVI—XVII асрларда қишлоқ хўжалигида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берган эди. Деҳқонлар синфи, масалан, Англияда йоменлар тугатилиб, йирик ер эгалари — лендлорлар ва фермерчилик вужудға келди, ер маҳсулотға, олди-сотди предметиға айланди.

Айрим олимларнинг фикрича, бу даврда бозор муносабатлари пайдо бўлди ва ривожланган, капиталнинг дастлабки жамғарилиши юз берди, саноат ва қишлоқ хўжалигида ёлланма ишчи кучи вужудга келди. Савдо капитали билан бирга саноат капитали пайдо бўлди ва у етакчи эди.

Ўрта Осиёда ҳам бозор муносабатларининг унсурлари бўлганлигини қайд этиш мумкин. Бунга қишлоқ хўжалигида чоракорлик, бошқа соҳаларда мардикорликни мисол қилиб келтириш мумкин. Айтиб ўтиш керакки, амлок ерлар деҳқонлар томонидан ишланган бўлса, қолган ерлар ўз эгаси томонидан ишланмай, ижарага берилган. Чоракорлик ижара муносабатидир, унинг бир қанча шакллари бўлган. Ер эгалари — бойлардан фақат ернинг ўзини ижарага олиш ҳақиқий чоракорликдир, чунки олинган ҳосилнинг тўртдан бири — чорак қисми ер эгасига берилган.

Агар ер, уруғлик, меҳнат қуроллари, ишчи ҳайвонлари ҳам ижарага берилса, шароит кескин ўзгарган, бунда олинган ҳосилнинг ярми, ҳатто ундан кўпи ер эгасига берилган. Шундай қилиб, деҳқонлар тўлақонли ёлланма кучга айланмади, балки майда деҳқон хўжаликлари устун эди. Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, ижарачиликнинг салбий томони ҳам бор: ер, унинг унумдорлигига муносабат паст бўлади, қисқа вақтли натижа устунлик қилади. Ернинг тўлақонли эгасигина бугун ва келажак тўғрисида барабар қайғуради.

Бугунги кунда эса, Фарб фермерларининг асосий қисми тўла мустақилликка эга, чунки ер — уларнинг хусусий мулки.

Мардикорлик хўжаликнинг деярли барча соҳаларида қўлланилди, аммо ягона ижтимоий қатлам ёки синф даражасига кўтарилмади.

Хўш, шундай бўлиши ва ўша даврларда Ўрта Осиёнинг иқтисодий ривожда ортада қолишининг сабаблари нимада? Ўзбекистон тарихи бўйича қанчадан-қанча китоблар ёзилган, аммо уларда бу саволга тўла жавоб берилмаган. Бу «анъана»ни бузиб, шу саволга баҳоли қудрат жавоб беришга уриниб кўрамыз.

1. Буюк географик кашфиётлар туфайли Буюк ипак йўлининг аҳамияти камайди, Ўрта Осиёда иқтисодий фаол-

лик анча сустралди. Сабаби — денгиз орқали савдо асосий бўлиб қолган эди.

2. Европа учун эса, географик кашфиётлар янги имкониятлар яратди.

Ғарб Шарқнинг илмий-амалий тажрибасидан ижодий фойдаланди, уни ривожлантирди.

Мустамлакалар ва мустамлакачилик сиёсати метрополия, яъни уларни бошқарувчи давлат учун қўшимча бойлик яратди (олтин, кумуш, жавоҳирлар); пахта, каноп, тамаки, пилла, қоракўл каби хомашё базаси яратилди ва бу янги саноат турларининг ривожланишига олиб келди, шунингдек, янги экин турлари пайдо бўлди; протекционизм сиёсати олиб борилди, яъни кўпроқ тайёр маҳсулотлар экспортга эътибор берилиб, хомашё импорти камайтирилди; аввал хомашёни қайта ишловчи мануфактура, кейин фабрикалар ривожланди. Янги буржуа синфи қўлидаги бойликларни саноатни ривожлантиришга сарфлади ва кенгайтирди.

Табиий иқлим шароитининг таъсири ҳам кучлидир. Европадаги қулай шароитлар хусусий хўжалик юритиш учун айни муддао эди, Шарқ иқлими эса жамоавий хўжалик юритишни тақозо этган. Айниқса, суғориш билан боғлиқ ишлар жамоа бўлиб ишлашни талаб қилган. Шу сабабли қўшимча сарф-харажат катта бўлган.

3. Буржуа инқилоблари. XVII асрда Англияда, XVIII аср Францияда юз берган буржуа инқилоблари ижтимоий ўзгаришларга олиб келди. Сайлаб қўйиладиган парламент ва ҳукуматлар пайдо бўлиб, ҳокимият тепасига янги синфлар, гуруҳлар келди. Айрим демократик ўзгаришлар, масалан, сайлов тизими бошланди. Бизда эса бундай инқилоб умуман бўлган эмас ёки «импорт» қилинган.

Савдо буржуазияси билан бирга, саноат буржуазияси пайдо бўлди. Капиталнинг жамғарилиши жараёнида тўпланган бойликлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш, янги корхоналарни қуриш учун самарали сарфланди. Ўрта Осиёда ҳам «савдо буржуазияси» бор эди, аммо у саноат буржуазиясига айлана олмади. Чунончи, Фитрат асарларида бу фикр берилган. Айниқса, хон-беклик мерос шаклида сақланиши демократияга зид эди. Патернализм (ота) ва этатизм (давлат) роли жуда баланд эди.

4. Европада ер хусусий қўлларга ўтди, маҳсулотга айланди, фермерчилик юзага келди, деҳқонлар синфи тугатилди. Ўрта Осиёда эса ер сув билан чамбарчас боғлиқ эди ва асосан давлат ихтиёрида бўлган, шахсий манфаатдорлик чекланган эди ва шу боис ер маҳсулотга айланмади. Ерни ишлаш, ижарага бериш чоракорлик орқали олиб борилди. Чоракор ердан тезроқ манфаат кўриш тарафдори бўлгани сабабли, эртанги кун ўйланмади, ер ишдан чиқди.

5. Бу осийча ишлаб чиқариш усулининг оқибати. Профессор Нурислому Тўхлиев маълумотларига кўра, бу усулга хос назария XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган. Унга хос хусусиятларни 3 йўналишга ажратиш мумкин: 1) катта миқёсда ишлаб чиқаришни талаб қиладиган меҳнат тақсимоти ва уюшган меҳнатнинг алоҳида тури мавжудлиги; 2) табиий ва моддий захираларнинг чекланганлиги; 3) меҳнат захираларининг керагидан ортиқ даражаси. Бу усулда ерга давлат мулкчилиги асосийдир, шу сабабли давлатнинг алоҳида хўжалик роли мавжуд. Бунда ҳокимиятга алоҳида деҳқон ёки ҳунарманд эмас, балки меҳнаткашлар жамоасининг демократик ташкилоти рўбарў турадики, у, ўз навбатида, жамоа аъзолари манфаатларини ҳимоя қилади. Бундай иқтисодиёт эса, ҳокимият ва мулкнинг ягоналигига ҳамда марказлашган хўжалик юритишга асосланади. Фарбда эса, аҳвол бутунлай бошқача бўлган, чунки хусусий мулкнинг ўрни баланд эди. Натижада иқтисодиётда биқиқлик, яъни бошқа тизимларда алоҳида яшашга мойиллик туғилади. Шахснинг эмас, жамоанинг ўрни муҳим бўлади, жамоа мустақкам ва яхлитлиги билан ажралиб туради. Бу эса хўжаликни марказлашган тартибда юритишни тақозо этади.

Табиий иқлим шароити туфайли, оддий меҳнат жамоаларини катта ҳудудларда кенг миқёсда ташкил этиш, яъни канал, ариқлар қазииш, уларни тозалаш, тартибга солиш, тўғон қуриш, табиий офатларга қарши курашиш зарур бўлган. Бугуннинг нуқтаи назаридан, бир нечта техника бажариши мумкин бўлган ишга юзлаб, минглаб одамлар жалб қилинган. Бундай шароитда алоҳида фуқароларнинг манфаати оила, жамоа, меҳнат жамоасининг манфаатларига, уларники эса катта гуруҳ — табақаларнинг манфаатларига, кейингиларники эса давлатнинг манфаатларига тўла

бўйсундирилади. Оқибатда ярим биқиқ, хомашё соҳасига асосланган хўжалик тури вужудга келди.

Бу усул фақат ўрта асрлардаги Осиёда эмас, бошқа давлатлар — Мексика, Перу, ҳатто Россия амалиётида ҳам қўзғатилган.

Майда маҳсулот ишлаб чиқариш психологияси халқимиз учун хосдир. Бунда майда ишлаб чиқариш, яъни майда ҳунармандчилик, қосибчилик, касаначилик, кичик майдонларла деҳқончилик, майда савдо — баққолчилик ва бошқалар йирик корхоналарга қарши қўйилади; буни чет элда Сисмонди, Прудон каби иқтисодчи олимлар ҳимоя қилиб чиқишган. Аслида йирик ишлаб чиқариш билан майда корхоналарнинг асоси бир, бири иккинчисидан ўсиб чиқади, ammo бизда йирик корхоналар, йирик ер эгаллиги ривож топмади. Янги синфлар пайдо бўлмади.

6. Техник қолоқлик. Европада қўл меҳнатидан машиналар сари ҳаракат кучли бўлди, техник инқилоб юз берди, маҳсулот ишлаб чиқариш устун қўйилди. Бизда эса натурал хўжалик асосий бўлиб келди, бу эса онлада болалар сонни кўп бўлишини талаб этали. XIX аср охиридагина жадидлар техник ўзгаришлар кераклиги ҳақидаги гояларни илгари сурдилар.

* * *

Амир Темур тарафидан олиб борилган ижобий ўзгаришлар эпкини остида, унинг ворислари даврида мамлакатда анчагина иқтисодий ислохотлар амалга оширилди. Бунёдкорлик ишлари давом эттирилди. Айниқса, Улугбек томонидан ўтказилган пул ислохоти ниҳоятда муҳимдир. Мис пулларга ўтилиши олтин ва кумуш тангаларнинг хорижга чиқиб кетишини кескин камайтирди. Европада бу сиёсат анча кечроқ амалга оширилган. Тамга божининг оширилиши ҳам ички ишлаб чиқаришни анча рағбатлантирган.

Илм-маърифат ривожига алоҳида эътибор қаратилиб, жаҳон тамаддунига муҳим ҳисса қўшилди. Ўрта Осиёнинг иқлимий шароитини ҳисобга олиб, сугориш, ирригация ишларига катта аҳамият берилди, янги иншоотлар қурилди. Солиқ тизими тартибга солинди, унинг миқдори, олиш муддатлари тўловчилар имконига мослаштирилди.

Шу даврда яшаб, ижод этган Алишер Навоий асарларида иқтисодиётга оид ғоялар анчагина. Бунда меҳнат, инсоннинг ўрни, ҳалол даромад масалалари муҳимдир. Шоир айниқса савдога катта эътибор қаратди, ҳақиқий адолатли савдогарни қўллаб-қувватлади, олибсотар товламачиларни эса қоралаб, бай, яъни фойда чегарасини белгилаб берди.

Мамлакатда ижобий ўзгаришлар билан бирга, салбий ҳолатлар ҳам кўзга ташлана бошлади. Сепаратизм кайфияти кучайгач, 1511 йили мустақил Хоразм (Хива) хонлиги ажралиб чиқди, кейинчалик Бухоро ва Қўқон хонликлари мустақил бўлди, аммо ўзаро урушлар тўхтамади ва бу иқтисодий ривожланишга салбий таъсир этди. Халқимиз бу хусусда, «Бир кун уруш бўлган ердан қирқ кун барака йўқолади», деб айтган. Аслида Ўрта Осиёда Европага нисбатан орқага қайтиш ҳолати вужудга келди.

ҲИНД ЗАМИНИНИ ОБОД ЭТГАН БОБУР ВА БОБУРИЙЛАР

Бобур даврида иқтисодиёт

Мовароуннаҳрнинг Фарғона вилояти ҳокими Умаршайх (1461—1494) насл-насаби жиҳатидан Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳга бориб тақалади. Унинг тўсатдан фожиали ҳалокати туфайли ҳокимият унинг 12 ёшли ўғли Бобурга ўтди. У пойтахт Самарқанд учун бир неча бор муваффақиятсиз жанглар олиб борди. Охир-оқибат Самарқанд шайбонийлар қўлига ўтади, Бобур эса 1504 йилда Афғонистонга 250 киши билан ўтиб кетишга мажбур бўлади.

Афғонистонда Бобур 1508 йили Кобул шаҳрини пойтахт қилиб, расмий подшоҳ бўлади. 1511 йили Эрон шоҳи ёрдамида яна Самарқандни эгаллайди, аммо 1512 йилда Бобур чекиниб, 1526 йилгача Афғон ерида бўлади. Бобур 1526 йилда Ҳиндистонни эгаллайди. Деҳли яқинида, Панипат деган жойда Бобур ўзининг 12 минглик лашкари билан 100 мингга яқин аскар ва 2 мингга яқин ҳарбий филлардан иборат душман қўшинига қарши бўлган жангда галабани қўлга киритади ва Ҳиндистонда Бобурийлар ҳукмронлиги (1526—1858) ўрнатилади. Бу ишда унинг

тўнғич ўғли Ҳумоюн катта ёрдам берган эди. Демак, ушбу мавзуда Бобур ва унинг авлодлари томонидан илгари сурилган гоёлар ва олиб борилган ишлар тўғрисида фикр юритилади.

Бу даврда теурийлар давлатининг емирилиши бошланган эди, оқибатда Бобур Самарқанд, Кобул ва Ҳиндистонда иш юритишга мажбур бўлган. Шотландиялик тарихчи олим Уильям Эрскин (1773—1852) «Бобур Ҳиндистонда» асарида жуда бой маълумотлар асосида ўша даврдаги шарт-шароитни, аниқроғи, Бобурнинг таржимаи ҳоли ва фаолиятини тўла таърифлаган. У 1826 йилда «Бобурнома»ни инглизчага таржима қилган.

Унинг маълумоти бўйича, Агра қалъаси эгаллангач, Ҳумоюнга катта совғалар тақдим этилади. Улар орасида жаҳонга машҳур олмос — «Кўҳинур» бўлиб, унинг вазни 8 мисқол ёки 793 қиротга тенг. Ўша даврнинг машҳур заргари Тавенирнинг баҳосига кўра, унинг қиймати 80 минг фунт стерлинг турарди. Ўғил бу олмосни отасига топширган, Бобур эса уни яна қайтариб ўғлига тақдим қилади. Олмос ҳозир Буюк Британия музейида сақланмоқда.

Бобур Ҳиндистонни бошқариш ва ривожлантириш борасида катта ишларни бошлаб юборди. Бунинг учун эса, маҳаллий халқ билан тил топишиш керак эди. У ўз фаолиятини салтанатнинг молиявий ва ҳарбий аҳволини яхшилашга ҳамда мамлакатни соғломлаштиришга багишлади. Шунини қайд этиш керакки, Ўрта Осиё ва Ҳиндистондаги шарт-шароит бир-бирига анча яқин, бу — сугорма деҳқончилик, майда ҳунармандчилик, авж олган савдо, Буюк ипак йўли орқали туташган мамлакатлардир. Шу сабабли иқтисодий ўзгаришлар муштарак эди.

Ҳиндистонда Бобур ўз ислоҳотларини солиқлардан бошлади. Биринчилардан бўлиб мусулмонлардан олинандиган «тамға» солиғи бекор қилинди. Салтанатни мустаҳкамлаш, давлат тизимини такомиллаштириш ва қўл остидаги фуқароларнинг турмушини яхшилашга катта куч сарфланди. Мамлакатни ободонлаштиришга алоҳида эътибор берилди. Бобур билим олишга интиланларга ҳаминша оталарча ғамхўрлик қилган ва уларни ўз атрофига тўплаган.

Бобурнинг «Бобурнома» ва бошқа асарларидаги иқтисодий ғоялар

Давлат арбоби ва қомусий олим Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) ва унинг авлодлари томонидан ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий масалаларда катта ишлар амалга оширилганлиги бизга тарихий битиклардан маълум. «Бобурнома» қомусий асар бўлиб, туркий тилда ёзилган. Унда шоир ва ҳукмдорнинг 1493—1529 йиллар оралиғидаги тарихий воқеалар, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар тўғрисидаги кенг қамровли маълумотлари келтирилади. Бобурнинг «Мубаййин» илмий асари эса қонуи ва дин асосларига бағишланган.

«Бобурнома», ўша даврдаги олимлар фикрича, Осиё тарихини тўғри ва тўла аке эттирган ягона асардир. Хусусан, 1518—1530 йиллари яратилган «Бобурнома»да, 1521 йили ёзилган «Мубаййин» каби тўпламларда иқтисодиётга оид маълумотларга, шу жумладан, солиқ сиёсатиغا катта ўрин берилган. «Закоат тўғрисидаги катта китоб» да эса ўша даврдаги солиқ, унинг турлари тўғрисида қимматли фикрлар билдирилади. Бу асарни мутолаа қилар эканмиз, улардан мамлакатимизнинг бугунги ҳаётида рўй бераётган иқтисодий ислохотларни, ўзгаришларни таҳлил қилиш, хулосалар чиқариш ва амалиётда фойдаланиш учун янги фикрлар, маслаҳатлар толамиз. Айниқса, Бобурнинг иқтисодиётга оид, унинг умумий асослари бўлмиш ишлаб чиқариш, шунингдек, савдо ва тижоратга оид, солиқ ва бож тўловлари билан боғлиқ қарашлари бизни тўлқинлантиради.

Эътироф этиш керакки, гарчи Бобурнинг давлатни бошқариш, ишлаб чиқариш ва савдонини ташкил этиш масалаларига доир алоҳида асари ёки унинг ўз ҳукмдорлиги даврида юргизган иқтисодий сиёсатиغا оид бирламчи манбалар бўлмаса ҳам, илмий фикрлаш ва идрок этиш кучига суянган ҳолда шундай хулосага келамизки, у буюк мутафаккир, қомусий олим сифатида иқтисодий қонунларнинг моҳиятини, иқтисодиётнинг жамият ва давлат ҳаётини белгилловчи аҳамиятини чуқур тушунган. Шунинг учун ҳам у долзарб, адолатли фармонлар ва ҳукмлар чиқариб, илмий жиҳатдан асосланган иқтисодий сиёсат юргизган. Бунинг

натижаси ўлароқ, у ҳукмронлик қилган даврда давлатда осойишталик, миллий тотувлик, сиёсий-ижтимоий тараққиёт қарор топган. Шу боис ҳам Бобур асос солган салтанат бир неча аср давомида яшади ва тарихда ўчмас из қолдирди.

Бобур ва унинг ворислари даврида солиқ масалалари муҳим ўрин эгаллаган.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда «закот» маълум миқдорда ва муайян шарт-шароитларда олинадиган солиқ маъносида қўлланилган ҳамда нақд пул ва савдо йиғими шаклида тўпланади. Солиқни ҳисоблаш учун солиқ солиш объектининг «нисоби», яъни мол-мулкнинг закот беришга лаёқатли бўлиши учун белгиланган миқдори аниқланади, нисобдан кам мулкдан солиқ олинмайди. «Агар ердан икки ҳосил олсанг, хирожни ҳам икки марта тўла», деб ёзди Бобур.

Хирож, яъни ер солиғи икки тоифага бўлинган: муқассам ва муваззар. Биринчиси олинган ҳосилнинг миқдорига боғлиқ бўлиб, учдан бир қисмидан ярмигача тенг бўлган, иккинчиси эса солиқ солинадиган ернинг майдонига боғлиқ равишда олинган.

Ерни суғориш масалалари Шарқда ўта муҳим эди, чунки об-ҳаво ниҳоятда қуруқ ва иссиқлигидан ер-тупроқ шароити сунъий суғоришни талаб этган. Табиийки, суғориладиган ерлар лалмикор ерлардан кўпроқ ҳосил берган. Шу сабабли сув солиғи ҳам бўлган. Сув солиғи қуйидагича олинган: «Агар суғориш даврида чигир қурсанг, олинган ҳосилнинг ўндан бирининг ярмини солиқ учун тўлашинг керак», яъни, суғориладиган ерларга кетган сарф-харажат ҳисобга олинган ва бу мантиқан тўғри.

Умуман олганда, бу даврда солиқ ва бошқа йиғимлар тамомилан исломий шариатга риоя қилинган ҳолда олинган. Нисобга етган миқдордаги мол-мулкнинг Қуръон, Мухтасар, Ҳидоя ва бошқа манбаларда қатъий белгилаб қўйилган қисми ихтиёрий равишда мискинларга берилган. Масалан, боқиладиган моллар, яъни эчки, туя, сиғир, отлардан, хусусан, қўйлардан солиқ қуйидагича олинган: 40 қўйдан битта, 120 тасидан иккита, 201 дан бошлаб учта, 400 дан ортиқ бўлса, ҳар юз қўйдан бири закот қилиб берилган.

Шунингдек, «Бобурнома»да бир юрт маҳсулотининг бошқа юртларга олиб борилиши, алмашуви, аҳоли эҳтиёжла-

рининг қондирилиши ва уларнинг иқтисодиёт равнақидаги аҳамияти тўла баён қилинади. Бобур савдо-сотикнинг халқлар ўртасидаги бебаҳо аҳамиятини чуқур тушунар эди. Шунинг учун ҳам, йўлларда савдо қарвонларини талаш, босқинчилик қилиш, мол-мулкига зиён етказиш каби салбий иллатларга аёвсиз муносабатда бўлган. Бу сиёсат Амир Темур, Мирзо Улуғбек ва бошқа темурийлар сиёсати билан ҳамоҳанг.

Ўша даврда Бобур савдогарлардан олинадиган йиғимнинг ҳам адолатли ва ҳолисона ташкил қилинишига катта аҳамият берган. Энг муҳими, солиқ ҳиссаси даромад ҳиссасига нисбатан камайиб борган, яъни даромад кўпайиши билан солиқ камайган ва бу бойлик жамғарувчилар учун ўта манфаатли бўлган. Чет эллик савдогарлардан олинадиган йиғим эса уларнинг қайси юртлардан келганлигига боғлиқ бўлган. Агар улар ислом мамлакатларидан келган бўлсалар, барча даромадларининг йиғирмадан бир қисми миқдорида солиқ олинган. Номусулмон мамлакатлардан келган савдогарлардан олинадиган солиқ миқдори эса, шу мамлакатларда мусулмон савдогарлардан олинадиган солиқ миқдорига тенглаштирилган. Нақадар адолатли ва фойдали солиқ тизими!

У. Эрскин ёзишича, ўша пайтда жорий қилинган солиқ ва бошқа турдаги йиғимлар тўғрисида камроқ маълумотга эгамиз. Ҳиндистонда асосий солиқ турларидан бири ер солиғи эди. Аҳоли тинч яшайдиган вилоятларда ер солиғи ўша жойнинг ўзидаёқ ундириб олинарди. Агар юрт маҳаллий ҳокимлар томонидан бошқарилса ва бўйсундирилмаган бўлса, улар сарой вакилларига даврий тарзда ўлпон тўлаб турардилар.

Ерга икки хил тарзда эгалик қилинар эди. Ўша пайтда ота-бобосидан мерос қолган ер эгалари ва ҳукумат ерлари мавжуд эди. Ҳукумат ерларидан олинган ҳосилнинг маълум қисми хазинага топшириларди. Кўпинча сарой амалдорлари ёки ҳарбий мансабдорларга маълум миқдорда ер мулки (жогир) ажратиб бериларди, лекин уларнинг ерга бўлган ҳуқуқлари анча чекланган эди. Уҳда (ҳадя) қилинган ернинг эгаси, агар ер унга мерос қолмаган бўлса, бир ердан иккинчи ерга кўчирилиши мумкин эди.

Ердан олинадиган солиқлардан ташқари, бошқа юртлардан карвон орқали олиб келинаётган моллардан ҳам солиқ олинар эди. Солиқ ёки бож олинган молларга махсус муҳр — тамга босиларди. Мамлакатнинг бир қисмидан иккинчи қисмига олиб бориб сотиладиган моллардан ҳам бож олинган. Шаҳарларда эса дўкон солиғи ҳам тўлангани маълум.

Шунингдек, мусулмонлар яшайдиган вилоятларда ғайримусулмондан «жизья» солиғи олинар эди. Бу кейинроқ бекор қилинди. Шуниси диққатга сазоворки, Бобур биринчи бўлиб, ҳарбий юришларни, сайру саёҳатларни, ҳатто ов қилишни меъёрга солиб, ўша меъёрдан ошишга йўл қўймас эди. Аградан Кобулгача бўлган йўл ёқасида ҳар ўн беш мил масофага олтитадан от ва уларга қарайдиган хизматчилар қўйилиб, улар чопарлар учун от алмаштирадиган ва дам оладиган мусофирхоналар вазифасини ўтар эди.

Таниқли тадқиқотчи Л. Шарма ўзининг «Бобурийлар салтанати» китобида ёзишича, бобурийшоҳлар хазинасининг бойиш манбалари — асосан урушлардан олинган ўлжаларнинг бешдан бир қисми, савдо солиғи, салтанатда зарб қилинган пуллар, мусодара қилинган эгасиз моллар, туз солиғи, давлат ихтиёрига келадиган йиллик ўлпон тўловлари, совғалар ҳамда ер солиқларидан иборат эди. Маҳаллий ҳокимият соладиган солиқлар «аҳбоб» деб аталиб, йиғилган маблағ асосан маҳаллий эҳтиёжларга сарфланарди. Бобур ва Ҳумоюн даврида ҳиндларга «жизья» солиғи солинар, мусулмонлардан эса «закот» олинар эди. Акбаршоҳ бу диний мақомдаги солиқларни кейинчалик бекор қилади. Аврангзеб эса уларни қайта тиклайди.

Ер учун олинадиган солиқ давлат хазинасини тўлғазишда асосий манба ҳисобланган. Бобур барча ерларни ўз амалдорларига «жогир» сифатида бўлиб берган эди. Ҳумоюн бунга ўзгартириш киритмади. Акбаршоҳ эса ер солиғи тизимини анча такомиллаштирди. 1580 йилдан бошлаб ер ўлчов бирлиги қилиб «Гази Искандарий», кейинроқ «Гази Илоҳий» қабул қилинди. Ерлар ҳар йили экиладиган, икки йилда экиладиган, 3—4 йилда экиладиган, беш йилдан ортиқ муддатда бир экиладиган тоифаларга ажратилар ва шунга кўра солиқ ҳажми белгиланар эди. Бу ҳажм учун ўтган 10 йилликда олинган ҳосилнинг ўртачаси меъёр қилиб белгилан-

ган. Давлатга кўпинча олинган ҳосилнинг учдан бир қисми солиқ сифатида топширилар ёки ўша миқдордаги пул давлат хазинасига тўланар эди.

Бобур ва Ҳумоюн ўзларининг номи ва сурати туширилган танга пул зарб қилдилар-у, бироқ пул муомаласи тизимига бошқа ўзгартириш киритмадилар. Акбаршоҳ даврига келиб, тилла, кумуш ва мисдан танга пуллар зарб қилинди ва ҳар бирининг қиммати алоҳида кўрсатилиб, оғирлиги ва таркибидаги металл миқдори қатъий белгилаб қўйилди. Тангалар асосан думалоқ шаклда зарб қилинар эди. Акбаршоҳ тангаларга ўз суратини туширмади, балки тангаларга подшоҳнинг исми, пул бирлиги, зарб қилинган йил ва Қуръондан оятлар ўйиб ёзилди. Акбаршоҳ даврида зарб қилинган пуллар жуда чиройли эди. Энг юқори қимматга эга бўлган пул бирлиги «шаҳаншоҳи» деб юритиларди. Бу пул кўпроқ юқори доираларда қўлланилган. Пастроқ табақалар ишлатиши учун «илоҳий» пул бирлиги чиқарилган бўлиб, бир танга пул ўн рупияга тенг эди. Жами 26 хил танга пул зарб қилинган. Кумуш тангалар «рупия» деб аталган. Мис тангалар «дом» деб аталар ва рупиянинг қирқдан бир қисмига, энг кичик мис танга эса «житал» деб аталиб, пайсанинг йигирма бешдан бир қисмига тенг эди. Акбаршоҳнинг пул бирлиги тизими жуда мукамал эди. Бу пуллар Британиянинг пул birlikларини такомиллаштириш учун ҳам асос бўлган.

Жаҳонгир баъзи тангаларга ўз суратини, айрим тангаларга эса номини ёки рафиқаси Нур Жаҳоннинг номини ўйиб ёздирганди. Айрим тангаларда унинг қўлида май косаси тутиб турган сурати туширилган эди. Пул тизими анча вақтгача шундайлигича ўзгаришсиз қолди. Аврангзеб даврида рупиянинг қадри анча кўтарилди.

Бобурийшоҳларнинг асосий бурчи адолатли иш олиб бориш эди. Подшоҳ асосий қонун чиқарувчи шахс ҳисобланиб, судлов ҳокимияти ҳам унинг қўлида бўлган. Ҳар жума куни пешин намозидан сўнг очиқ судда иш кўриларди. Энг оғир ва қуйи судлов қарорларида ҳал қилиб бўлмайдиган ишлар қозилар орқали шоҳ эътиборига ҳавола қилинар эди.

Подшоҳдан кейинги мавқеда қозикалон турар эди. Ҳар бир вилоят, туман, паргана ва шаҳарларда қозилар тайинланар эди. Қозилар асосан мулкларни ажрим қилиш ва ди-

ний ишлар муҳокамаси билан шуғулланганлар. Кўпинча уларга «муфтий» ҳамкорлик ва маслаҳатгўйлик қиларди. Бундан ташқари, шуъбалдор, фавждор, шиқдор, қутвол ва бошқалар жинойий ишларни кўрар, девон, амали гузар, омил ва бошқалар эса фуқаролар орасидаги можароларни ҳал қиларди. Қишлоқдаги можаролар эса қишлоқ оқсоқоли томонидан ҳал қилинган.

Акбаршоҳдан бошқа бобурийшоҳлар ҳуқуқий масалаларни ҳал қилганда, ислом қоидаларига таяниб иш кўрарди. Акбаршоҳ эса ҳиндлар масаласи кўтарилганда, уларнинг урф-одатларини ҳам ҳисобга оларди. Аврангзеб даврида эса, ислом қонунларига асосланган қонунлар тўплами — «Фатвои Оламгири» яратилган.

Бобурийларнинг жазо чоралари шафқатсиз эди. Жинойий ишлар «қонга-қон», «жонга-жон» мезони асосида кўриларди. Айбдорларга нисбатан ўлим жазоси, тана аъзоларини кесиш, калтаклаш, мол-мулкни мусодара қилиш, жарима солиш ва бошқа жазо чоралари тайинланарди.

Бобур ва бобурийлар ишлаб чиққан солиқ сиёсати узоқ йиллар давомида қўлланиб келинди ва мамлакатнинг иқтисодий тараққиётига ижобий таъсир этди. Бу эса Бобур иқтисодий ғояларининг чуқур илмий асосга суянганлиги, узоқни кўзловчи салоҳиятга эга эканлигидан далолат беради. Бундай илмий салоҳият Бобурнинг ворислари, ҳамюртлари бўлган бизларда, унга нисбатан янада чуқур ҳурмат ва фахрланиш ҳиссини уйғотади. Улуг бобокалонимиз — ватандошимиз қолдирган иқтисодий ғоялар ва иқтисодий тафаккур мероси, у юритган иқтисодий сиёсат тизими мустақиллигимизни мустаҳкамлашда, бугунги кунимизда қудратли маънавий таянч бўлиб хизмат қилмоқда. Мирзо Бобурнинг иқтисодий дунёқарашини ўрганиш, унинг иқтисодиётга оид қарашларини тадқиқ этиш ҳамда имкон даражасида бугунги ҳаётимизга татбиқ қилиш фойдадан холи эмас.

Ҳумоюн ислоҳотларининг моҳияти

Бобурнинг ўғли Ҳумоюн (1508—1556, подшоҳлик йиллари: 1530—1540; 1555—1556) жамиятни табиий тартиб асосида қуриш тарафдори бўлган. Пиримқул Қодировнинг

«Ҳумоюн ва Акбар» асарида келтирилишича, Ҳумоюн: «Мен жамиятдаги сунъийликлару бетартибликлардан безор бўлганим учун давлат ишини табиий бир асосга қурмоқчиман», дейди.

Осмондаги сайёраларнинг ҳаракатида ҳам ноёб бир уй-гунлик, собитлик, тартибу мувозанат бор. Шунини ҳисобга олиб, табиатдаги мувозанатни жамиятга жорий этиш бўйича анча иш қилинди. Масалан, табиатдаги тўрт унсур: олов, ҳаво, сув, тупроққа ўхшатиб вазорат бошлиқлари тайинланди. Ҳумоюн табиатдаги тўрт унсурдан келиб чиқиб, бир вазорат бошлигини «Саркори оташ» деб номлади. Унга барча тўпу тўпхоналар, қурол-яроғ ва ҳарбий ишлар юклатилди. «Саркори ҳавоий» деб аталган вазир сарой таъминотига, ошхона, сайисхона (отхона), кийим-кечак ишларига мутасадди қилиб қўйилди. «Саркори оби» ариқ қазиш ва сугориш ишларини бошқарар, «Саркори ҳоки», яъни тупроқбоши зироат, деҳқончилик ва иморатсозлик каби соҳаларга жавобгар эди. Табиатга қиёсан ҳар бир вазирнинг либоси ҳам турлича бўлиб, ўз соҳасига яқин бўлган. Табиатга қиёсан жорий этилган «Қонуни Ҳумоюнӣ»ни, «шоирона дид билан қилинган кашфиёт», деб баҳолашган.

Аграликларга ва «насоралар»га, яъни номусулмонларга божу хирождан ташқари, тамға солиғи солинган. Мамлакатда ҳисоб-китоб ва ҳўжалик юритиш ишлари яхши йўлга қўйилган, порахўрликка қарши курашилган.

Подшоҳнинг хос ерлари холиса деб аталган ва ундан олинган даромадлар давлат хазинасига тушган. Деҳқонлар ҳосилнинг учдан бирини давлатга топширишган. Солиқ ёзадиган амалдор **мунсиф** деб аталган. Файридинлардан қўшимча хирож билан жизья солиғи олинган. Солиқ тўлашдан бош тортган ҳудудларда, итоатдан чиққан жойларда қилич кучи билан сайфит солиғи йиғилган. Мусулмонлар сотган молларининг 5 фоизи, бошқа диндагилар 10 фоизи миқдорида тамға солиғи тўлашга мажбур эди. Иш даврида айрим ҳудудларда бозордаги нарх-навони тергаб, нафси катта савдогарларни инсоф билан нарх қўйишга уриниш бўлган.

Акбаршоҳнинг иқтисодий ислоҳотлари натижалари

Ҳиндистонда подшоҳлик қилган бобурийлар ҳинд-муслим низоларини йўқотмоқ учун, бошқа минг хил иллатларнинг иллизини қирқмоқ учун зўр ислоҳотлар ўтказиши керак эди. Бу борада, 14 ёшида тахтга ўтирган Акбарнинг подшоҳлиги даврида (1556—1605) муҳим ишлар амалга оширилди. Давлатни бошқариш ишларига истеъдодли ҳиндлар ҳам таклиф қилина бошланди. Акбар ҳинд аёлига уйланди. Ҳиндларда «сати» деган хурофий одат бўлган. Эридан бева қолган аёл ўзини ўлган эри билан бирга оловга ташлаб куйдиради. Бу одат Акбаршоҳнинг махсус буйруғи билан бекор қилинади ва ҳинд халқи, айниқса аёллар томонидан олқишланади.

Халқда адолатли жамият қуриш истаги доим бўлган. Бу жамиятга хос фазилат қуйидагича белгиланган: 1) яхшиликка муҳаббат; 2) инсонга мурувват; 3) ҳақ йўлидаги ботирлик; 4) одамга куч-қудрат берувчи илму маърифат; 5) барча сўзу ишдаги самимият; 6) хулқу атвордаги инсофу диёнат. Шуларни ҳисобга олиб, Акбаршоҳ йирик ер эгалари — жогирдорларнинг ўзбошимчалигига қарши бир қанча тадбирлар ўтказган. 1574 йили деҳқонлар норози бўлиб, саркардаларга ер инъом этиш ўрнига хазинадан уларга маош тўлашни, мамлакатдаги ерлардан солиқ тўлашни уларнинг зиммасига юклашни талаб қилишган.

Акбаршоҳ марказий давлат девонини мустақкамлашга қаратилган бир қанча ислоҳотлар ўтказди. Ер солиғи, давлатни бошқариш тартиби хусусидаги қонунларни ишлаб чиқди. Натурал солиқ пул солиғи билан алмаштирилди. Бу тадбир давлатнинг молиявий аҳволини яхшилади. Жизъя, зиёратчилардан олинадиган солиқни, чопар ҳамда амалдорлар учун тўланадиган йиғим (қўналға)ни, бозордан йиғиладиган бир қанча солиқ ва жарималарни бекор қилди. Пировардида бу даврда савдо-сотик ривожланди, янги карвонсаройлар қурилди, қудуқлар қазилиб, сув чиқарилди.

Акбаршоҳ Жалолиддин (1542—1605) томонидан ўтказилган молиявий ислоҳот натижасида давлат хазинасига тушаётган даромадлар уч баробар ортган. Шу даврда халқ та-

лаби қондирилди, жизъя солиқлари бекор қилинди. Жизъядан ташқари, ҳиндлардан олинадиган зиёрат солиғи ҳам олиб ташланди. Зиёратга борган гайридинлар ҳар гал муслим нозирларига бир рупиядан солиқ тўлар эдилар. Ҳисобкитобларга кўра, шу йўл билан 1 йилда 100 миллион рупия солиқ тўланган.

Акбаршоҳ даврида, хориж мамлакатлар тажрибасини ўрганиш мақсадида бошқа тилларни билиш талаб этилган. Айниқса, фарангийларнинг кemasозлик соҳасидаги тажрибасини, бутун илму маърифатини билмоқ учун уларнинг тилини ўрганишга даъват этилган. Шоҳ Акбар: «Жаҳон миқёсига чиқмоқ учун барча қитъаларнинг илму санъатига бағримизни дадил очмоғимиз керак», дер эди.

Акбаршоҳнинг олиб борган сиёсати тўғрисида Абулфазл Аллоний «Акбарнома» номли асар ёзган. Бу асарда Акбаршоҳ томонидан ўтказилган ислохотлар кўрсатилган. Шу даврда Ҳиндистон маъмурий ҳудудларга бўлинган, деҳқонларга солиқ солишнинг ягона тартиби белгиланган, узунлик ва оғирлик ўлчовлари ягона тизимга келтирилган.

Акбаршоҳнинг дунёқарашида зардуштийликнинг таъсири катта бўлган: 1) эзгу ўй, ният; 2) эзгу сўз, калом; 3) эзгу иш, амал, ахлоқ. Бу уч фазилат гўё бир камарга боғланиб, инсон билан бирга бўлса, ўй, сўз, иш бир-биридан ажралиб қолмаса, мурод ҳосил бўлиши Акбаршоҳ интилаётган энг баланд маънавий юксаклик эди.

Ислом ва ҳинд динларини яқинлаштириш, улар ўртасидаги зиддиятларни камайтириш борасида анча иш қилинди, ammo муваффақиятсиз тугади.

Ўша даврда даромад топишнинг жирканч усули — инсонфурушлик, яъни қуллар савдоси европаликлар, хусусан, португаллар томонидан махфий равишда олиб борилган. Бунга қарши Акбаршоҳ томонидан тадбирлар амалга оширилган. Инсонфурушлик орқали орттирилган бойлик дунёдаги энг ҳаром бойликдир, деб ҳисобланган.

Акбаршоҳ китобларни тўплаш, ўқиш ва тарқатишга ҳавасманд эди. Унинг кутубхонасида форсча, арабча, туркча ва санскрит тилларида ёзилган 20 мингдан ортиқ китоблар бўлган. П. Қодировнинг юқорида эслатилган асарида, Акбаршоҳ ёзувчи Ҳилолийнинг «Сифот ул-ошиқин» номли

китобини 1945 рупияга сотиб олганлиги мисол қилиб келтирилган. Бу катта пул эди. Шу биргина китобнинг пулига бош-оёқ кийим ва бошқа талай нарсалар олиш мумкин эди, чунки бозорда бир жуфт атлас 10 рупия, 1 қоп бугдой 7 рупия, 1 қўй 3—4 рупия турган.

Акбар шоҳлиги даврида мамлакатда турлича йил ҳисоби — тақвими мавжуд эди, бу эса иш юритишда катта қийинчиликларга сабаб бўлган. Шуларни ҳисобга олиб, қамарий йил ҳисобидан ягона шамсий (қуёш) ҳисобига ўтиш тўғрисида махсус фармон чиқарилган. Гап шундаки, ой тўлишига қараб ҳисобланадиган қамарий ойлар шамсий ойлардан 10—11 кун қисқароқ бўлиб, йил, ой, фасл сурилишига сабаб бўлган — ҳижрий минг йиллик 1592 йилга тўғри келган. Йил фасллари аниқ ҳисобини олиб иш кўрадиган деҳқонлар, касблар, бошқа ҳунар эгалари учун ҳам, мудом кўчиб юрадиган қамарий ойлар кўп ноқулайликлар туғдирган. Шунинг учун халқ орасида, азалдан мавжуд бўлган шамсий ҳисоб, яъни ҳар йили аниқ бир вақтда келадиган наврўз, саратон, мезон кўпроқ қўлланарди. Аммо бу ислохот ислом дини вакиллари томонидан катта қаршиликка учраган.

Ҳиндистонда вояга етмаган ўсмир-қизларни эрта бошини қовуштириш одати бор эди, масалан, қизлар 10—11 яшарлигида турмушга чиқишга мажбур қилинган. Бундай оилаларда кўпгина хунук, номаъқул ҳодисалар содир бўлиб турар эди. Юқорида қайд этилган «сати» одатини ва ўсмиру қизларни эрта бошини қовуштиришни қатъиян ман этувчи фармон чиқарилди. Ўғил болани 16 ёшдан олдин уйлантириш, қизларни 14 ёшга етмасдан эрга бериш қонун томонидан тақиқланди. Бу ниҳоятда илғор ва ижобий тадбир бўлди. Акбаршоҳ мулозимлари билан маслаҳатлашиб, мамлакат аҳолисининг рўйхатини тузишни зарур ҳисоблаган, чунки бун билмасдан туриб беҳато сиёсат юргизиб бўлмас эди.

Шоҳ Акбарнинг ҳинд аёлидан туғилган ўғли Салим отаси вафотидан сўнг Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир номи билан тахтга ўтирди ва 1605—1627 йиллари подшоҳлик қилди. Маълумот учун ундан кейинги шоҳларнинг номлари, подшоҳлик йилларини келтирамиримиз: Шоҳ Жаҳон (1627—1658),

у шоҳлиги даврида оламга машҳур Тожмаҳал қурилган; Аврангзеб (1658—1707); Баҳодиршоҳ (1707—1712); Жаҳонгиршоҳ (1712—1713); Фаррух Сияр (1713—1719); Муҳаммадшоҳ (1719—1748); Аҳмадшоҳ (1748—1754); Оламгир II (1754—1759); Шоҳ Олам II (1759—1806); Акбар II (1806—1837); Баҳодиршоҳ II (1837—1858). Кейинчалик Ҳиндистон Буюк Британия томонидан мустамлакага айлантирилди (1858—1947).

Шу ерда бутун дунёга машҳур «Тожмаҳал» меъморий ёдгорлиги хусусида тўхтамоқчимиз. Шоҳ Жаҳон 1631—1652 йиллари Агра шаҳри яқинидаги Жамна дарёси бўйида, Мумтоз Маҳал Бегим, Мумтоз Бибика Рауза номлари билан машҳур бўлган суюкли рафиқаси Аржумандга (1594—1631) атаб, шу мақбарани бунёд эттирган. Аржуманд бонунинг ўлими олдидан эрига қилган илтимоси бажо келтирилган — Шоҳ Жаҳон ҳам вафотидан сўнг рафиқасининг ёнига дафн этилган.

Шундай ажойиб мақбаранинг пайдо бўлиши мамлакатдаги муҳим иқтисодий ўзгаришлар билан боғлиқ. Бу иншоот лойиҳаси, усталари, наққошлари, қурувчилари, қурилиш ашёлари нуқтаи назаридан байналмилал қурилмадир, чунки уни қуришда Ҳиндистон, Ўрта Осиё ва Эрон меъморлари, ашёлари кенг қўлланилган.

Гўзаллиги туфайли Тожмаҳал дунёнинг янги етти мўъжизасидан бири, деб эълон қилинди. У, Ўзбекистон—Ҳиндистон халқлари дўстлигининг ёрқин тимсоли ва намунасидир.

Мустақилликка эришган Ҳиндистоннинг биринчи бош вазири, таниқли жамоат ва давлат арбоби Жавоҳарлаъл Неру (1889—1964) ўзининг «Дунё тарихига бир назар» номли 3 жилдли асарида бобурийларнинг мамлакат ривожига муҳим ҳисса қўшганликларини қайд этади. Айниқса, Акбаршоҳнинг ислохотларига юқори баҳо беради. У, Ҳиндистонни бирлаштирган ва ҳинд миллатига ота бўлган сиймолар қаторида қаламга олинади. «Фақат шоҳлик мартабасидан бўлак ҳеч вақоси бўлмаган беҳисоб кўп тождорлар орасида Акбарнинг чинакам мардона қиёфаси юксакка бўй чўзиб, ҳалигача бизни қойил қилиб келаётгани ҳайрон қоларли ҳол эмасми!», деб ёзади Ж. Неру.

Акбаршоҳ ҳақида 1601 йили ёзилган «Акбарнома» китобида мамлакатдаги солиқ тартиби ўз аксини топган. Акбаршоҳ томонидан ўтказилган ислоҳотлар «Ойини Акбарий» («Акбаршоҳ қонунлари») деб юритилади.

Бобурийлар давлатининг емирилиш сабаблари

XVIII асрнинг бошларида ички низолар ва ҳукмдорлар ўртасидаги тахт учун кураш авж олди. Ички сепаратизм кучайди, бунга асосан натурал хўжалик, майда ишлаб чиқариш, диний ҳамда ахлоқий номутаносиблик ва бошқалар сабаб бўлди. Европа мамлакатлари — аввал Португалия, Испания, кейинчалик Англия мустамлакачилик сиёсатини кенг олиб боришди. Махсус жосуслар мамлакатдаги бирликни йўқотиш учун турли йўллارни қўллашган, сотқинлар катта иш олиб борган. Бу ҳол деярли барча Шарқ мамлакатлари учун хосдир. Ҳиндистонда эса диний тафовутдан фойдаланиб, катта бузғунчилик ишлари амалга оширилган. Ҳиндлар ва мусулмонлар ўртасидаги низолар атайлаб кучайтирилган. Хуллас, Ҳиндистон охир-оқибат Буюк Британия мустамлакасига айлантирилди ва фақат 1947 йилда мустақилликка эришди. Аммо диний фарқланиш туфайли янги давлат — Покистон, сал кейинроқ Шарқий Покистон пайдо бўлди, 1971 йили эса Бангладеш Халқ Республикаси ташкил топди. Яъни, аввалги мамлакат ўрнида 3 та давлат вужудга келган, боз устига, Кашмир масаласи ҳали-ҳануз ҳал этилмаган.

Иқтисодий ислоҳотларга тасниф

Бобурийлар томонидан олиб борилган ва амалга оширилган иқтисодий ислоҳотлар ислом қонун-қоидалари асосида бўлган. Бу ислоҳотлар аввал Мовароуннаҳр, кейин Кобул ва Ҳиндистонда ўтказилган чора-тадбирларнинг мантиқий натижасидир.

Ҳозирги даврдаги олимларнинг фикри билан солиштиришганда маълум бўладики, кўп тадбирлар асосан тўғри гоёлар асосида амалга оширилган. Бобурийларда Ҳиндистон бирлигини сақлаш, бошқарув тизимини тартибга солишга ин-

тилиш катта бўлган, аммо бунга асосан Акбаршоҳ даврида эришилган, қолган даврларда доимий урушлар бўлиб турган, бу эса иқтисодий ривожга салбий таъсир кўрсатган.

Солиқ сиёсати аҳолини мусулмонлаштиришга қаратилган, аммо кейинчалик ҳамма учун баробар қилиб қўйилган. Бу соҳада солиқлар тўғри тақсимланган, яъни очилган ерлар солиқдан 2—3 йилгача озод этилган. Бу тамойил ҳозир ҳам амалда қўлланади. Оқар сув ва кориз, чиғирлар билан суғориладиган ерлар солиги кам фарқ қилган. Умуман, солиқлар тизими адолатли бўлган, дейиш учун асос бор. Шунингдек, хирож асосий солиқ тури бўлган.

Савдога алоҳида эътибор берилганлиги эътиборга лойиқ. Ўша даврда ҳам бу соҳанинг иқтисодий унвони нақадар аҳамиятли эканлиги тушуниладиган. Ваҳоланки, савдо ишлаб чиқариш соҳаси эмас, у бойлик яратмайди, дегувчилар яқиндагина ўз хатосини тан олдилар.

Ўша даврда давлат иқтисодий фаол аралашганлиги шубҳасиз. Қонунчилик негизининг саёзлиги туфайли, амалиётда кўп бузилишлар бўлган ва шунинг учун қонунларни тартибга солиш керак эди.

Илм-маърифат ривожига катта эътибор берилган, фан тараққиёт омили эканлиги тўғри тушуниладиган. Ободончилик, қурилиш ишларига катта аҳамият берилган ва амалда муҳим ишлар қилинган.

* * *

Бобур ва бобурийлар томонидан яратилган асарлардаги иқтисодий гоёлар ва уларнинг амалда қўлланганлиги катта илмий, маърифий ва маънавий аҳамиятга молик. Бобурнинг «Бобурнома» ва «Мубаййин», Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома», «Акбарнома» ва бошқа асарларда тарихий, географик, ижтимоий-иқтисодий маълумотлар келтирилади. Улар асосида шу даврдаги иқтисодий гоёлар ва уларнинг ҳаётдаги ўрни тўғрисида етарлича мулоҳаза юритиш мумкин. Бу асарларга доир асосий хулосалар шуки, ватандошларимиз бўлган бу сулола аслида ўзга бир юртда шундай бир ишларни олиб боришганки, улар юрт ва аҳоли фаровонлиги учун ижобий натижа келтирган. Бу фикр фақат бизга тегишли бўлмасдан, кўпгина олим ва тадқиқотчи-

лар, мустақил Ҳиндистоннинг машҳур бош вазири Ж.Неру ва бошқалар томонидан эътироф этилган.

Бобурийлар испан, француз, инглиз босқинчилари сингари мамлакатни талаш, «бўлиб ол ва ҳукмронлик қил» шиоридан буткул бошқача тамойилларга асосланиб, халқчиллик, мамлакатни обод қилиш, аҳоли турмушини яхшилашга қаратилган эзгу фикр-ўйда бўлганлар ва амалда шунга қатъий риоя қилганлар. Улар ўз юртларидан олиму фузалоларни, моҳир уста ва ҳунармандларни таклиф этиб, Ҳиндистон ривожига катта ҳисса қўшганлар, бунга тарихий обидалар, ажойиб боғлар, ёдгорликлар ёрқин мисол бўла олади.

ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ВАЗИЯТ ХУСУСИДА

XV—XVI асрлар жаҳон иқтисодий ва сиёсий тарихида муҳим ўзгаришлар даври бўлган. Европада ҳунармандчилик ривожланиб, оддий, кустар шаклидан цех ва мануфактурага айланди. Бундаги асосий фарқ шуки, аввалги пайтларда ҳунарманд ўзи, шогирди ёки оиласи билан бирга иш юритган, айрим пайтларда ёрдамчи ҳам бўлган. Янги шароитда эса устахона-корхона анча кенгайган, энг муҳими меҳнат тақсимоти кучайган, ёлланма ишчи кучи пайдо бўлди, оддийроқ қилиб айтганда, корхона эгаси маълум шартлар асосида — иш вақти келишилган, маош белгиланган ҳолда, одамларни хизматга жалб этган. Шу даврдан аслида натурал хўжалик маҳсулот хўжаликка айланиб, капиталистик муносабатлар юзага кела бошлаган ва бунда қўл кучи асосий эди. XVIII аср ўрталарида «саноат инқилоби» рўй берди, ишлаб чиқаришга энди машиналар — техника кириб келди. Буг машинаси, тикув дастгоҳлари, пароход, паровоз, темир йўл ихтиро қилинди. Қишлоқ хўжалигида фермерчилик шакллана бошлади.

Аммо Шарқда, хусусан, Ўрта Осиёда XIX асрнинг иккинчи ярмигача эски муносабатлар ва анъанавий иқтисодиёт сақланиб қолди, бунинг сабаблари алоҳида талқиқотлар мавзусидир. Мамлакатимиз ҳудудида уч мустақил давлат ташкил этилди — Хива, Бухоро, Қўқон хонликлари. Бу

ерда қишлоқ хўжалигида деярли ўзгаришлар сезилмаган ҳолда, шаҳарларда ҳунармандчилик соҳасида тараққиётни сезиш мумкин.

Бизнинг тадқиқотларимизга кўра, оддий уй ҳунармандчилигида цех тузиш асослари кузатилади, бу, биринчи навбатда, маълум соҳа бўйича ихтисослашувнинг кучайишидир. Ҳар бир йирик шаҳарда маҳаллалар ҳунармандларнинг касб-корига қараб номланган. Қозилик ҳужжатлари бўйича (олима Г.А.Аъзамова маълумотлари), Самарқандда XVI асрда 61 хил ҳунар бўлган. Мато тўқувчилар (бофандагон), рўмол тўқувчилар (чаҳор-гулбафон), салла тикувчилар (футабарон), бўёқчилар (саббагон), дегрезлар (оҳангарон), кулоллар (кулолгарон), пичоқсозлар (кордгарон), қоғозгарлар ва бошқалар. Бир қанча маҳсулотлар, айниқса, безак-зийнат буюмлари, эгар-жабдуқлар Булғору Чин (Хитой)гача етказилган, яъни экспорт қилинган.

Қишлоқ ва шаҳарлар ўртасида маҳсулот алмашуви, айирбошлаш аниқ бўлиб, кенг йўлга қўйилган. Бозор ривож топди, унинг тим, яъни усти ёпиқ, тоқи, чорсу шакллари мавжуд бўлиб, карвонсарой, масжид, мадраса, хонақолар ҳам бор эди.

Бухорода 60 турдаги ҳунар бўлган, уларнинг ичида янги соҳа вакиллари — найза ясовчилар, намаат босувчилар, дуррадгорлар бор эди. Заргарлар растаси (тоқи заргарон), саррофлар растаси (тоқи саррафон), мисгарлар растаси ва бошқалар машҳур эди. Тошкентда 45, Бухорода 50 га яқин, Самарқандда 25, Хива ва Қўқонда 10 тадан ортиқ карвонсаройлар бўлиб, улар улгуржи савдо маркази бўлган. Хуллас, мамлакатимиз доирасида бозор иқтисодиётининг барча элементлари мавжуд эди.

Ёлланма меҳнатга асосланган саноат тури — мануфактура тарихий маълумотларда кузатилмайди, аммо мантиқий таҳлил кўрсатишича, айрим соҳаларда саноатнинг мануфактура шакли мавжуд бўлган, деб тахмин этиш мумкин. Масалан, юқори малакали мутахассисларни ва сир сақлашни талаб этган қимматбаҳо олтин-кумуш пулларни чиқарувчи зарбхоналарда, айрим қурол-аслаҳа, ўқ-дори тайёрлаш корхоналарида, тоғ-кон саноатида давлат мануфактуралари мав-

жуд бўлган, деб ҳисоблаймиз. Бу бизнинг шахсий фикримиз бўлиб, мазкур соҳадаги тадқиқотларни давом эттириш зарур. Уларда деҳқон меҳнатидан фойдаланилган ва ишлар уй шароитида амалга оширилган.

Олимлар О.М. Аминов ва А.Х. Бобохўжаев фикрича, ҳунармандчилик ривож топган ҳудудларда, масалан, Марғилон ва Самарқандда мануфактуранинг айрим кўринишлари бўлган. Шуниси эътиборга сазоворки, ҳунармандчиликнинг айрим соҳалари қишлоқ хўжалигидан ажралиб, мустақил ривожлана бошлаган.

Бухоро ва Қўқонда тўқимачилик, Қўқон ва Самарқандда қоғоз ишлаб чиқариш ривож топди. Наманганда металлни қайта ишлаш соҳаси, Бухорода чўян буюмлар тайёрлаш тобора ўсиб борди. Қўқонда Маллахон даврида (1858—1862) замбарак тайёрловчи корхонага асос солинди. XIX асрнинг 20-йилларидагина мануфактура шаклидаги тўқимачилик маҳсулотларини тайёрловчи айрим корхоналар вужудга кела бошлади.

Капиталистик муносабатларгача бўлган даврда, цех тизимига оид низом — «рисола»лар мавжуд эди. Рисолада, қоидаларга амал қилинганда берилажак мукофотлар ва аксинча, қоидани бузганларга жазо чоралари белгиланган эди.

Ўрта Осиёда мануфактура саноатига анча яқин корхоналар бўлган. Масалан, 1841 йили Бухорода чўян қуядиган 6 та заводча бўлиб, ҳар бирида 2 тадан горн (ўчоқ) ишлаб турган. Бу ерда қишлоқ хўжалиги меҳнат қуроллари ва замбараклар учун ядро-ўқлар тайёрланган. Бу соҳада ҳали қатъий меҳнат тақсимооти йўқ эди, қул ва қўл меҳнатидан кенг фойдаланилган, бир корхонада бор-йўғи 4—5 киши ишлаган, ишчилар синфи шаклланмаган.

Савдо саноатдан ажралмаган ҳолда иш юритган, дўконлар одатда хонаки корхона қарамоғида, унинг ёнгинасида жойлашган, солиқ тизими ҳам ҳар икки соҳа учун бир хил эди.

ХИВА ХОНЛИГИ: ИҚТИСОДИЙ ҚАРАШЛАР СИЛСИЛАСИ

Хива хонлигига бир изоҳ

Ўзбекистон ҳудудида пайдо бўлган уч хонликнинг ҳар бири уч дарё билан чамбарчас боғлиқ эди. Бу тушунарли, чунки иқлим шароити шуни тақозо этади. Хива хонлиги Амударё, Бухоро амирлиги Зарафшон, Қўқон хонлиги Сирдарё ва унинг ирмоқлари доирасида ривож топган.

Туркистон ўлкасидаги энг серсув ва йирик Амударёни юнон ва римликлар Оксус ёки Оксос, араблар Жайхун, ерли халқлар дастлаб Ўқуз, Балх, Вахш, сўнгра Амул деб атаганлар. Хоразм воҳаси ва Хива хонлиги ҳаётида бу дарё муҳим ўрин эгаллайди.

Араб сайёҳи, географ ибн Баттута (1304—1369): «Хоразм ёнида Жайхун дарёси оқиб ўтади. Бу дарё жаннатдан бошланадиган тўрт наҳрнинг биридир», деб ёзади ўз «Саёҳатнома-си»да. Бу китобда, шунингдек, Амударёнинг қишда музлаши, ёзда эса кемаларда то Термизгача сузиб бориб, у ердан бугдой ва сули олиб келингани, бунга 10 кун кетиши айтилган. Ибн Баттута, чархпалаклар ёрдамида сувлар юқорига кўтарилиб, экинлар сугорилганини ўз кўзи билан кўрган.

Ўлкада ер ва сув бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлган. Буни халқ мақолларида яққол сезиш мумкин. «Ер сув билан тирик», «Ер — хазина, сув — гавҳар», «Ер ота бўлса, сув гамхўр она» дейди халқимиз. Халқ хўжалигида ер асосий ишлаб чиқариш омили сифатида қаралган («Ерни алдаб бўлмайди», «Ер тўйса — эл тўяди»). Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, республикамизда ҳозирги даврда ҳам қишлоқ хўжалиги соҳасида 30 фоиз бойлик яратилади.

Демак, сув намлик манбаи, транспорт воситаси, шу билан бирга, балиқчилик маконидир. Бундан ташқари, оқар сувлар билан лойқа, кимёвий моддалар, айниқса, оҳак ва калий келтирилиб, ерларни табиий ўғитлантириш рўй беради. Бу жиҳатдан Амударё дунёдаги энг «фойдали» дарё бўлган. Дарёнинг яна бир ажойиб хислати шуки, унинг сув режими сугориш лаври билан ҳамоҳангдир. Яъни, июль — август ойларида экинларга, масалан, гўза ва бошқаларга

сув энг кўп керак бўлган пайтда сув кўп келади, чунки у Помир тоғларидаги музликлардан ҳам тўйинади, музликларнинг эриши эса ҳаво ҳароратига боғлиқдир.

Сувнинг яна бир муҳим аҳамияти шундаки, балиқчиликни ривожлантириш йўли билан озиқ-овқат масаласини қисман ҳал этиш мумкин эди. Хоразмликларда «Кунда қатиқ, ҳафтада балиқ» деган ажойиб мақол мавжуд. Унинг маъноси кенг бўлиб, замирида бир томондан иқтисодий, иккинчи томондан тиббий маъно зоҳир, чунки қатиқ ва балиқда инсонлар учун керакли моддалар мавжуд. Масалан, балиқда фосфор моддаси кўп ва у инсон учун жуда зарур.

Бу дарё иқтисодий аҳамияти туфайли бир неча бор сиёсий оқимлар гирдобига ҳам дучор бўлган. Беруний «Амударё тарихи» асарида ёзишича, дарё қуйи ва ўрта тўртламчи даврда Қорақум орқали ўтиб, Каспий денгизига қуйилган, тоғлардан сув оқими билан келтирилган оқизикларнинг ётқизилиши натижасида қумлар таркиб топган. Юқори тўртламчи даврда ҳозирги ўзани бўйича оқа бошлаган. Кейинчалик дарё оқими бир неча бор ўзгарган. Милоддан аввалги III ва II минг йилликлар орасида Орол денгизига қуйилган.

XIII асрда мўғул босқинчиларининг Хоразм давлатига ҳужуми даврида, марказни сувдан маҳрум қилиш мақсадида, чап қирғоқдаги дамба ва тўғонлар атайлаб бузиб ташланган. Оқибатда дарёнинг асосий сувлари Сарикамиш кўлига оқа бошлаган. Кейинроқ тўғон ва дамбалар халқ кучи билан тикланган ва сув яна Оролга йўналган. XIV асрда ўзаро урушлар сабабли дарё яна Каспий томонга оққан, фақат XVII асрдагина яна Оролга қуйилган. XVIII—XIX асрларда дарё оқимининг бир қисми Сарикамишга оққанлиги тарихий манбаларда қайд этилган. Иқтисодий ҳаёт «сув учун кураш» билан боғлиқ эди ва доимий жараён бўлган. Одатда дарёнинг юқори ва қуйи оқимидаги давлатлар, халқлар ўзаро келишмовчилик туфайли шундай ни золарга борганлар. Олиб борилган ногўғри сиёсат ва давлатларнинг ўзаро номутаносиб хатти-ҳаракати туфайли Орол фожиаси келиб чиқди.

Зарафшон дарёсидан сув ичадиган Самарқанд ва Бухоро ўртасида можаролар кўп марта бўлган. Айниқса, дарёда сув миқдори камайган йиллар кескинлик кучайган.

Худди Нил дарёси Миср учун, Фрот ва Дажла дарёлари Месопотамия учун қанчалик улкан манфаат келтирган бўлса, Амударё ҳам Хоразм ва унинг атрофидаги жойлар учун ҳаёт-мамот омили бўлган. Дарё ўлканинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий ривожига асоси эди. Маъмур академиясининг ҳам шу ерда ташкил этилиши тасодифий бўлмаган, албатта. Ана шу ҳудуддаги барча жараёнлар суғориш билан узвий боғланган. Бу воҳанинг суғорилиши, иқтисодий тарихи билан С.П. Толстов, Я.Ф. Фуломов, Б.В. Андрианов каби кўпгина олимлар шуғулланганлар. Уларнинг айрим ғояларига тўхталсак.

Шу шароитни яхши тушуниб етган олим Яҳё Фуломов биринчи ўзбек тадқиқотчиси, тарихчи археологи сифатида шу воҳанинг суғорилиш тарихини ўрганиш бўйича Хоразм археологик экспедициясини ташкил этди ва бошқарди. Ноёб қадимги қўлёзмалар, кўп йиллик қазилмалар материаллари, моддий ашёлар, этнографик, картографик ва кейинчалик аэрофотометрик кузатувлар натижасида мукаммал илмий тадқиқот юзага келди (Я.Ф. Фуломов. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. — Т.: «Фан», 1959).

Кейинчалик академик бўлган Я. Фуломовнинг илмий тадқиқотларида Ўрта Осиё, хусусан, Хоразм ерларининг суғорилиш тарихи масалалари мукаммал ишлаб чиқилган. Дастлабки мақола ва рисоаларда асосий эътибор ирригациянинг пайдо бўлиши, сунъий ирригацион иншоотлар, суғориш техникаси ва шу ишлар билан боғлиқ бошқа масалаларга қаратилган, кейинги асарларда суғорилган ерлар майдони, ареали, кўлами, суғорма деҳқончиликнинг юксалиш ва тушкунликка тушиши билан боғлиқ муаммоларга ҳам катта эътибор берилган. Шу ва бошқа илмий ҳамда амалий муаммоларни ҳал этиш мақсадида, олим ташаббуси билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих ва археология институти қошида «Ўзбекистоннинг суғорилиш тарихи» сектори очилган эди. Бу секторда олимнинг бир қанча ўйлаган ғоялари ўз ечимини топди.

Ана шундай муаммолардан бири — илгари раванқ топган ҳудудларнинг аста-секин тушкунликка тушиши сабаблари эди. Я. Фуломов ва бошқа олимларнинг ҳисоб-китоб-

ларига кўра, фақат Оролбўйида 5—5,5 миллион гектар ер суғорилиб, мамлакат ривожига таъминланган. Чунки миришкор, меҳнатқаш бободехқонларимиз, халқ орасидан чиққан моҳир мироблар энг қадимги даврлардан бошлаб булоқ, чашма, сой, дарё сувларидан фойдаланиш йўлларини яхши билишган. Деҳқончилик шундай усуллар билан олиб борилганки, мавжуд ер ва сув имкониятлари тежаб-тергаб ишлатилган ва юқори натижаларга эришилган.

Олимнинг юқорида қайд этилган бош асарида, ниҳоятда кенг ва чуқур мавзу — қадимги кўлёмалар, археологик, картографик маълумотлар, қазилмалар, этнографик материаллар, халқ оғзаки ижоди, шахсий кузатувлар ва бошқалар асосида, сунъий суғоришнинг вужудга келиши, ривожланиши, ирригация техникаси ва обод ерларнинг чўлу биёбонга айланиш масалалари ҳар томонлама чуқур илмий таҳлил этилган. Олимнинг шу ва бошқа асарларида суғоришнинг ҳар томонлама қанчалик катта аҳамиятга эга эканлиги кўрсатиб берилган. Я. Фуломов асарларидан шу нарса очиқ-ойдин кўриниб турибдики, миришкор деҳқонларимиз шундай чора-тадбирлар қўллашганки, унда ернинг унумдорлиги сақланган ёки ошиб борган. Ер техника омилидан кескин фарқ қилади, агар техника эскирса, у бутунлай ташлаб юборилади, яхши муомала қилинса, ер доимо яхшиланиб бориши ва абадий хизмат қилиши мумкин ва аксинча. Бунга Орол муаммоси яққол мисол бўла олади. Ўтмишда суғориш билан бирга, мелиорация усуллари ҳам ҳисобга олинган ва муттасил мўл ҳосил олишга эришилган.

Мелиорациянинг халқ усуллари — биринчи навбатда, сувдан тежаб-тергаб фойдаланиш, тўғри алмашлаб экиш, дарахтзорлар барпо этиш ва зовур, захбур, захкаш, совун, зигоркаш сингари мелиоратив иншоотлар ўтказиш билан боғлиқ эди. Чунки нотўғри суғориш оқибатида ерлар зах босиб ботқоқлашган, айрим ерлар шўрланган, чор атрофда қамишзорлар, тўқайлар пайдо бўлиб, чивинлар кўпайиб, бод, безгак ва бошқа касалликлар тарқалган. Иморат ва бошқа обидаларга, коммуникацияларга зиён етган, экинлар қуриб қолган, оқибатда табиий муҳитнинг экологик ҳолати салбий томонга ўзгарган. Олимнинг бу назарий хулосалари амалда тасдиқланди.

Асарларда, экологик мувозанатнинг бузилиши фақат инсонларнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлмасдан, бундай салбий ўзгаришлар мамлакатлар ичидаги сиёсий ҳаракатлар ёки давлатлараро нохушликлар оқибатида ҳам бўлиши мумкин, дея таъкидланган. Ўзаро келишмовчиликлар, суғориш иншоотларига бефарқлик туфайли, катта-катта суғорилган майдонлар саҳроларга айланганлиги кўплаб мисоллар асосида исботлаб берилади. Чунки кўпгина сув шохобчалари, дарё ва сойлар бир неча давлат ҳудуди орқали ўтади, ўртада табиий мутаносиб келишув бўлмаса, оқибати салбий бўлади, ҳатто, тарихда «сув урушлари» бўлиб турган. Шу сабабли бу соҳада оқил сиёсат олиб бориш даркор. Масалан, Сирдарё Қирғизистон, Ўзбекистон, Қозоғистон орқали, Амударё эса Тожикистон, Афғонистон, Туркменистон ва Ўзбекистон ҳудудлари орқали ўтади. Африкадаги Нил дарёси (дунёдаги энг узун дарё — 6671 километр) 6 мамлакат — Руанда, Танзания, Уганда, Судан, Жанубий Судан ва Мисрни кесиб ўтган. Яқин Шарқда ҳам шундай муаммо мавжуд. Ўз даврида Самарқанд ва Бухоро ўртасида Зарафшон дарёси сувини тақсимлаш ҳам осон кечган эмас. Тарихда бундай мисоллар кўп.

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, мамлакатда давлатлараро осойишталик, ҳамжиҳатликнинг сақланиши ривожланишнинг бош омилларидан биридир. Олимнинг бу фикри нақадар тўғри эканлигини кўп минг йиллик ва ҳозирги замон тажрибаси тўла-тўқис тасдиқламоқда. Йирик иқтисодчи олимлар фикри бўйича ҳам, тараққиётнинг бош омил тинч-осойишталикдир, чунки биргина уруш, инқилоб ёки тўс-тўполон бутун авлоднинг ишини пучга чиқариши мумкин. Худди шунингдек, мўғуллар ҳужуми даврида мамлакат, жумладан, Хоразм ерлари харобага айланди. Амударёнинг Сарикамиш ботиғига қараб оқиши эса, Гурганж шаҳрининг хонавайрон бўлишига олиб келди. Бу ҳодиса мамлакат ривожини кўп асрлар орта сурди.

Деҳқончиликда тўғри алмашлаб экишнинг зироатчилик ва экология учун ҳам катта аҳамиятга эга эканлигига алоҳида эътибор берилади. Айниқса, беда, донли экинлар муҳим ўрин эгаллаган ва барча экинларнинг 50 фоизини ташкил этган. Негаки, бу усул ерларнинг табиий унумдор-

лигини қайта тиклашда, тупроқ таркибини яхшилашда ҳамда ўсимлик касаллиқлари ва зараркундаларига қарши курашда муҳим роль ўйнаган. Айниқса, Хоразм миришкорлари беданинг мелиоратив хусусиятини яхши англашган. Улар ўша даврлардаёқ етиштирган беда уруғлари фақат Туркистон ҳудудларида эмас, хорижда ҳам машҳур бўлган. Хоразмда етиштирилган беда уруғи Россиянинг Оренбург шаҳри орқали, Италия, Германия, АҚШга олиб бориб сотилган. Ўша даврда беда уруғи бугдойдан икки баробар қиммат турган. Пахта — беда — дон каби алмашлаб экиш усули илмий жорий этилган эди. Бу усул чорвачиликнинг ривожланишига олиб келган. Озиқ-овқат масаласи ҳал этилган, тупроқни ўғитлаш ишлари амалга оширилган.

Я.Ғуломовнинг асарларида ирригация техникаси масалалари асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Ўша даврдаги қурилмалар керакли сувни зарур майдонларга етказиш, маълум вақт миқдорида сақлаш учун шарт эди. Бизнинг фикримизча, бу қурилмалар катта ирригацион ва энг муҳими, мелиоратив, демак, экологик аҳамият касб этади. Бу иншоотлар бир вақтнинг ўзида турли хил вазифаларни бажаради. Ана шундай қурилмалардан бири чиғирдир.

Олим фикрича, Хоразм суғорилиши тарихида чиғирлар V—VI асрларда пайдо бўлган ва халқ хўжалигида муҳим ўрин эгаллаган. Чиғир дарё, канал ва ҳатто қудуқлардан, ер остидан сувни юқорига чиқариб суғоришда кенг қўлланилган иншоотдир. Чиғир оқар сув ёки ишчи ҳайвонлар — от, туя, хўкиз, эшак ёрдамида ҳаракатга келтирилган. Сув бир неча метр пастликдан юқорига кўтарилиб, керакли жойга ўз оқими билан борган. Шу усул билан суғориш кафолатли ва самарали деҳқончиликни таъминлаган, мелиоратив ва экологик аҳамият касб этган.

Чиғир билан суғорилган ерларда бошқа майдонларга нисбатан ҳосил кўп олинган. Бундай суғориш усулида 30—50% сув тежалган ва деҳқончилик маданияти бирмунча юксалган. Шўролар даврида, 1930 йиллари эса бу усул эскирган дейилди ва бекор қилинди, насослар билан сув олишга ўтилди ва қисқа вақт ичида Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси ерларини 100 фоиз шўр босди. Са-

баб шуки, ортиқча сув тупроқни ишдан чиқаради. Бу эса ҳосилдорлик камайишига, сувнинг сифати пасайишига, атроф-муҳитнинг кескин ёмонлашувига (чивинлар, ботқоқликдан кўтарилган буғлар) олиб келди. Орол денгиз сатҳининг кескин пасайиши ҳам шу каби сабаблар туфайли рўй берганлиги аниқ. Орол денгизига оқиши керак бўлган сувлар янги кўлчалар пайдо бўлиши ва ер ости сувларининг юзага яқинлашуви ҳисобига катта ташвиш келтириб чиқарди. Шу ва бошқа сабаблар туфайли, чигир билан суғориладиган ерларнинг баҳоси анча юқори бўлган.

Алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, чигирлар асосидаги тик зовурлар тизими ҳозирги даврда етакчи суғорма деҳқончилик мамлакатлари — АҚШ, Ҳиндистон ва Покистонда кенг қўлланилмоқда.

Сўнги йилларда бу ҳолатларга барҳам бериш зарурати тушунилди ва эндиликда, сувни тежаш технологияларига ўтилиб, бутунлай ташлаб қўйилган коллектор-дренаж тизими тартибга солиниб, тўғри қилинмоқда. Мавжуд ерларнинг самарадорлигини ошириш иқтисодий жиҳатдан янги ерларни очишга нисбатан камида икки баробар арзон туради.

Ирригация ва мелиорация Ватанимиз учун аҳамиятли бўлганлиги сабабли — мамлакатимиз аҳолисининг деярли 65 фоизи қишлоқларда яшайди, шу соҳа мутахассисларининг нуфузини, салоҳиятини етарли даражага кўтариш зарур. Хоразм Маъмун академияси тадқиқотларида шу масалаларга алоҳида урғу берилган. Чунки бу халқнинг моддий турмушини юксак даражага кўтаришнинг мақбул йўлларидан биридир.

Шу билан бирга, Я. Фуломовнинг бир қанча китоблари ва илмий мақолаларида атроф-муҳитни асраш билан боғлиқ фикр-мулоҳазалар, ғоялар, халқимизнинг ажойиб урф-одатлари тўғрисида қимматли маълумотлар келтирилади. Шулар орасида исрофгарчиликнинг ёмон оқибатлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Хоразм диёрида 2700 йил илгари пайдо бўлган «Авесто»да табиат, ҳайвонот дунёсини асраш, ерларни суғориш, уларни яхшилаш ғоялари келтирилади. Айниқса, кейинги йилларда чучук сувга бўлган эҳтиёж тобора ошиб бормоқда.

Шу сабабли сувни асраш ва ифлос қилмаслик бугуннинг талабидир. Чекланган сув ресурсларидан самарали фойдаланиш учун, суғоришнинг томчилатиб, тупроқ остидан суғориш усуларини кенг қўллаш талаб этилади. Бу усул Исроилда яхши самара бермоқда.

Я. Гуломов ижодида Ватанга муҳаббат, буюк ажодларимизнинг биз учун қолдирган ёдгорликлари, осори атиқаларини асраб-авайлаш, уларни ҳар томонлама ўрганиш ва келажак авлод учун қолдириш муҳим ўрин эгаллайди. Ўз даврида ажойиб халқимиз томонидан бунёд этилган, аммо кейинчалик гўёки кераксиз, деб бузиб ташлашлар нақадар ачинарли оқибатларга олиб келганига неча бор гувоҳ бўлганмиз.

Энди эса, хонликнинг ўзи тўғрисида қисқача маълумот бериб ўтаимиз.

Хива хонлиги (1512—1920) Ватанимиз ҳудудида ташкил топган дастлабки мустақил давлатдир. Уни 1512 йилда ўзбеклар хони Элбарсхон тузган. Унга Хоразм, шунингдек, Манғишлоқ, Деҳистон, Узбой бўйидаги туркманлар кўчиб юрвчи ҳудудлар ҳамда Хуросоннинг шимолий қисми кирган. Пойтахти Вазир, кейинчалик Урганч ва Хива бўлган. Улар бир неча бор Бухоро хонлиги, Эрон томонидан босиб олинган ва мустақиллик учун курашишга тўғри келган.

1804 йилдан бошлаб хонлик тахтини Қўнғирот ўзбекларининг сулоласи расмий равишда эгаллади. Муҳаммад Раҳимхон даврида (1806—1825) хонлик бутунлай бирлаштирилди. Девони олий таъсис этилиб, янги солиқ ислоҳоти ўтказилди, божхона ва зарбхона ташкил этилди, натижада давлат даромади кўпайди. Марказий ҳукумат мустаҳкамланди, мамлакатнинг ички аҳволи анча яхшиланди, турли ҳунарлар ривожланди, шаҳарлар савдо марказига айланди, хориж савдогарларини кўп кузатиш мумкин эди. Хонлик ташкил этилиши билан давлат ишларини ўзбек тилида юртиш жорий этилган, яъни ўзбек тили давлат тилига айланган.

Аҳолининг асосий қисми деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Ердан фойдаланишнинг асосан 3 хил шакли: мулк ерлари (кишилар қўлидаги хусусий ерлар), подшолик ёки амлок ерлари ва вақф ерлари мавжуд эди.

Одамлар ерларни Амударё суви ёрдамида каналлар орқали сугориб, деҳқончилик қилишган. Кейинги йилларда янги сугориш иншоотлари қурилган. Бутун ирригация тизими хон ва феодаллар қўлида эди.

Хонликда турли солиқ ва ўлпонларнинг 25 тури бўлган. Ҳунармандчилик ривож топди, бу ерда металлни қайта ишлайдиган асосий устахоналар жойлашган. 1873 йили хонликка уч томондан рус қўшинлари ҳужум қилиб, Хива эгалланди ва Гандамиён шартномасига кўра, хонлик Россия вассалига айланди. 1920 йили Хоразм Халқ Совет Республикаси тузилди, давлатнинг миллий чегараланиши оқибатида 1924 йили унинг бир қисми Ўзбекистон ва Туркманистон таркибига кирди.

Огаҳий: салтанатни иқтисодий бошқаришга оид йўл-йўриқлар

Ана шундай бир шароитда пайдо бўлган иқтисодий ғояларнинг мазмуни ва моҳияти аҳамиятлидир. Шуниси диққатга сазоворки, хонликнинг аҳолиси ўзбеклар (64,7 фоиз), туркманлар (26,8 фоиз), қорақалпоқлар (3,8 фоиз), қозоқлар (3,4 фоиз) ва бошқа халқлардан иборат эди. Шуларга мос равишда ғоялар ҳам вужудга келган.

Огаҳий (тўлиқ исм-шарифи Муҳаммадризо Эрнийёзбек ўгли, 1809—1874) — шоир, тарихчи, таржимон бўлган. У мироб оиласида туғилган. Хива мадрасаларида таҳсил кўрган. Араб, форс, турк тилларини пухта эгаллаган. Хоразмнинг машҳур шоир ва олимлари, адабиёт мухлисларининг суҳбатларида иштирок этган. Шарқнинг классик асарлари, айниқса, Алишер Навоийнинг ижодини қунт билан ўрганган.

1829 йилда амакиси ва устози Мунис вафот этгач, Хива хони Оллоқулихон (1825—1842 йй.) Огаҳийни Муниснинг ўрнига мироб этиб тайинлаган. Шу даврдан эътиборан Огаҳий халқ ҳаёти ва сарой ишлари билан шуғулланган. Айниқса, мамлакат учун сувнинг аҳамияти беқиёс эди ва бу соҳага раҳбарлик катта масъулиятни талаб этган.

Огаҳий ижодининг мавзу доираси кенг. Аммо у қайси жабҳага мурожаат қилмасин, халқ гамини четлаб ўтолмади.

Шоир ва тарихчи Огаҳий ўзи яшаб ижод этган мураккаб даврни маҳорат билан бадиий умумлаштирган, замон ва унинг аҳлига муносабат билдирганда, баҳо берганда, инсонпарварлик нуқтаи назаридан ёндашган.

Огаҳийнинг «Риёз уд-давла» («Салтанат боғлари», 1844), «Зубдат ут-таворих» («Тарихлар қаймоғи», 1845—1846), «Жомеъ ул-воқеоти Султоний» («Султонлик воқеаларини жамловчи», 1857), «Гулшани давлат» («Давлат гулшани», 1865) «Шоҳиди иқбол» («Иқбол гувоҳи», 1872) ва бошқа тарихий асарларида Оллоқулихон, Раҳимқулихон (1843—1846), Муҳаммад Аминхон (1846—1855), Сайид Муҳаммадхон (1856—1864), Муҳаммад Раҳим II (1864—1910) ҳукмронлиги даврларида Хоразмда яшаган ўзбек, туркман, қорақалпоқ, қозоқ халқларининг тарихи, маданий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, Хива хонлигининг бошқа хонликлар билан иқтисодий муносабатлари, бошқа тарихий воқеалар акс этган.

Огаҳийнинг юксак инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ғояларига хон ва шоир Ферузнинг сиёсий-маърифий тарбияси таъсир қилган. Огаҳий тарихчи олим сифатида Хива хонларига, йирик тарихий шахсларга бағишлаб қасидалар ёзган. Унинг «Қасидаи насиҳат» асари Ферузга бағишланган.

У ўз панд-насиҳатларида салтанатни иқтисодий бошқаришнинг йўл-йўриқларини кўрсатади, мамлакат ва халқни адолат билан идора этиш йўллариини белгилаб беради. Асар қасида жанрида ёзилган бўлиб, унда шоирнинг сиёсий-маърифий ва иқтисодий қарашлари ёрқин акс этган.

Огаҳий ҳар қандай давлат бошлиғи ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун барча ижобий фазилатларга эга бўлиши лозим. Подшоҳ ҳимматли, шижоатли, адолатли, ғайратли, саховатли, ҳаёли, соф ниятли, маданиятли, аҳамиятли, камбағалпарвар бўлиши зарур. Ҳукмдор шу фазилатларга эга бўлса, унинг ҳокимияти камол топади, мамлакати, халқи фаровон бўлади, деган фикрни илгари суради.

Огаҳий давлатни бошқариш йўллариини ҳам кўрсатиб ўтган. Шоирнинг фикрича, шоҳ шариат аҳкомларига қаттиқ амал қилмоғи лозим. У айш-ишратдан, фитна ва гийбатдан, гафлат-

дан, ялқовликдан, зулм-разолатдан, чақимчиликдан, мол-парастликдан узоқ бўлиши керак. Бу Форобий ғоялари билан ҳамоҳангдир.

Феруз Огаҳийнинг давлатни бошқариш тўғрисидаги маслаҳатларига қулоқ тутган, унинг ҳикматли байтларини мрамр тошларга ёздириб, арзхоналарга қўйдирган ва кўп эзгу ишларни амалга оширган. Шу боис ҳам Огаҳийнинг тарихий асарлари бадиий наср сифатида ҳамда XIX аср Хоразм воқелигини ҳаққоний акс эттирувчи нодир тарихий ҳужжатлар сифатида қимматлидир.

Огаҳий «Равзат ус-сафо» (Мирхонд), «Тарихий жаҳонкушойи Нодирий» (Муҳаммад Маҳдий Астрободий), «Бадоеъ ул-воқеъ» (Восифий), «Мифтоҳ ут-толибин» (Маҳмуд бинни Шайх Гиждувоний), «Тазкираи Муқимхоний» (Муҳаммад Юсуф Мунший), «Қобуснома» (Кайковус) ва бошқа тарихий-бадиий асарларни форс тилидан ўзбекчага таржима қилган. Огаҳий «Ҳафт пайкар»ни насрий йўл билан, «Гулистон»ни қисқартириб, кенг китобхоналарга тушунарли тарзда таржима этган. «Юсуф ва Зулайҳо» ҳамда «Шоҳу гадо» дostonларини эса байтмабайт таржима қилиб, аниқ ижодий таржима намунасини яратган.

Огаҳийнинг мироб лавозимида ишлагани муҳим аҳамият касб этади, чунки мавжуд сувлардан тўғри ва оқилона тежаб-тергаб фойдаланиш керак. Халқда «Отанг мироб бўлса ҳам, еринг сув бошида бўлсин», деган мақол бор, чунки сугориш маълум навбат билан юқоридан қуйига қатъий қоида асосида олиб борилиши қаттиқ назорат қилинган, акс ҳолда норозилик, тўс-тўполон келиб чиққан. Шу сабабли Хоразмда азалдан мироб вазифаси жуда масъулиятли бўлган. Огаҳий ота мерос бу ишни яхши ўрганиб, амалда ўринлатиб бажарган.

Олимнинг давлат ва иқтисодиётни бошқариш, халқнинг моддий турмушини яхшилашга оид ғоялари аҳамиятли бўлиб, ҳозирги давр тили билан айтганда, уларда менежмент масалалари ёритилган. Огаҳий «Ўн қўшчига бир бошчи» деган халқ мақолининг нақадар тўғри эканлигини яхши тушунган ва унга амал қилишни тарғиб этган.

Бердақнинг ижтимоий-иқтисодий фикрлари

Бердақ қорақалпоқ адабиёти асосчиси ва шоири бўлиб, 1827—1900 йилларда яшаб ижод этган. Унинг асл исми Бердимурод Қарғабой ўғлидир.

Унинг асарларида иқтисодий ғоялар ҳам анчагина. Тадқиқотчи Ҳ. Собиров шоирнинг ижодини қунт билан ўрганиб, халқнинг оғир аҳволи шоир асарларидан кенг ўрин олганлигини алоҳида таъкидлайди. Масалан, Бердақ об-ҳавонинг ёмон келиши туфайли рўй берган воқеани қуйидагича ифодалайди:

Вақт ўтганда экин экдик,
Изғиринда қовун тикдик.
Охири итқовун едик,
Ёмонликка тушли бу йил.

«Дард устига чипқон» дейилганидек, ана шу йилларда ҳосил устига чигиртка ёпирилиб, далаларни шип-шийдон қилиб кетганлиги ҳам маълум. Шеърда деҳқончилик иши осон эмаслиги уқтирилади.

Адабиётшунос Б.Қурбонбоевнинг ёзишича, «Бунинг устига, кўл-кўлмакдан емиш ахтариб чиққан тўнғизларнинг экинларни пайҳон этиши туфайли очарчилик ҳам бошланиб кетади».

Қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган бу ҳолат ҳаддан ташқари мураккабликларга сабаб бўлган. Боз устига, Хива хонлигида жорий қилинган янги солиқ тизими вазиятни янада кескинлаштиради.

Хива хонлигида қорақалпоқларга нисбатан ер солиғининг «таноб» усули эмас, «солиги кетма» усули жорий қилинган эди. Бунда солиқ кадастр асосида ўлчанган ер миқдорига қараб эмас, балки маҳаллий ҳокимият, оқсоқоллар томонидан бирга кам, бирга кўп миқдорда белгиланарди. Солиқ миқдори эса йил сайин ортиб борарди. Йирик ер эгалари кам, камбағал деҳқонлар эса кўп миқдорда солиқ тўлаган. Солиқ миқдори хўжаликлар ўртасида чамалаб тақсимланган.

Қорақалпоқ эли ҳар йили 20 минг танга миқдорда хон хазинасига ер солиғи тўлаган. Бундан ташқари, чорва

моллари, хунармандлардан қўшимча солиқлар ундирилган.

Бердақнинг «Солиқ» деган шеъри иқтисодий фикрлар тарихида ўзининг мазмуни, сиёсий ва иқтисодий йўналиши жиҳатидан жаҳон адабиётида учрайдиган шу мавзудаги шеърлардан қолишмайди. Лекин бу шеърнинг устунлиги шундаки, унда оғир солиқларнинг халқ иқтисодий ҳаётига салбий таъсири бадиий тимсолларда яққол ифодалаб берилган. Бу жиҳатдан Бердақнинг «Солиқ», «Бу йил», «Яхшироқ» номли шеърларини ҳозирги кунларда яратилаётган иқтисодий тафаккур тарихи дурдоналари сарасига киритиш мумкин.

«Солиқ» шеърида эса солиқ миқдорининг ҳар йили ошиб бориши қуйидагича тасвирланган:

Бултургидан яна ёмон,
Қандай бўлди бу шум замон.
Камбағаллар қолмай омон,
Ўн тилладан келди солиқ.

Халқнинг иқтисодий аҳволи ёмонлашаётганини кўриб турган ҳолда, солиқ йиғувчилар даромаднинг камида тенг армига шерик бўлаётганлари қуйидагича тасвирланган:

Бунни солди Нуриббет «жон»,
Буйруқ берди оталиқ хон.
Халқ бўлсин деб хонавайрон,
Ўн тилладан келди солиқ.

Солиқлар айниқса энг камбағал деҳқонларга оғир тушадди. Бу борала берилган ўхшатиш жуда ўринли ишлатилган:

Менга ҳеч гап, эшагим бор,
Сотиб бераман бир бозор.
Аттанг, шўрлик оч Эрناзар,
Унга қийин бўлди солиқ.

У фақирнинг нарсаси йўқ,
Кошки қорни бўлсайди тўқ.
Ҳаттоки бир товуги йўқ,
Довдиратти уни солиқ.

Бердақ ўз шеърларида аёлларнинг иқтисодиётда тутган ўрнига ҳам муносиб баҳо беради, уларни халқ ишига тинмай, ўз меҳнати билан ҳисса қўшишга чақиради.

Унинг «Қизимга насиҳат» шеърида қуйидагиларни ўқиймиз:

Ночорман деб мунгайма ҳеч,
Халқнинг учун жонингдан кеч.
Шундагина оласан ўч,
Душманингдан, ҳурлижоним.

Олим Б.Қурбонбоев, ўз замонасидаги бошқа шоирларга нисбатан Бердақнинг ижодидаги муҳим янги йўналишлардан бири, бу Гобсек (Бальзакда), Қори Ишкамба (Айнийда) каби салбий тимсолларни иқтисодий жиҳатдан баҳолашдир.

Бердақ, ҳукмдорлар ва ҳақиқий инсонлар халқ учун хизмат қилиши лозимлигини уқтиради. «Халқ учун» шеърида айтилганидек:

Йигит бўлсанг арслон каби туғилган,
Ҳар доим сен қилгил хизмат халқ учун.
Йигит бўлсанг арслон каби туғилган,
Жонини фидо қилар фақат халқ учун.

Мунис Хоразмий ва Баёний асарларида ифодаланган халқ турмуши

Мунис Хоразмий (асл исми Шермуҳаммад Авазбий ўғли, 1778—1829) — ўзбек шоири, тарихчи, таржимон, хаттот, маърифатпарвар. Дастлабки маълумотни тугилган қишлоғи — Қиётда олган, кейинчалик Хива мадрасаларида ўқиган. 1800 йилда отаси вафот этгач, Хива хони Аваз Иноқ Мунис Хоразмийни саройининг фармоннавис котиби қилиб тайинлайди.

Мунис Хоразмий замонасининг машҳур олим, шоир ва санъаткорлари билан яқин алоқада бўлиб, билими, салоҳияти ва куч-қувватини шеъриятга, илм-фан ва маърифатга багишлади. 1804 йилда биринчи шеърлар девони — «Девони Мунис»ни яратди. 1806 йилда Элтузархон Мунис Хоразмийга Хива хонлиги тарихи тўғрисида китоб ёзишни топ-

ширган. Бироқ ўша йили Элгузархон фожиали ҳалок бўлади. Мунис Хоразмий китобни давом эттиради ва 1819 йилда Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» («Софлик боги») китобини таржима қилишни бошлайди. Аммо китобнинг биринчи жилдини таржима қилишга улгура олади. Шоир бу икки асарни ҳам тугатолмай вафот этади.

Унинг «Фирдавс ул-иқбол» асарини ва «Равзат ус-сафо» таржимасини шогирди Огаҳий ниҳоясига етказди. «Фирдавс ул-иқбол»да кўпроқ тарихий воқеаларнинг бадий тасвири, тарихий шахслар портрети яратилган, шеърини парчалар берилган.

Мунис Хоразмий ўз давридаги юрт учун аҳамиятли сугориш иншоотлари ва ер-сув муносабатларига доир «Орналар» (орна — канал, анҳор) номли рисола ҳам ёзган. Бу рисола XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги деҳқончилик билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Унда сугориш иншоотларининг халқ хўжалигидаги аҳамияти яхши ёритилган. Ҳамма соҳада, хусусан, иқтисодиётда инсоний хусусиятлар устувор эканлиги таъкидланади.

Мунис Хоразмийнинг асосий адабий мероси 1815—1820 йилларда тузилган «Мунис ул-ушшоқ» («Ошиқлар дўсти») девони газал, муҳаммас, қасида, рубоий, қитъа ва бошқалардан иборат бўлиб, 80.000 дан зиёд мисрани ўз ичига олган. У хаттотлар томонидан қайта-қайта кўчирилиб, 1880 йилда Хива тошбосмахонасида чоп этилган.

Мунис Хоразмий шеърлярида халқчиллик, тараққийпарварлик гоялари кенг ўрин тутди. «Сўз» ва «Шуаро» каби шеърлярида илм-фан, санъат ва адабиётни тарғиб қилади, олимлар ва санъаткорларни юксак қадрлайди. Унинг «Саводи таълим» шеърини рисоласи (1804) эса, савод чиқаришни енгиллатиш ва хуснихат санъатини ривожлантириш масалаларига бағишланган.

Баёний (асл исми Муҳаммад Юсуфбек Бобожонбек ўғли, 1858—1923) — ўзбек шоири, тарихчи, мусиқашунос, хаттот ва таржимон.

Баёний ўзининг «Шажараи Хоразмшоҳий» тарихий-мемуар асари билан Мунис ва Огаҳий бошлаган ишни давом эттирган. Бунда Ёфасдан Кўнғирот уруғигача, Абдулғозий

Баҳодирхондан Асфандиёрхонгача ўтган хонларнинг ҳукмронлик даври ёритилган. «Хоразм тарихи» асари эса, «Шажараи Хоразмшоҳий»даги воқеаларни тўлдирган. Асарнинг аввалги боблари маъно жиҳатидан «Шажараи Хоразмшоҳий»га ўхшаб кетган. Лекин ёзилиш услуби билан ундан фарқ қилади. Асарда асосан Асфандиёрхон ҳукмронлиги даври ва ундан кейин рўй берган воқеалар тасвирланган. 16 бобдан иборат бу асарнинг 8 боби бизгача етиб келган.

Баёнийнинг ҳар икки тарихий асарида иқтисодий ҳаётга оид жуда кўп қимматли маълумотлар бор. Жумладан, Хива хонлигининг Бухоро ва Қўқон хонлиги ҳамда хонликка қўшни бўлган бошқа мамлакатлар билан савдо-дипломатик муносабатлари, ҳар хил солиқлар, Хоразмда яшаган олим ва шоирлар, шаҳарлар ҳаёти, деҳқончилик ишлари тўғрисида бой маълумот берилган. Муҳаммад Юсуф Баёний «Шажараи Хоразмшоҳий» асарида 1873—1914 йиллар оралигидаги воқеаларни ҳолисона ёритади.

Баёний маълумотларига кўра, ўша даврдаги солиқ миқдори 2 миллион 100 минг манат қилиб белгиланган, унинг 300 минг манати ёвмутлар уруғи (туркманлар) ҳиссасига тушган, аммо Хоразм хони томонидан тўпланган.

У шундай ёзади: «Тарих китобини ёзишнинг бир шарти бор. Тарихий воқеаларни ёзувчи тарафдорлик этмасдан, бўлган воқеаларни ростлик билан баён этиши керак. Агар ростлик билан баён этмаса, унинг сўзлари ҳеч бир одамга маъқул бўлмайди». Тарихчилар учун ниҳоятда мақбул, зарур жиҳатлар бу.

* * *

Хива хонлигининг муҳим хусусиятларидан бири шуки, аҳолиси кўп миллатли эди, иқтисодиётида суғорма деҳқончилик етакчи ўрин эгаллаган, ҳунармандчилик ва савдо ривожланган.

Ўша давр мутафаккирларининг қарашларида ҳам суғорма деҳқончилик масалалари муҳим ўрин эгаллаган. Мунис Хоразмий ва Огаҳий бош мироблар сифатида каналлар, уларни таъмирлаш, сув тақсимоти бўйича нодир фикрларни илгари суришган. Чигир ёрдамида суғориш афзалликлари маълум бўлган, лекин қўшимча сарф-харажатлар мавжуд

бўлган. Шу сабабли, солиқ тизими имтиёзли бўлиши уқтирилади.

Мутафаккирлар томонидан мамлакатдаги солиқларнинг кўплиги ва оғирлиги, бу соҳада амалдорлар томонидан кўпгина бузилишларга йўл қўйилиши қаттиқ танқидга олинади. Оқибатда халқ турмуш даражасининг пастлиги ва яхшилаш чора-тадбирлари баён этилади. Айниқса, Бердақ ижодида бу масалага алоҳида эътибор берилган.

Олимларнинг қарашларида давлат ва уни бошқариш муаммолари катта ўринни эгаллайди. Адолатли, инсонпарвар бошлиқ тўғрисида фикр юритилади. Илм-фан, маърифат орқали инсонни камолотга етказиш ва фаровон ҳаёт учун энг тўғри йўлни топиш тўғрисида қайғурилади.

Профессор Ҳ.Собиров фикрича, Европада Гобсек, бизда Қори Ишкамба судхўрлик йўли билан бойлик орттирувчилар сифатида таърифланса, Бердақ маҳаллий амалдорларнинг пинҳоний кирдикорларини кўрсатиб, меҳнат қилмай бойлик орттириш усулларини фош этади, амалдорлар эса инсофга чақирилади.

Хивалик мутафаккирларнинг ғоялари маърифий ва маънавий аҳамият касб этади, уларда нодир тарихий, иқтисодий, ижтимоий маълумотлар бўлиб, баркамол авлодни тарбиялаш борасида муҳим манба сифатида хизмат қилади.

ҚЎҚОН АЛЛОМАЛАРИНИНГ БУЮК МЕРОСИ

Қўқон хонлигига қисқача таъриф

Қўқон хонлигига (1709—1876) Минг уруғидан бўлган Шохрухбий асос солган. Ҳудуди Фарғона водийси, Иссиққўл атрофи, Хўжанд, Тошкент воҳаси, Оқмачит (Қизилўрда) дан иборат. Руслар томонидан босиб олинган, хонлик расман бекор қилиниб, ўрнига Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фарғона вилояти таъсис этилган.

Қишлоқ хўжалиги Қўқон хонлиги иқтисодиётининг асоси ҳисобланган. Ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш турли хил бўлган. Хонликка қарашли ерлар амлок ерлар, вақф ерлари, мулки хирож ва мулки ушрияга тақсимлан-

ган. Якка деҳқон ҳўжалиги ривожланган. Чоракорлик, ко-рандачилик мавжуд эди. Ер баҳоси унинг унумдорлиги ва қанчалик сув билан таъминланганлигига қараб белгиланган. Хонлар, суғориш тармоқлари катта даромад манбаи бўлган-лиги сабабли, маълум даражада уларни сақлашга, суғориш иншоотларини янада кенгайтиришга яхши эътибор бериш-ган. Қўқон хонлигида пахта ва полиз экинлари, боғдорчи-лик ва пиллачилик ривожланган. Фарғона водийси Туркис-тон пахтасининг 75 фоизини етказиб берган ва шу сабабли алоҳида эътиборда бўлган.

Қўқон хонлиги иқтисодиётида Сирдарё ва унинг қўплаб ирмоқлари асосий сув манбаи бўлиб ҳисобланади, дарё Но-рин ва Қорадарё қўшилишидан бошланади. Сирдарё Ўрта Осиёдаги энг узун (2272 километр) ва Амударёдан кейин-ги энг серсув дарё бўлиб, турли номлар билан аталган. Қадим юнон тарихчилари Яхартез, баъзан Танаис, хитойлар Яюша, араблар Сайхун деб аташган. «Авесто»да Дану, Беруний асар-ларида Хасард деб номланган. Милoddан аввалги I асрда яша-ган Рим тарихчиси Плиний асарларида «Силис» шаклида учрайди. «Сир» сўзи дарё атрофида яшаган қабила номидан олинган бўлса керак, деб тахмин қилинади.

Бу дарёнинг сув режими Амударёникидан бир оз фарқ қилади, энг кўп сувлик даври май — июнь ойларига тўғри келади. Шунга мос деҳқончилик ишлари амалга оширилган.

Чоризм ҳукмронлиги даврида иқтисодиёт таркиби анча ўзгарди, асосий эътибор ўлкани Россия учун хомашё база-сига айлантиришга қаратилди. Фуқаролар уруши туфайли, Россиянинг Америкадан оладиган пахтаси кескин камайди. Бунда айрим ижобий ишлар ҳам амалга оширилди, айниқ-са, пахтачиликда муҳим ўзгаришлар қилинди. Маҳаллий пахта навларидан олинадиган тола тўқимачилик саноати талабларига тўла мос келмас, унинг ҳосилдорлиги ҳам кат-та эмас эди.

Пахтачиликни ривожлантириш муҳим зарурат бўлган-лиги сабабли, биринчи навбатда, Америкадан янги пахта навларининг чигити келтирилди. У халқда амиркон пахта дейиларди. Аста-секин шундай нав экилган ер майдони кен-гайди. пахта ҳосили ошди, сифати яхшиланди. Янги пахта экиш майдонлари кўпайди, уларни суғориш учун иррига-

цион ишлар кенгайтирилди, янги тўғонлар, каналлар барпо қилинди. Масалан, шу даврда Мирзачўл ерларини ўзлаштириш учун Сирдарёдан Романов каналини қуриш бошланди. Мелиоратив иншоотлар, зовурлар сони ҳам ошди.

Техника деярли ишлатилмаганлиги сабабли бу иншоотларни қуриш асосан халқ оммаси учун оғир юк бўлиб тушган, чунки бу ишлар текинга, ҳақ тўламадан амалга оширилган эди. Бундан ташқари, ҳар йили бу канал ва зовурларни бир неча марталаб лойқа ва ўт-ўланлардан тозалаб, иншоотларни таъмирлаш талаб этилган. Йилда 12 кун ишлаб бериш мажбурий бўлган. Экин майдонларининг кўпайиши, суғоришнинг кўпинча нотўғри олиб борилиши, сувнинг исроф қилиниши эса, ерларнинг аҳволини ёмонлаштирган. Оқибатда, ерлар зах, шўр босиб, чивинлар кўпайиши туфайли безгак, бод касалликлари сони кескин ошса-да, бунга иккинчи даражали масала деб қаралган.

Пахтачиликни ривожлантириш учун асосий рағбат — моддий манфаат ишга солинди, пахта нархи кескин оширилди ва дондан қиммат қилиб қўйилди, шу сабаблар туфайли бу соҳа анча ривож топди. Аммо пахта толасининг деярли ҳаммаси «марказ»га олиб кетиларди.

Пахта яккаҳоқимлиги тобора кучайиб, мустамлакачилик даврида янада авж олди, табиат ва инсон ўртасидаги мутаносиблик бузилиб, экологик офат кучайди. Халқнинг, мутафаккирларнинг ўғитлари, кўп йиллик тажрибаси унутилишининг оқибатлари қанчалик ёмон бўлгани ҳаммага аён. Ерни зах ва шўр босиши, сувларнинг ҳам шўрланиши. Орол денгизига сувнинг кам бориши моддий ва маънавий зарар келтирди. Шу сабабли аждодларимиз тажрибасини чуқурроқ ўрганиш ва ундан амалий фойдаланиш ҳаётий заруратдир.

Хунарманд-косибчилик мазмунан бой ва серқирра эди. Аммо бу соҳада, унинг таркибида кескин ўзгаришлар бўлмади. Шу билан бирга, аста-секинлик билан саноатнинг янги шакли — завод ва фабрикалар, молия-банк тизимлари ҳам вужудга кела бошлади, шунга мос равишда жамиятнинг янги гуруҳлари, мулк ва молия эгалари пайдо бўлди, улар орасида маҳаллий бойлар ҳам бор эди. Худди шунингдек, ишчи ва хизматчилар синфи ҳам вужудга келди.

Саноат корхоналарининг асосий қисми хомашёни дастлабки қайта ишловчи заводлар эди, уларда пахта толаси, мой, совун ишлаб чиқариларди. «Марказ»дан айрим саноат маҳсулотлари ҳам кириб кела бошлади, маҳаллий ҳунармандлар билан рақобат бошланди, уларнинг айримлари касод ҳам бўлди. Бу ўзгаришлар хонлиқнинг йирик шаҳарлари — Андижон, Қўқон, Тошкент ва бошқа жойларда кўзга ташлана бошлади.

Шу даврда яратилган асарларда бўлаётган ўзгаришларнинг айрим ижобий томонлари билан бирга, босиб келаётган янги офат — мустамлакачилик ва унинг салбий оқибатларига қарши кураш гоёлари ҳам вужудга кела бошлади. Жадидлар гуруҳи, Абдулла Қодирий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ойбек ва бошқа адибларнинг асарларида буни яққол сезиш мумкин.

Хонликда ер ости бойликлари — нефть, олтин, қумуш, мис, рух, темир, қўрғошин ва бошқалар маълум миқдорда қазиб олинган ҳамда қайта ишланган.

Савдо-сотик иқтисодиётда катта ва муҳим ўринни эгаллаган, у ички ва ташқи савдога бўлинган. Аҳоли ўз эҳтиёжларини асосан ўз хонлигидаги маҳсулотлар билан қондиришган. Бухоро, Хива, Қашқар, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон ва айниқса, Россия билан кенг савдо олиб борилган.

Бу ерда қадимдан фан ва маданият яхши ривожланган, кўплаб олимлар, шоир ва ёзувчилар етишиб чиққан. Улар томонидан муҳим иқтисодий гоёлар илгари сурилган.

Исҳоқхон Жунайдулла Хўжа ўғли Ибрат (1862—1937) «Фарғона тарихи» асарида Россия томонидан босиб олинган Қўқон хонлиги ҳар йили 500 минг сўмдан товон пули тўлаши шарт эди, деб маълумот беради. Марғилон вилояти аҳолисига қўшимча 125 минг тилла танга (500 минг сўм) жарима солинган. Асарда пахтачиликнинг ривожини, озиқ-овқат экинларининг камайишини ва айрим муаммолар тўғрисида фикр юритилади.

Гулханийнинг ўтли ҳажви

Гулханий (тахаллуси; асл исми Муҳаммад Шариф, XVIII аср охири — 1920 й.) ўзбек мумтоз шоири, масалнавис. Ҳаёти ва ижоди ҳақида Фазлий Намангонийнинг

«Мажмуат уш-шуаро», Қори Раҳматулло Возеҳ Бухорийнинг «Тухфат ул-аҳбоб», Дилшод отиннинг «Сабот ул-башар ва тарихи муҳожирон» каби асарларида айрим маълумотлар келтирилган. Фазлий Гулханийни «Кўҳистон мулки»дан эканлигини таъкидласа, Возеҳ уни наманганлик, дейди.

Гулханий Наманган ва Қўқонда яшаган, оз вақт ҳаммомда ўт ёқувчи — гўлаҳ вазифасида ишлаган (тахаллуси шундан). Қўқон хони Олимхон навкарлари сафида хизматда бўлган (1801—1810). Мустақил мутолаа йўли билан мумтоз адабиётни ўрганган. Олимхон вафотидан сўнг 1811 йили тахтга ўтирган амир Умархон Гулханийни сарой шоирлари даврасига жалб этган. Шоир хонни мақтаган, унинг ғазалларига назиралар битган. Аммо Умархон вафотидан сўнг ватанига қайтиб, кўпроқ оддий инсонларга манзур бўлувчи шеърлар ёза бошлади. Ўтли ҳажвлар яратди.

Гулханий ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Бизгача бир неча ғазали, ҳажвиялари ҳамда «Зарбулмасал» («Япа-лоққуш ҳикояси») насрий асари етиб келган. Унинг «Бармоғим», «Эй тўти», «Лола кўксидек бағрим» каби ғазалларида лирик қаҳрамоннинг руҳий кечинмалари, баҳор, чин ҳаётий манзаралар ўз ифодасини топган.

«Бедех» («Бергил») ғазалида, шоир навкарлик давридаги ҳаётини тасвирлаган. Бу ғазалга чуқурроқ назар ташланса, муаллиф катта ижтимоий масала — ўз даврининг ҳарбий тартиби, расм-русумлари тўғрисида фикр юритганини кузатиш мумкин.

Гулханий ўзининг зўр истеъдоди, тажрибаси, турмушга ҳаққоний қарай билиши туфайли халқчил ижодкор сифатида машҳурдир. Шоирнинг бизга маълум ғазаларининг айримлари Амирий шеърларига назира тарзида яратилган бўлиб, улар оддий тақлидчилик доирасида қолмай, баркамол мустақил бадиий асар даражасига кўтарилган. Гулханийнинг шеърини ижоди, гарчанд, ҳажман катта бўлмасанда, XIX аср ўзбек миллий адабиёти ривожига самарали таъсир кўрсатди.

Унинг «Зарбулмасал» асари нафақат ўзбек мумтоз адабиёти, балки бутун Шарқ адабиётининг ҳам нодир намунасидир. Гулханий унда 400 га яқин халқ мақоллари, сажлар

(қофияли наср), масал ва ривоятлардан самарали фойдаланган.

Бу масал ва ривоятлар мавзу жиҳатдан бир-бирига боғланиб, ягона сюжетни ташкил этади. Асарда Япалоққуш билан Бойўғлининг қуда-анда бўлиши саргузаштлари мажозий, ўткир ҳажвия тарзида тасвирланган. Гулханий қушларнинг ўзаро мураккаб муносабатлари асосида ўз даври ижтимоий ҳаётининг танқидий манзарасини яратган.

Бу асардаги мақолларнинг асосий қисми халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ. Халқнинг оғир иқтисодий аҳволи, бой-такаббур инсонлар, мақтанчоқларнинг мафқураси ёритиб берилган. «Ўзи сиғмас инига, ғалвир боғлар думига», «Уйида чакса уни йўқ, том бошида қўш тандир» ва бошқа мақоллар шулар жумласидан.

Хатто «Бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак» деган мақол ишлатилган бўлиб, бунда энг оддий ҳолатда ҳам сарф-харажат бўлиши таъкидланади. Демак, гап оддий бир товуқ устида бораётган экан, инсонда бу талаблар анча юқори бўлиши ўз-ўзидан аён бўлади. Бу мақол Ғарбдаги «текин нонушта бўлмайди» ғоясига тўғри келади, ҳамма нарсанинг ҳисоб-китоби бор, дейилмоқчи.

«Ҳар ўн қўшчига — бир бошчи» мақолида эса бошқарув зарурлиги ғояси илгари сурилган.

Муқимий, Фурқат ва бошқа адибларнинг ижтимоий-иқтисодий қарашлари

Муқимий (асл исм-шарифи Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли) (1850—1903) — шоир ва мутафаккир. Ўзбек халқпарвар адабиёти асосчиларидан. Отаси тошкентлик, онаси Ойшабиби хўжандлик бўлиб, Қўқонда яшаганлар.

Муқимий яшаб ижод этган даврнинг адабий ҳаёти мураккаб эди. Бундай муҳит Муқимий ижодига кучли таъсир кўрсатди. Ижодининг илк даврида қисман шаклбозлик унсурлари, санъатпардозлик майлларига берилиш ҳам учрайди. Лекин тезда бу хил анъаналардан воз кечиб, жамиятдаги иллатларга танқидий назар билан қаради. Навоий, Жомий, Низомий ва Фузулийни ўрганди, уларнинг ғазалларига мухаммаслар боғлади. Жомийни ўзига устоз билди.

Ўзбек, форс мумтоз шоирларининг анъаналарини давом эттирди.

Ўзбек адабиётида халқчиллик йўналишининг вужудга келиши ва шаклланиши Муқимий номи билан боғлиқ. У бошлиқ Фурқат, Завқий, Аваз, Комил каби илғор фикрли шоирлар ўзбек адабиёти тарихида янги саҳифа очдилар.

Муқимий лирикаси чуқур оптимизм билан суғорилган, ҳаётийлик унинг асосий ва етакчи хусусиятларидан эди. Муқимий пок муҳаббатни, чин инсонни куйлаган. Шеърларининг туб моҳиятини инсон кечинмалари, севинч ва аламлари, истак ва армонлари, курашлари ташкил этган. Уларда дўстлик, садоқат, самимият, вафодорлик, сабот ва матонат улугланган ва булар орқали шоир кишиларда яхши хусусиятларни тарбиялашга интилган.

Шоир адолатли ва бахтли замонни орзу қилган, шундай кунлар келишига ишонган. «Келур охир сени ҳам йўқлагу-дек бир замон яхши» ва бошқа шеърларида ана шу мавзу куйланган. Ҳасрат, шикоят, норозилик мавжуд бўлган шеърларида ҳам келажакка ишонч, фаровон ҳаёт тўғрисидаги орзулари акс этган. Демак, ижтимоий-иқтисодий мавзу билан боғлиқ асарлари пайдо бўлган.

Муқимийнинг дунёқараши ва интилишлари билан муҳит ўртасидаги зиддият унинг ижодида танқидий йўналишни майдонга келтирган. Бу унинг ҳажвиётида кўпроқ акс этган. Ҳажвиёти мазмунан сатира ва юморга бўлинади.

Сатираларида мавжуд тизим, чор амалдорлари, айрим маҳаллий бойларнинг кирдикорлари очиб ташланган: «Танобчилар» ва бошқа шеърлари, «Сайлов», «Дар мазаммати замона» ва бошқа асарларида ўлкага кириб келаётган ғайрияхлоқий муносабатлар ҳамда уларнинг оқибатлари кўрсатилган. Оғир солиқлар халқ учун катта азоб эканлиги очиб берилади, чунки хонлик томонидан турли-туман янги солиқлар эълон қилинади.

От, арава, лой, пашша, безгак каби мавзуларда 30 га яқин ҳажвий асар яратган. «Девонамен», «Кўсамен», «Ҳайрон қилди лой», «Пашшалар», «Шикояти безгак» ва ҳоказо шеърларида шоир турмушнинг қолоқ ва чиркин томонлари, одамлар онгидаги нуқсонлар устидан кулган, мустамлакачилик азоби, харобаликни заҳархандалик билан тас-

вирлаган. Бошқа бир қатор ҳажвияларида, масалан, «Таърифиди печ», «Ароба қурсин», «Лой» шеърларида жамият ҳаётидаги ўзгаришларга янгича муносабат акс этган.

Шоир яшаган даврда, узоқ йиллар давомида табиатда вужудга келган мувозанат аста-секин бузила бошлаган эди. Бунини айниқса суғориладиган ерлар мисолида кўриш мумкин. Оқибатда ерларнинг шўрланиши кучайиб, халқ учун янги ташвишлар ортди, айниқса, безгак, бод касалликлари кўпайди. Бу воқеалар шоирни бефарқ қолдирмади, улар қаттиқ сатира остига олинди. Бу ишларга бефарқ маъмуриятни қаттиқ танқид қилди.

Муқимий турли шаҳар ва қишлоқларга қилган саёҳатлари таассуротлари асосида 4 қисмли «Саёҳатнома» асарини ёзди. Улар энгил, ўйноқи вазнда битилган 4 мисрали бандлардан ташкил топган. Унда халқ турмушининг оғирлиги, қишлоқларнинг вайронлиги ҳаққоний тасвирланган, гўзаллик мадҳ этилган, аммо камчиликлар устидан кулиб, танбеҳ берилган, ёвузлик, турли иллатлар танқид қилинган.

Фурқат (асл исми Зокиржон Мулло Холмуҳаммад ўғли, 1859—1909) — халқчил шоир, маърифатпарвар, ўзбек публицистикаси асосчиларидан бири. Фурқат ижодида демократик йўналиш етакчилик қилади. Унинг асарларида ўз даври иллатларини қоралаш, адолатсизлик ва зўравонликдан шикоят каби кечинмалар сезиларли ўрин тутади. Шаҳс эрки, хўжалик юритиш муаммоси, яъни эркин иқтисодиёт муҳимдир.

1890 йили Тошкентда яшаган даврида шоир ҳаётида янги босқич бошланади. Россия билан яқинлашиш, йирик саноат, фабрика ва заводларнинг кириб келиши, ўқув юртлари ва гимназияларнинг ташкил этилиши, илм, фан-техниканинг ўлкага тарқалиши, электр энергияси таъминоти ва бошқалар шоирда ижобий ҳиссиётлар уйғотди. Аслини олганда, жаҳидчилик ҳаракатига асос солинди.

Кўп асарларида ватанпарвар ва инсонпарвар, юрт тақдири тўғрисида қайғурувчи донишманд сифатида намоён бўлади, ўз халқининг ўқимишли, маданиятли, юксак тарққиётга эришган халқлар қаторидан ўрин олишини орзу қилади, бу гоёлар ҳозирги кунда ҳам долзарбдир. Инсон иқтисодий ўзгаришларда ҳал қилувчи роль ўйнашини тўғри

тушунган, илғор мамлакатлар тажрибасидан ижобий фойдаланиш фикрини илгари сурган шоир мамлакатда бошқарув тизимини ўзгартириш тарафдори эди, бу эътирозлар эса ҳукмдорларга ёқмади ва Фурқат ўзга юртларга кетишга мажбур бўлди.

Абдулла Қодирий (1894—1938) ўзбек халқининг улкан намояндаси, унинг ижодида иқтисодий фикрлар муҳим ўрин эгаллайди. Мозийга қайтиб, яъни тарих билан ҳамнафас иш юритишнинг аҳамияти тўғрисида қайғуради. «Ўткан кунлар» романида халқнинг миллий онгини уйғотмоқчи бўлди, «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» — юртни мустамлака балосига гирифтор этган кейинги «хон замонлари» — XIX аср ўртасидаги мудҳиш тарихий жараёнлар тўғрисида сўз очиб, бу аянчли ҳақиқат ҳақида халққа сабоқ бермоқчи бўлди.

Ёзувчи кўтариб чиққан муаммолар орасида юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласи алоҳида ажралиб туради. Эл-юрт мустақиллиги, халқ фаровонлиги йўлида ҳаётини, жонини фидо қилишга тайёр турган кишилар тўғрисида ҳикоя қилади. Асардаги воқеалар Қўқон хонлигида юз беради ва халқнинг турли-туман азобларга гирифтор этилганлиги яққол очиб берилади (қўшимча солиқлар, зулм, зўрлик, маънавий тазйиқ ва бошқалар). Мамлакат аҳволи ҳам кундан-кунга ёмонлашиб бораётганлиги шундоққина кўрсатиб берилади. Бу шароитда яшаш мумкин эмаслиги, уни ўзгартириш зарурлиги баён этилади.

Ёзувчи ўз асарларида, айниқса, «Меҳробдан чаён» романида ниҳоятда хавфли иллат — қўшхотинликни қаттиқ танқид остига олади, унинг ижтимоий-иқтисодий сабаблари ва салбий оқибатлари ишончли талқин этилган. Бу салбий «тажриба» Қўқон ва Бухоро хонликларида авж олган эди. Оқибатда эса, тахт, лавозим, мол-дунё талашилган, мамлакат таназзулга гирифтор бўлган.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889—1929) ижоди маълум маънода зиддиятли бўлишига қарамасдан, у яратган асарларда бир қанча иқтисодий-ижтимоий ғоялар илгари сурилади. Масалан, «Бой ила хизматчи» асаридаги образлар — Солиҳбой, Ғофур, Холмат ва бошқаларда ўша даврдаги мураккаб иқтисодий муносабатлар яхши ифодалаб берилган.

Ойбек (асл исм-шарифи Муса Тошмуҳаммад ўгли) (1905—1968) ижодида иқтисодий мавзу катта ўрин эгаллайди. Айниқса, «Қутлуғ қон» романида мамлакат халқининг I жаҳон уруши арафасидаги машаққатли ҳаёти қаламга олинади. Юртимизда пайдо бўлган янги синф вакиллари — «янги ўзбеклар» — завод ва ер эгалари, Мирзакаримбой ва унинг ўғиллари образлари диққатга сазовордир. Улар катта мулк эгаси сифатида бойлик орттириш учун тадбиркорлик билан иш юритишлари маҳорат билан ёритилган. Йўлчи, Гулнор образлари орқали хизматчилар синфи шаклланаётганлиги ҳаққоний кўрсатилган.

Ёзувчининг «Навойи» романида теурийлар давлатини ҳаракатга келтирган, кейинчалик эса таназзулга олиб келган иқтисодий жараёнлар асосий ўрин эгаллайди ва ҳаққоний акс эттирилади. Ойбекнинг асарларида иқтисодий ғоялар илмий жиҳатдан тўғри талқин этилади.

* * *

XVIII аср боши — XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон хонлигининг иқтисодий ва ижтимоий аҳволи анча мураккаб эди. Эски иқтисодий муносабатлар сақланган, бошқа хонликлардан кескин фарқ қилмаган, ривожланиш ниҳоятда суст бўлган. Бу хонликдаги ижтимоий-иқтисодий вазият Гулханий, Муқимий, Фурқат ва бошқа адиблар томонидан ёритиб берилган. Айниқса, қишлоқ аҳолисининг оғир аҳволи, кўпгина солиқлар тури тўғрисидаги маълумотлар қимматлидир. Хукмдор ва бошлиқларнинг ҳийла-найранглари, ер ўлчовчиларнинг алдовлари қаттиқ ҳажв остига олинади, жамиятнинг нопок, мақтанчоқ, алдамчи фуқаролари халқ мақоллари асосида танқид қилинган.

Бу адибларнинг жамиятдаги қолоқлик сабаблари, ундан чиқиш йўллари муҳим аҳамиятга эга. Фарбда, Россияда бўлаётган сиёсий-ижтимоий, нисбатан демократик ўзгаришлар, илмий ва техникавий янгиликлар улар томонидан ижобий баҳоланади. Мамлакатда ҳам шу каби ислохотларни ўтказиш кераклиги уқтирилади.

Фабрика, заводлар каби янги саноат корхоналари, саноатчилар, ишчилар, банк тизими, ўқув ишлари билан боғлиқ янгиликлар қўллаб-қувватланди. Демократик ўзгариш-

лар, гимназия, электр энергияси, газета ва журналлар пайдо бўлиши эса, аҳолининг ақлий ва маънавий ривожига ижобий таъсир этаётгани акс эттирилди.

Мамлакатни ривожлантириш, янгиликларга йўл очиб бериш, биринчи навбатда, одамларга ва уларнинг илму заковатига боғлиқ эканлиги алоҳида улуғланди.

Жамиятдаги турғунликка қарши, сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар тарафдори бўлган зиёлилар, хусусан, жадидлар таъқиб остига олинди. Уларнинг яхши, адолатли жамият тўғрисидаги орзу-истаклари ҳозирги даврда амалга ошиб бормоқда.

БУХОРО АМИРЛИГИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ҒОЯЛАР

Бухоро амирлигида юзага келган иқтисодий вазият

XVI—XX аср бошларида мавжуд бўлган Бухоро хонлиги (амирлиги) — ўзбек давлатчилиги тизимидаги хонликлардан бирidir. 1533 йилгача мамлакат маркази Самарқанд бўлган. Убайдуллахон даврида (1533—1539) пойтахт Бухорога кўчирилган ва хонлик Бухоро хонлиги номини олган.

1551—1556 йилларда шайбонийлар ўртасидаги Моваруннаҳр учун курашда Искандарнинг ўғли Абдуллахон голиб чиқиб, Бухоро хонлигида ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1557 йилдан бошлаб Бухоро узил-кесил хонлик пойтахтига айланди.

1747 йил аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон бутун оила аъзолари билан бирга қатл этилган ва тахтга манғитлар сулоласи келган. Шу даврдан хонлик «Бухоро амирлиги», деб юритила бошлаган.

Шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида, айниқса, Абдуллахон II замонида Бухоро хонлигида деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланган, маданий ҳаёт анча юксалган. Жуда кўп суғориш иншоотлари: Абдуллахон банди, Туятортар канали, Оқчопсой тўғони ва омбори, Вахшдан чиқарилган кўплаб ариқларнинг қурилиши деҳқончиликни ривожлантирди. Бу вақтларда Бухоро хонлигида буг-

дойнинг ўн хил тури, сули, қўноқ, жўхори, мош, нўхат, маккажўхори, ловия, шоли, пахта, кунжут, беда, арпа, сабзавот ва полиз экинлари экилган, боғдорчилик, чорвачилик ва ипакчилик ривожланган. Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Хўжанд, Андижон, Тошкент, Жиззах, Ўратепа, Шаҳрисабз ва бошқа йирик шаҳарларда хунармандчилик тараққий этган.

Самарқанд қозикалони ҳужжатларидан маълум бўлишича, XVI асрда Самарқандда хунарнинг 61 тури мавжуд бўлган. Мовароуннаҳрлик касиблар зўр санъат билан турли-туман металл буюмлар, ип ва ипак матолар, аъло навли ипак қоғозлар ишлаб чиқарганлар. Бухоро шаҳри бирмунча кенгайтирилган, девор ва ҳарбий истеҳкомлар қайтадан қурилган. Шаҳарда мадрасалар, хонақоҳ ва қарвонсаройлар, янги рас-талар барпо қилинган. Шаҳарлар ўртасидаги савдо йўлларида усти ёпиқ бозорлар, масалан, Абдуллахон тими, кўчалар чорраҳаси устига гумбазтоқлар, ҳаммомлар, қарвон йўлларида сардобалар, қарвонсаройлар, кўприклар қурилган.

Шайбонийлар замонида Бухоро хонлигининг Ҳиндистон, Туркия, Россия билан савдо ва дипломатик муносабатлари ривожланган. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, 1572—1578 йилларда Ҳиндистонда Бухоро хонининг элчилари, Бухорода эса Ҳиндистон подшоҳи Акбарнинг элчилари бўлган.

Убайдуллахон ҳукмронлиги даврида (1702—1711) Балх, Термиз, Шаҳрисабз ҳокимлари мустақил бўлишга ҳаракат қилганлар.

Хон уларга қарши ҳарбий юришлар қилишга мажбур бўлган. Самарқанд ва Ҳисорда бош кўтарган қабилаларга қарши қўшин юборган. Ўзаро бетўхтов урушлар, ҳарбий юришлардан кейин хазина бўшаб, иқтисодий аҳвол мушкуллашган. 1708—1709 йилларда ўтказилган пул ислоҳоти натижасида пулнинг қадр-қиммати тўрт баробар тушиб кетган. Ислохотдан зарар кўрган аҳоли ғалаён кўтарган, бироқ қўзғолон шафқатсизларча бостирилган. Хонликда сиёсий ва иқтисодий аҳволнинг ёмонлашуви кучайиб борган.

Муҳаммад Раҳим вақтида (1753—1758) Бухоро амирлигига қарашли ерлар анча камайган. Унинг таркибига Бухо-

ро, Самарқанд, Миёнкол, Кармана, Қарши, Фузор, Карки, Чоржўй, Шахрисабз вилоятлари кириб, Тошкент ва Фарғона вилоятлари хонлик тасарруфидан чиқиб кетган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия Ўрта Осиёни босиб ола бошлади. 1868 йилнинг 23 июнида икки ўртада шартнома имзоланди. Рус қўшинлари босиб олган ерлар подшо Россияси ихтиёрига ўтди; Бухоро амирлиги мустақил ташқи сиёсат юргизишдан маҳрум бўлди, вассалга айланди; амир рус подшосига 500 минг сўм товон тўлади. 1873 йил 28 сентябрда мазкур шартномага қўшимчалар киритилиб, амирликнинг Россияга қарамлиги янада кучайди. Пировардида, амирлик ерларининг учдан бир қисми подшо Россияси ихтиёрига ўтди: Хўжанд, Каттақўрғон шаҳарларидан тортиб Зирабулоққача бўлган ерлар, Шарқий Бухорода эса Шугнон, Воҳон, Рўшон вилоятлари, айниқса, Зарафшон дарёси юқори ҳавзасининг қўлдан кетиши амирликдаги халқларнинг асосий ҳаёт манбаи — сувга қарамлигини кучайтирди. Бу ҳол Бухоро амирлигининг Россияга иқтисодий жиҳатдан боғлиқлигини янада оширди. Асосий сув манбаи — Зарафшон дарёси Самарқандда тақсимланган, унинг бир қисм оқими Бухорога берилган эди.

Бухоро амирлиги ҳуқуқий жиҳатдан мустақил ҳукмдор саналса ҳам, ҳақиқатда рус подшосига қарам эди. Бухоро амирлигининг подшо Россиясига тобелиги амир Саид Олимхон (1880—1943) подшоҳлиги замонида (1910—1920) янада ортди. Амирликда еттита рус хусусий банкининг шуъбаси иш олиб борди. 1914 йилда Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан, амирлик аҳволи янада оғирлашди. Худди шу даврга келиб, жадидлик ҳаракати асосида ёш бухороликлар партиясининг фаолияти кучайди.

1920 йил 2 сентябрда Бухоро босқини натижасида амирлик тугатилди.

Бухоро хонлигида давлатни бошқариш бошқа хонликлардан деярли фарқ қилмаган. XVI—XVII асрларда оталиқ лавозимидаги шахс хоннинг ўнг қўли ҳисобланиб, бутун мамлакатни бошқарган. Нақиб ҳарбий ишлар ва ташқи сиёсат билан шуғулланган. Вақф ерларини назорат қилиш садрлар зиммасига юклатилган. Шунингдек, хонликда ясовул, эшикбоши, мирохўр, шиғовул, амири лашкар, тўпчибо-

ши, мирзабоши, хазиначи, лахтар, мироб, қушбеги ва бошқа лавозимлар бор эди. Манғитлар сулоласи даврида ҳам мустабид ҳокимият шакли мавжуд бўлиб, амир ҳуқуқи чегараланмаган олий ҳукмдор эди. Ижро этувчи ҳокимиятни бош вазир — қушбеги бошқарган. У хон билан бамаслаҳат иш юритган. Жамият ҳаёти шариат қонунларига асосланган. Мамлакат мураккаб давлат девони орқали идора қилинган. Масалан: молия ишлари девонбеги калонга, давлат хавфсизлиги ва назорат қилиб туриш раисга топширилган.

Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида деҳқончилик, хунармандчилик, ички ва ташқи савдо асосий ўрин эгаллаган. Ички низолар бўлиб туришига қарамаздан, иқтисодиётнинг бу соҳалари ривожланишда давом этди. Деҳқончилик суғориш билан бевосита боғлиқ бўлган. Суғориш тармоқлари Зарафшон ва Амударёдан чиқарилган. Абдуллахон II нинг 1583 йилда Нурота тоғлари шимолий ён бағридаги Эски Оқчоб қишлоғи яқинида қурдирган сув омбори қолдиқлари ҳозиргача сақланган. Шунингдек, Зарафшон дарёсида Пули Кармана, Пули Мехтар Қосим ва Пули Чоҳорминор каби сув тақсимлагичлар қурилган. Зарафшондан Жиззахга Туятортар ариғи чиқарилган. Суғориш тармоқлари амир Шоҳмурод ва амир Ҳайдар даврларида ҳам анча кўпайди. кўчманчиларнинг ўтроқлашуви кучайди.

Сув тақсимотини тўғри, маълум навбат билан амалга ошириш, канал ва ариқларни тозалаш ишлари мироб томонидан бажарилган ҳамда ноёб касб ҳисобланган. Қадимги даврда бу тайинланадиган лавозим бўлиб, ниҳоятда масъулиятли иш эди, чунки бўлажак ҳосил сувнинг ўз вақтида ва керакли миқдорда келиши билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Одатда, кузда ҳосил олингач, деҳқонлардан миробона солиги ундирилган.

Канал ва ариқларни лойқалардан тозалаянда чиқадиган тупроқлар рош деб аталган ва миришкор деҳқонлар томонидан ўғит сифатида кенг фойдаланилган, чунки бу оқизикларда керакли моддалар кўп бўлади.

Ҳозирги даврда мироб вазифасини ўрта ва олий маълумотли мутахассислар — гидротехниклар ҳамда кўп сонли асбоб-ускуналар бажаради. Аммо сув тақчил ҳудудларда жамоатчилик асосида ишлайдиган мироблар ҳали ҳам бор. Ма-

салан, Тошкент вилояти Паркент тумани Номданак қишлоғида шундай мироб бор. Бунинг сабаби шуки, қишлоқ анча баланд ерда жойлашган бўлиб, сув таъминоти биргина булоқ орқали амалга оширилади, булоқ сувидан навбатманавбат фойдаланиш тартибини мироб белгилайди ва томорқа эгалари шунга шай бўлиб турадилар. Шундай йўл билан апрель—октябрь ойларида, яъни вегетация даврида барча хўжаликлар сув билан асосан текис таъминланади, сув исроф бўлмайди. Миробга ҳақ тўлаш ўзаро келишув асосида, одилона бажарилади.

Хонликда ер эгалигининг асосан 3 тури: амлок (амир бошчилигидаги мулкдорлар гуруҳи ихтиёридаги ерлар), мулк (хусусий ер эгаларига қарашли мулк ерлари) ва вақф (муслмон руҳонийлари, мадраса, масжид ва мазорларга қарашли) ерлари мавжуд бўлган. Хонликда деҳқонлар ерни асосан ижарага олиб ишлар эди. Солиқларнинг тури ва тўловларнинг кўплигидан, текин ишлаб бериш мажбуриятидан безор бўлган меҳнаткаш халқ тез-тез ғалаён қилиб турарди.

Деҳқончиликда асосан ғалла, пахта экилган. Ипакчилик кўпроқ Зарафшон водийсида ривожланган. Чорвачиликда от, туя, қорамол, қўй боқилган. Ҳунармандчиликнинг кўп турлари равнақ топган. Хусусан, тўқимачилик, тикувчилик, мисгарлик, заргарлик шулар жумласидан. Шаҳар ва йирик қишлоқлар аҳолисининг талай қисмини ҳунармандлар ташкил этарди.

Деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотлари ички ва ташқи бозор талабларини қондириб турган. Хонликлар ўртасида савдо узлуксиз давом этган. Айниқса, Бухоро шаҳри Ўрта Осиёнинг савдо маркази сифатида машҳур бўлиб, кўплаб карвонсаройларга ва савдо расталарига эга бўлган.

Тўқимачилик маҳсулотлари Яқин Шарқда машҳур бўлган. Хусусан, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» (944 й.) асарида Зандана қишлоғи тилга олинади ва унинг катта бозори борлиги айтилади. Бу ерда тўқиб чиқариладиган бўзни «занданийча», яъни «Зандана қишлоғида ишлаб чиқарилган» деб атайдилар. Бу маҳсулот Ироқ, Форс, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларга олиб кетилади, чунки барча улуғлар ва подшоҳлар, айниқса, қабила аёллари ундан либос қилиб, ипакли кийимлар баҳосида сотиб олганлар. Шундан хулоса чиқа-

риш мумкинки, бу маҳсулотнинг сифати ниҳоятда юқори бўлган ва барча мамлакатларга аён эди.

Абдурауф Фитрат маълумотига кўра, Бухорода 200 га яқин мадраса бўлиб, улар уч тоифага бўлинган: олий, ўрта, қуйи. 33 та олий, 39 та ўрта мадраса бор эди. Олий тоифали мадрасаларга 2.815.000 танга йиллик вақф, ўрта тоифали мадрасаларга 961.000 танга йиллик вақф тегишли бўлган. 11 та кутубхона бўлиб, уларга 43.100 танга йиллик вақф ажратилган.

Бухоро амирлиги тўғрисида Аҳмад Дониш «Наводир ул-вақоеъ», «Таржимаи аҳвол амирони Бухоро» каби тарихий-бадий асарлар яратган.

Араблар келиши билан Қутайба ибн Муслим 713 йили Бухорода масжиди жомеъ бино қилди. Жума кунги намозга ҳозир бўлганларнинг ҳар бирига 2 дирҳам пул берилиши жорий қилинди. Номусулмонларга (зиммийларга) эса жизъя солиғи солинган.

Бухоронинг ўша даврдаги бир йиллик хирожи 1.168.566 дирҳам 5,5 донакни ташкил этган.

Дастлабки сийм — кумуш танга зарб этиш Абу Бакр Сиддиқнинг халифалик давридан (632—634) Ҳорун ар-Рашид давригача (786—809) давом этган. Унгача эса Хоразм кумуш тангаси ишлатилган. Шаҳар аҳолиси кўзга кўринган зиёлилардан янги кумуш танга зарб қилишни талаб этди. «Биз ўз ўртамизда ўша кумуш танга билан муомала қилайлик», деб талаб қилдилар. Танга шундай бўлсинки, ҳеч ким уни бизнинг қўлимиздан чиқариб ололмасин, шаҳримиздан ташқарига олиб кетмасин.

Кумуш кам бўлган, шу туфайли унинг қадри баланд эди. Демак, ўша даврда ҳам пул муомаласи тўғри ҳал этилган. Бу янги пул гидрифий деб номланган. Бир гидрифийнинг ҳар бир дир(ҳ)амида (3,19 грамм) 1 ҳабба (0,07 г) тилла бўлиб, ҳар бир 10 дирамида ярим дирамдан тортиб 4,5 донагача (0,53 г) тилла бўлган. Масалан, 1808 йили Кармана шаҳрида 150 тилла миқдорида жизъя солиғи йигилган.

Бухоро тўғрисида гап кетганда, олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо жавоҳирлар кўп тилга олинади. Негаки, бу ерда зардўзлик, заргарлик қадимдан кенг ривож топган ва ҳозир

ҳам бу анъана давом этмоқда. Шуларни ҳисобга олиб, нодир металллар тўғрисида айрим маълумотларни бериш ўринли бўлса керак, чунки бу маълумотлар, бир томондан, фойдали ва иккинчи томондан, қизиқарлидир.

Гапни олтиндан бошлай қолайлик. Олтин кўп йиллар давомида қиймат ўлчови, муомала воситаси, жамғарма каби вазифаларини тўла бажариб келди. 1930 йилларгача баъзи мамлакатларнинг бойлиги «олтин стандарти» билан ўлчанган, ҳозирги даврда ҳам давлат иқтисодиётига баҳо берилганда «олтин-валюта захиралари» кўрсаткичи муҳим аҳамиятга эгадир, шунга қараб иқтисодий барқарорликка баҳо берилади. Албатта, бу захиралар қанча кўп бўлса, шунча ишончли ривожланиш бўлади. Бу, айниқса, иқтисодиёт учун оғир пайтларда, хусусан, стагнация, рецессия, инқирозларда муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон бозорида эса бундай ҳодисалар вақти-вақти билан бўлиб туради ва ҳозирги пайтда ҳам бу жараён рўй бермоқда.

Олтиннинг валюта сифатидаги аҳамиятидан ташқари, унинг заргарлик, кимё саноати, тиббиёт, фотография соҳаларида ҳам ўз ўрни борлигини алоҳида таъкидлашимиз мумкин. Олтиннинг инсон ҳаётидаги алоҳида аҳамияти унинг ажойиб хусусиятлари билан белгиланади ва бу тасодифий ҳол эмас. Олтин табиатда кўпинча эркин, туғма ҳолда учрайди. Асосан, олтин майда зарралар ҳолида кварцга ва баъзан, ҳар хил сульфидли рудаларга, кўпинча қумга аралашган ҳолда бўлади. Жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида олтин бор, аммо қазиб олиш миқдори турлича. Бизнинг республикамизда, хусусан, ғарбий вилоятларда олтиннинг ҳатто маккажўхори дони ва попугида (тоннасида 2—4 грамм) ва Қизилқумдаги шувоқ ўсимлиги таркибида борлиги аниқланган. Энг муҳим хусусияти шуки, бошқа моддалар билан реакцияга, яъни коррозияга киришавермайди. Шунинг учун халқ орасида «олтин зангламас» ибораси юриши бежиз эмас.

Ўзбекистонда бир неча олтин-мис конлари бўлиб, уларнинг ҳар бирида бошқа усуллар ҳам қўлланилади. Масалан, Олмалиқ тоғ-металлургия комбинатида асосан мис олинади, аммо мис купоросини электролиз қилиш жараёнида ҳосил бўлган тошқолдан олтин ҳам ажратиб олинади. 1958 йили ташкил топган Навоий тоғ-металлургия комбинатида

ҳатто олтин ишлаб чиқариш чиқиндисидан циан усулида олтин ажратиб олиш йўлга қўйилган, яъни ташландиқ кумни қайта ишлаб, янги олтин олинади. Умуман олганда, ҳар бир тонна кумдан 2—4 грамм олтин олинса, бу иш фойдали, яъни рентабелли ҳисобланади. Ана шу рақамлардан, олтин олишнинг қанчалик мураккаб ва машаққатли иш эканини тасаввур этса бўлади.

Бир йил давомида энг кўп олтин ишлаб чиқарувчи давлатлар қаторига, Жанубий Африка Республикаси, АҚШ, Австралия, Хитой Халқ Республикаси, Россия Федерацияси, Канада, Перу ва Ўзбекистон каби давлатлар киради.

Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистонда олтин қазиб олиш ва ундан турли тақинчоқлар, заргарлик буюмлари, безаклар яшаш милоддан аввалги VI—V асрлардаёқ мавжуд бўлган. Бунини мамлакатимиз ерларида ўтказилган археологик қазилмалар давомидаги топилмалар исботлаб турибди. Тарихда республикаимиз ҳудудида V асргача, V—XII асрларда ва XVII—XX асрларда олтин қазиб олинганлиги, 30 дан ортиқ кўҳна олтин конлари бўлгани аниқланган.

Мамлакатимизнинг нодир металлларга бойлиги бошқа давлатларга ҳам яхши аён бўлган. Масалан, 1877 йили олиб борилган археологик қазилмалар пайтида милоддан аввалги IV—II асрларга оид заргарлик буюмлари мажмуаси — қабр топилган бўлиб, унда 179 та олтин, 7 та кумуш буюм ҳамда ўша даврларда зарб қилинган 1500 та кумуш ва чақа тангалар бўлган. Бу топилма Амударё хазинаси номи билан машҳур. Аммо шуниси ачинарлики, 1897 йили бу нодир буюмлар усталик билан мамлакатимиздан олиб кетилган ва Лондондаги Британия музейида сақланмоқда.

Ажнабий босқинчилар — форслар, юнонлар, араблар, мўғуллар, руслар, шўроларнинг мамлакатимизга кўз тикиб, бир неча бор ҳужум қилганликлари ўз-ўзидан тасодифий бўлмаган. Бу ердаги бойликлар уларни оҳанрабо каби ўзига тортган ва халқимиз доим кураш олиб боришга мажбур бўлган.

Фақат мустақиллик туфайли ўзбек халқи ўз бойликларининг ҳақиқий эгасига айланди, олинаётган олтин, кумуш ва бошқа маъданлар Ватан, халқ фаровонлигига хизмат қила бошлади. Ўзбекистонда олтин рудалари аниқланган 600 га яқин кон маълум бўлиб, 144 таси рўйхатга

киритилган, 12 тасида олтин қазиб олиш ишлари олиб борилмоқда, 15 тасида фойдали қазилмалар борлиги аниқланган, 16 тасида қазилма ишлари бошланган.

Мамнуният билан қайд этмоқчимизки, Ўзбекистоннинг сўнгги йиллар давомидаги олтин-валюта захираларининг ҳажми мамлакатнинг 5 ойлик импорти ҳажмини қоплай олиш даражасида сақланиб келинмоқда, бу эса жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозини енгиб ўтиш учун яхши заминдир. Жаҳон стандартлари, халқаро тажрибага мувофиқ, бу кўрсаткич 3 ойлик импорт ҳажмидан кам бўлмаслиги лозим.

Олтиннинг миқдори билан бирга, сифати ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу металлнинг табиий бирикмалари жуда оз. Олтин заррачалар шаклида, 0,01—4,0 миллиметр катталикда бўлади, аммо катта қуймалари ҳам учрайди. Жаҳонда топилган энг катта олтин ёмбилар маълум, Австралияда 93,3 килограммлик, Россияда эса 36,04 ва 14 килограммлик ёмбилар топилган.

Олтиннинг софлиги, яъни пробаси ўзгарувчан бўлиб, кўпинча 930—900, 820—780, 650—600 рақамлари оралиғида белгиланади. Жуда кам учрайдиган пробаси 550. Бунга сабаб шуки, унинг таркибида оз миқдорда бошқа металл қўшимчалари бўлади. Шуни фахр билан айтаемизки, жаҳонда энг юқори пробали (999,9) олтин Ватанимизда олинади.

Айниқса, иқтисодий инқирозлар даврида олтинга бўлган талаб ортиб бормоқда, унинг баҳоси анча юқори. Ўз жамғармаларини олтин шаклида сақлаш молиявий барқарорлик учун ишончли кафолат ҳисобланади. Ҳар куни соат 12:00 да Лондондаги Ротшильд банки бир унция олтиннинг баҳосини эълон қилади. 2010 йилнинг охирида олтиннинг нархи умуман ўсиб кетди ва сўнгги 20 йил ичида энг юқори кўрсаткични ташкил этди. Бу эса, мамлакатимиз учун ниҳоятда аҳамиятли ҳодисадир.

Садриддин Айний асарларида иқтисодий ғоялар талқини

Айний (асл исми Садриддин Саидмуродзода, 1878—1954) — ёзувчи, олим, жамоат арбоби, ўзбек ва тожик тилларида ижод этган.

Аҳмад Дониш ва Озарбайжон ёзувчиси Ҳожа Мароғийнинг ҳамда жадид маърифатпарварларининг асарлари унинг дунёқарашига сезиларли таъсир кўрсатади. Айний Бухорода янги усулдаги мактаблар очади, улар учун ўқув қўлланмалар, оммани илм-маърифатга чақирувчи шеър ва ҳикоялардан иборат «Ёшлар тарбияси» (1909 й.) дарслигини тузади. «Ёш бухороликлар» ҳаракатида фаол қатнашади.

1927—1929 йилларда йирик романи «Дохунда»ни тожик тилида нашр эттирди. 1934 йилда эса ўзбек тилида «Куллар» романини яратди. Унда ўзбек ва тожик халқининг юз йиллик ҳаёти акс этади. Айнийнинг «Эски мактаб» асарида (1935) эски мактабдаги ўқиш ва ўқитиш тўғрисида ҳикоя қилинади. Йигирманчи йилларда эълон қилинган қатор ҳажвий асарлари, «Яна бу қайси гўрдан чиқди», «Пулинг ҳалол бўлса, тўй қил» (1924), «Машраб бобо», «Ё, тўним» (1925) «Билганим йўқ», «Кенгаш» (1926) каби ўзбекча фельетонлари, ҳажвий шеър ва мақолалари, айниқса «Судхўрнинг ўлими» қиссаси (1939) ёзувчининг моҳир сатирик эканлигини кўрсатади.

Айний, шунингдек, Муқанна ва Темурмалик бошчилигидаги халқ кўзғолонини акс эттирувчи адабий-тарихий очерклар ёзди. У тўрт қисмдан иборат «Эсдаликлар»ида (1949—1954) Бухоронинг ўтмиш ҳаёти ва ўша давр ижтимоий-маданий муҳитини ёритади. Айний яшаган давр кескин бурилишларга бой бўлиб, жаҳонда бўлаётган ўзгаришлар Бухорога ҳам аста-секинлик билан кириб кела бошлаган эди. Бу, айниқса, илм-маърифат соҳасида кескин сезилади. Бошқа давлатлардаги техникавий янгиликлар кўпайиб, мамлакатимизга ҳам таъсир этган.

Уч жилдлик «Куллар» романи ўтмиш жамиятнинг синфий табақаланиши тўғрисида яхши тарихий маълумотдир. Маълумки, олимлар ўртасида Шарқда қулчилик муаммоси тўла ҳал этилмаган. Айний бу масалага ойдинлик киритади. Бухоронинг ўтмиши тўғрисида бой маълумотлар келтирилади, мамлакат аҳолисининг қийинчиликлари ва уларни енгиш учун олиб борилган ишлар баён этилади.

Маълумки, хонлик ерлари Зарафшон дарёсининг қуйи қисмида анча ноқулай шароитда бўлган, чунки юқорида Самарқанд ҳам шу дарёдан сув ичган ва сув зарур пайтлар-

да ўзаро муаммолар юзага келган. 2 та сув айирғич орқали сув оқими тартибга солинган. Шуларни енгиш, иқтисодий масалаларни ҳал қилиш учун турли чоралар қўлланилган, яъни, ақл-заковатни ишга солиб, тадбиркорлик билан оғир шароитдан чиқиш йўллари қидирилган. Масалан, суғориш борасида ҳар бир томчи сувдан тўғри фойдаланиш, ҳатто сунъий суғормасдан, масалан, куз, қиш, баҳор ёғин-сочинларидан фойдаланиб, ҳосил олиш йўллари топилган. Шўрхок ерлар шароитини яхшилаш — қоқлама усули, ер унумдорлигини ошириш — ерга гўнг, чиринди солиш борасида оригинал усуллар қўлланилган. Зовур, кориз қазиш, сойларда сув омборлари қуриш ишлари олиб борилган. Олимнинг асарларида шу нарса яққол сезилиб туради.

Айний маърифат соҳасидаги ўзгаришларни таклиф этган, инсонларнинг иқтисодий ривожланишида илм-фан ўрнини юқори баҳолаган. Мамлакатга кириб келаётган янгиликларни қўллаб-қувватлаган, аммо унинг айрим салбий жиҳатларини ҳам эсга солган. Бошқарув тизимини ўзгартириш, бу борада илғор мамлакатлар тажрибасини қўллаш тарафдори бўлган.

Қори Ишкамба фожиаси

Садриддин Айний ижодида «Судхўрнинг ўлими» қиссаси алоҳида ўрин эгаллайди. Бу қиссада у, Бальзак яратган молиячи Гобсекка ўхшаш Қори Ишкамба образини яратди. Бу моҳир тадбиркор, жисмоний меҳнат қилмай бойлик орттириш усулини ишлаб чиққан оддий бир одам. У аввало ўз уйини ижарачиларга топширади. Пулини олиш билан бирга, ижарачига ҳафтада бир марта ош дамлаб, меҳмон қилиш шартини қўяди. Шунингдек, уйда овқат пиширмай, маҳаллада бўладиган барча овқат билан боғлиқ бўлган йиғинлардан қолмайди. Бу йиғинларда очофат сингари овқат ейди (неча марта овқат тикилиб қолган ҳолатлари ёритилган). Иқтисодиётнинг бош масаласи — иқтисод қилиш, тежамкорлик «олий даражада» амалга оширилган.

Асарда қорининг «тадбиркорлиги»дан ажойиб мисоллар келтирилади. У ҳатто гугуртни тежайди, бунинг учун уйдаги барча чироқларни бир ерга тўплаб, бир гугурт

чўпи билан ҳаммасини кетма-кет ёқади. Бундан ташқари, керосин ҳам иқтисод қилинади, чироқлар анча эрта, бир вақтда оммавий равишда ўчирилади (қатъий назорат ўрна-тилган).

Аммо кунлардан бир кун қори узоқроқ жойда меҳмонда қолиб кетади ва чироқларни ўчириш вақти бўлиб қолади. У шошилиб уйига жўнайди, қараса, ҳамма чироқлар ўчирилган, уйлар қоп-қоронғи. Худога шукур деб, нафасини ростлаб олган қори қараса, хотини чиқиб келаётган экан. У эрига қараб: «Чироқларни ўчираман деб, оёқдаги калишни эсдан чиқардингизми?» дейди. У ҳам эридан қолишмайдиган иқтисодчи эди. Қори Ишкамба кулиб: «Калиш кўлтигимда, ялангоёқ келдим», деб жавоб беради.

Айний бу мисоллар билан иқтисод қилишнинг хасислик, очкўзлик даражасига кўтарилганини намоён этади, уни танқид остига олади. Исрофгарчилик қанчалик ёмон одат бўлса, хасислик ҳам энг ёмон иллат эканлиги кўрсатилади.

Айнийнинг замондошлари фикрича, муаллифнинг ўзи ҳам тежамкор бўлган, исрофни ёмон кўрган, саранжом-саришталик шайдоси эди. У уй учун савдо-сотикни ўзи қилган, бозорга бориб эринмасдан, нисбатан арзон маҳсулотларни сотиб олган, нарсаларни эшагидаги хуржунга солиб, уйга равона бўлган. Келган меҳмонлар олдига энг керакли нарсаларни керакли миқдорда қўйган. Масалан, дастурхонга бир одамга бир нечта чақмоқ қанд, 1—2 қошиқ асал қўйилган.

Айний асаридаги яна муҳим бир жиҳат шуки, қишлоқ хўжалиги, хунармандчилик — саноат соҳаси билан бирга, хизмат соҳаларида ҳам бойлик яратиши мумкинлиги кўрсатилган. XX асрнинг ўрталаридан бошлаб хизмат соҳалари мустақил фаолият деб тан олинди ва ривожланган мамлакатларда етакчи бўлди.

Қори Ишкамбанинг муҳим тадбирларидан яна бири — банклар билан яқин муносабатидир, у топган пулини фоизга қўйиб судхўрлик қилади. Албатта, капиталнинг ишлаб чиқариш омили сифатида тан олинishi, банкларнинг бу борадаги аҳамияти тўғри ёритилган. Исломда судхўрлик ҳаром деб қаралиши юқорида баён қилинган, аммо ҳозирги иқти-

содиётни банкларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Муслмон мамлакатларида бу ҳолатдан чиқиш йўллари топилган — капиталнинг аҳамияти тўғрисида махсус таълимотлар бор.

Шу ерда Бухоро молия тизими тўғрисида айрим маълумотларни келтиришни лозим топдик. Олим А.Нуруллаев маълумотларига кўра, милоддан аввалги III аср охиридан II асргача бу ерда юнон-бақтрий тангалари муомалада бўлган. Бу пулларнинг номи ҳам юнонча эди. Жумладан, тилла пуллар — статер, кумуш тангалар — тетрадрахма, драхма, ярим драхма, деб аталган.

Милоддан аввалги I асрда, милоднинг дастлабки тўрт асрида суғдлар даври Бухоросида Евтидем I тетрадрахмаларига ўхшаш тангалар, кейинчалик эса сосонийлар шоҳи Баҳром V (421—439) драхмаларига тақлид қилиб, тангалар чиқарилди. Бу тангалар бухорхудот дирҳами деб номланган. VIII аср бошида мамлакатга араблар билан бирга, уларнинг тангалари ҳам кириб келди. Олтин тангалар — динор, кумуш тангалар — дирҳам, мис тангалар — фулус, деб аталган. Олтин тангалар ташқи савдо учун зарб қилинган, улар оғирлигига қараб пул ва маҳсулот сифатида муомалада бўлган. Халифалик савдоси кумуш тангалар — дирҳамлар пул муомаласининг асосини ташкил этган. Олтин тангаларнинг кумуш тангаларга нисбати маълум вақт турлича бўлган. Агар VIII асрда I олтин тангага 10 кумуш танга алмаштирилган бўлса, кумуш инқирози пайтида бу нисбат 1:7, инқироздан сўнг 1:11 бўлган. XV—XVI асрларда катта мис тангалар «динор» деб, кумуш пуллар «танга» деб атала бошлади.

Ҳукумат кумуш ва мис тангалар орасидаги нисбатни ўрнатди. Бу нисбат бозор ўзгаришлари катта бўлмаган ёхуд нисбат вақт-вақти билан бўлган пайтда ўзгаришсиз қолди. Узоқ вақт мобайнида асосий бирлик ўзгармади: 1 кумуш танга 1 мисқол, яъни 4,5 грамм, 1 кумуш дирҳам 20 мис динор, 1 мис динор 6 фулусга тенг эди.

Бухоро амирлигида 1785—1786 йилларда ўтказилган пул ислоҳоти эски анъаналарни сақлаб қолди. Олтин тангалар — «ашрафий» ёки «тилла», кумуш тангалар — «танга», мис тангалар — «қора пул» ёхуд кўпликда «фулус», халқ тилида «пул» деб атала бошлади.

Россия протекторати ўрнатилганидан сўнг, рус ҳукумати ўз олдига Бухоро пул тизимини йўқотишни ҳамда муомаллага рус пулларини, жумладан, кредит билетларини, яъни қоғоз пулларни киритишни мақсад қилиб қўйди. 1893 йилгача Бухоро бозорларида 1 Бухоро кумуш тангасининг нархи 20 тийин рус пули даражасида сақланган. 1893 йилда Бухоро амирлигида Россия давлат банкнинг бўлими ташкил қилиниб, унга мамлакатдаги пул муомаласини тартибга солиш вазифаси юкланди. Бухоро тангаси Туркистон ўлкасида ҳам, асосан Самарқанд вилоятида жорий қилинди.

Россия ҳукуматининг тазйиқи остида 1904 йилда Бухоро кумуш тангаси чиқарилиши тўхтатилди, танга зарб этиш тўхтатилиши билан бирга, 2 пул қийматли янги мис тангалар ҳамда оддий фулус мунтазам зарб этилиши йўлга қўйилди. 1918 йилдан бошлаб Бухоро пул муомаласига амир ҳукумати томонидан чиқарилган қоғоз пуллар киритилди. Улар танга деб аталар эди. Демак, Қори Ишкамбанинг банклар билан операциялари XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларига тўғри келади.

Садриддин Айнийнинг хизмати шундаки, Қори Ишкамба типик образи орқали банк тизимининг аҳамияти билан бирга, гоҳида учраб турадиган банк касодлиги, таваккалчилик ҳам мавжудлигини эслатиб қўяди. Ана шу касодлик туфайли судхўр ҳамма пулидан ажрайди ва оламдан ўтади.

Айний ҳажв орқали судхўр фаолиятини қоралайди, аммо биз учун ишбилармонлик, тadbиркорлик, айниқса, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида катта аҳамиятга эга. Ваҳоланки, марксча таълимот ва шўролар даврида коллективизм гоёлари улуғланган, шахсий мулк қораланган эди. Бунинг салбий оқибати маълум бўлди.

Классик иқтисодий мактаб вакилларининг гоёларида хусусий мулкчиликнинг афзаллиги кўрсатиб ўтилади, инсонларнинг бойлик кетидан қувиши психологияси сабаблари аён бўлади. Фарб иқтисодиёти шулар асосида ривожланиб, Рокфеллер, Форд, Родшильд сингари кўплаб миллионер ва миллиардерлар пайдо бўлган. Улар жамият томонидан

инкор этилмайди, ўзлари ҳам бойиди, жамият учун ҳам катта фойда келтирмоқда.

Шўролар даврида эса бу ҳолатга салбий муносабат вужудга келди. Бунинг сабаби шуки, шу даврда 74 йил (1917—1991) давомида яратилган мол-мулк қисқа давр мобайнида айрим корчалонлар қўлига ҳаром йўллар билан ўтиб қолди.

Ғарбдаги ишбилармонлар, масалан, Рокфеллер ўз фаолиятини совун ва газета сотишдан, оламга машҳур банкирлар сулоласи асосчиси Ротшильд эса ишни банкда пул майдалашдан бошлаган. Улар яхши ва ҳалол ишлашгани учун кўп йиллар давомида шу даражага эришганлар. Бу миллиардерлар саҳийлик ва ҳомийлик борасида ҳам ўрناق бўларли ишларни амалга оширганлар. Масалан, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг биноси турган ер Рокфеллер томонидан бепул ҳадя этилган.

Мамлакатда ҳалол йўллар билан, ақл-заковат ва ишбилармонлик билан муваффақиятга эришган бойлар қанчалик кўпайса, жамият учун ҳам шунчалик фойдалидир.

* * *

Хива хонлигидан сўнг Бухоро ҳам мустақил алоҳида давлатга айланди. Уни бошқариш тизими ҳам деярли бир хил бўлган. Бу ерда иқтисодиётда қишлоқ хўжалиги асосий ўрин эгаллаган, ҳунармандчилик ва савдо ҳам ривож топди. Деҳқончилик сунъий суғориш асосида юритилган ва ўзига хос хусусиятларга эга. Зарафшон дарёси сувига боғлиқ равишда айрим йиллари қурғоқчилик ва кам сувли пайтларда катта қийинчиликлар бўлиб турган. Махсус ирригацион иншоотлар қурилган. Шунинг учун тақчил сувдан тежаб-тергаб фойдаланиш йўллари ўйлаб топилган.

Бухоро мевалари, узумлари ўзининг сифати билан ажралиб турган. Алмашлаб экиш, беда, дон экиш авж олган. Қорақўлчилик алоҳида аҳамиятга эга эди.

Ҳунармандчилик бошқа ҳудудлардан фарқли равишда яхши ривожланган эди. Бухоронинг қизил олтини жаҳонда юқори сифатга эга бўлган. Ички ва ташқи савдо қадимдан ривож топган. Зандана қишлоғида тайёрланган атлас оламга машҳур бўлган.

Ер эгалигида амлок (хон ери), мулк (хусусий), вақф (масжид, мадраса, мактаб) ерлари бўлган. Улардан олинандиган солиқлар тизими хирож, ушр, закот ва бошқа шаклда эди.

Деҳқончиликда ер ижараси кенг қўлланилган, чоракорлик авж олган. Чоракорлик шартлари эса, ҳосилнинг тўртдан бир қисмидан то тўртдан уч қисмигача эгасига бериш асосида амалга оширилган. Шу даврда мардикорлик ҳам юзага келган, деб айтиш мумкин. Бепул ишлаб бериш пайдо бўлди ва мажбурий равишда амалга оширилди.

Бухоро Россияга вассал бўлиб қолиши билан бирга, бир қанча ўзгаришлар рўй берди, темир йўлларнинг қурилиши, банк тизими иқтисодийни анча ўзгартирди. Шу даврда Садриддин Айний ва Аҳмад Дониш томонидан ёзилган асарларда мамлакатнинг иқтисодий аҳволи, банк, судхўрлик масалалари, халқнинг моддий турмуш даражаси, солиқ, бозорлардаги шарт-шароит, сув таъминотини яхшилаш масалалари катта ўрин эгаллайди. Маориф, илм-маърифатни яхшилаш, бошқа давлатларнинг тажрибасини ўрганиш ва амалда қўллаш гоёлари илгари сурилди.

Фарб талбиркорлари Шарқдаги ҳамкасбларидан фарқли равишда, ўз маблағларини ва мустамлакачиликдан тушган бойликларини янги корхоналарни очиш учун сарфлаб, умумдават равнақига ҳисса қўшган бўлсалар, бизда баъзи ҳукмдорлар, хусусан, Бухоро амири Саид Олимхон, Қўқон хони Худоёрхон халқнинг пешона териси ҳисобига яратилган мамлакат бойликларини, катта миқдордаги олтин ва кумушларни ўлик капитал сифатида сақлаганлар.

Бухоро амирлигининг олтин хазинаси тўғрисида қатор тадқиқотлар олиб борилиб, бу ерда ниҳоятда катта олтин ва кумуш бойликлари тўпланганлиги далиллар асосида аниқланган. Лекин, халқимизнинг ақл-заковати, машаққатли меҳнати туфайли яратилган бу сон-санови чексиз бойликларимиз турли-туман босқинчилар томонидан талон-торож қилинди, анчагина қисми Санкт-Петербург, Лондон, Пешовар банкларида ва бошқа ерларда сақланмоқда. Лекин уларни олишнинг иложи бўлмапти — ҳужжатлар ҳуқуқий жиҳатдан тўғри тузилмаган экан. Бу бойликларнинг ҳажми тўғрисида турлича маълумотлар бор, аммо улар катта сум-

мани ташкил этган ва тараққиёт учун сарфланса, яхши на-тижа берар эди. Лекин минг афсуски, бу бойликлар биров-ларнинг хасмида қолиб кетди ва қайтиб олишнинг иложи йўқ. Хусусан, олим С.Холбоевнинг «Бухоро амирлигининг олтин хазинаси» китобида бу мавзу тўлиқ ёритилган.

Машҳур шоир, адиб ва мутафаккир Саъдий Шерозий-нинг қуйидаги сўзлари қанчалик ўринли эканлиги маълум бўлади: «Икки кишининг чеккан ташвишлари бесамар ва қилган ишлари бефойда бўлиб чиқади: бири — бойлик тўпла-са-ю, фойдалана олмаса; иккинчиси — илм ўрганса-ю, унга амал қилмаса». Бунда худбинлик, хасислик, очкўзлик, қиз-ганчиқлик қаттиқ қораланади.

Дунёдаги энг бой ишбилармонлардан бири — «Майкрософт» компанияси бошлиғи Билл Гейтс улкан мол-мулки-нинг фақат 1 фоизини ўз оиласига, қолган 99 фоизини ҳомийликка, масалан, тиббиёт ва таълимга сарфлаш тўғри-сида васият қилмоқда. Ўрнатилган арзирли иш...

АҲМАД ДОНИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҚАРАШЛАРИ

Аҳмад Дониш яшаган даврда мамлакатнинг иқтисодий аҳволи

Маълумки, XIX асрнинг охирида жаҳонда йирик ўзга-ришлар даври эди, монополиялар юзага кела бошлади, кўп-лаб янги индустриал давлатлар пайдо бўлди, янги синф-лар — буржуазия ва ишчилар синфи ташкил топди, нисба-тан эркин меҳнат асосий ўринга чиқа бошлади.

Аммо Туркистон ўлкасида ва айниқса Бухорода ҳунар-мандчилик ҳатто мануфактура даражасига кўтарилмаган эди, иқтисодиётда майда маҳсулот ишлаб чиқариш етакчи эди, қишлоқ хўжалигида натурал хўжалик устун бўлган. Европа-да эса, XIV—XV асрларда мануфактура, XVIII асрда фабри-ка пайдо бўлган. Суғорма деҳқончилиги янги ерлар очиш ва сув билан таъминлашни талаб қилган. Ер етишмаслиги чо-ракорликка олиб келган.

Ғарбда эса, фермерчилик муносабатлари ривож топди. Шу билан бирга, бошқа мамлакатлар таъсири остида дав-

латни бошқариш, хўжалик юритишда янги усулларни жорий этишни талаб қилган.

Мутафаккирлар мамлакатни оғир аҳволдан олиб чиқиш, халқ турмушини яхшилаш, иқтисодий муносабатларда маълум қонун-қоидаларнинг устуворлигини таъминлаш, янги иқтисодий имкониятларни излаб топиш йўллари илгари сурдилар. Айниқса, бозорлардаги аҳвол оғир эди, бу ерда тарозидан уриб қолиш, турли йиғимлар ва бошқа салбий ҳолатлар ривож топди.

Россия вассали сифатида Бухорода ҳам айрим ижобий ўзгаришлар учун шароит вужудга келди. Кўпгина мутафаккирлар мамлакатдаги барча соҳаларни ислоҳ қилиш бўйича кўпгина таклифлар беришди, аммо улар эътиборсиз қолдирилди.

Аҳмад Донишнинг «Наводур ул-вақое» ва бошқа асарларидаги иқтисодий фикрлар

Аҳмад Дониш (1827—1897) Бухоро амирлари — Насруллоҳ ва Музаффар саройида нуфузли лавозимда ишлаган. 1857, 1869, 1873 йиллари Бухоро амирининг элчиларига котиб сифатида Россия пойтахти Санкт-Петербургда бўлган.

Унинг асарларида мамлакатни ислоҳ қилиш масалалари кенг ўрин эгаллайди. «Кимки ақлсиз бўлса, у одил ҳам эмас, ақл ва давлатни бир-биридан ажратиб бўлмайди, ақлсиз одамлар мамлакатни идора қила олмайди», деб ёзади у. Бу олимнинг ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар бўйича таклифлари амир томонидан инкор этилади ва у саройдан четлаштирилади.

Олимнинг илмий фаолияти, айниқса, Бухорони суғориш ва Амударёдан сув олиб келиш билан боғлиқ бўлган масалалар тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги А.Р. Муҳаммаджонов асарларида кенг ёритилган. Аҳмад Донишнинг иқтисодий ғоялари тўғрисидаги маълумотлар ана шу олимнинг «Қуйи Зарафшон воҳасининг сугорилиш тарихи» китобидан олинган.

Аҳмад Донишнинг «Наводур ул-вақое» («Нодир воқеалар») ва «Рисола ёки манғитлар сулоласи ҳукмронлиги-

нинг қисқача тарихи» номли асарларидаги Бухоронинг сув таъминотига оид маълумотлар хусусида тўхталиб ўтсак. Чунки, Аҳмад Дониш асарларида келтирилган маълумотлар тадқиқотчилар учун Амударёдан Бухорога сув чиқариш ғоясининг пайдо бўлиши давринигина эмас, балки унинг сабабларини ҳам аниқлаб олиш имконини беради.

«Рисола ёки манғитлар сулоласи ҳукмронлигининг қисқача тарихи» китобидаги Бухоронинг суви масаласи тўғрисидаги маълумотларга, тадқиқотчилар диққатини, даставвал, 1936 йилда таниқли олим Е.Э. Бертельс жалб этди.

Шунингдек, «Наводур ул-вақое» асарида баён этилган бир ҳикояга диққатни жалб этиш керак. Китобда Бухорони сув билан таъмин этиш тўғрисидаги фикр ва ғояларнинг пайдо бўлиши учун асос бўлган ҳикоя келтирилади.

«Бир сафар Ҳиндистондан Бухорога томоша қилиш учун элчи келди, — деб ҳикоя қилади Аҳмад Дониш, — уни подшоҳликнинг чорбоғига олиб борадилар. Иморатнинг ҳашаматлилиги ва об-ҳавонинг мусаффолигини кўриб ҳайратда қолган элчи: — Бухоронинг ўзида денгиз, чашма ва оқар сув борми? деб сўради. — Йўқ, дедилар. — Бўлмаса сув қаердан келади? деди элчи. — Самарқанддан келади, дедилар. — Самарқанд кимники? деди яна элчи. — Ўзимизники, дедилар. — Мабодо сизларники бўлмай қолса-чи? деди элчи. — Буни тасаввур қилиб бўлмайди, чунки Самарқанд ва Бухоронинг ҳар иккиси ҳам бир шаҳардир, дедилар... — Ундай бўлса, бу икки шаҳарни Аму соҳилига кўчириш ёки Амударёдан сув чиқариш лозим, токи олий вазирликнинг бу иморати эътимод бўлсин, деди элчи».

Аҳмад Донишнинг асарида келтирилган бу воқеа, шубҳасиз, Самарқанд ҳали подшоҳ Россияси ҳукмронлигига ўтмасдан анча олдин содир бўлган. Ўша даврда Бухорога келган ҳинд элчисининг шаҳарга Амударёдан сув чиқариш керак, деб айтган фикри қай мақсадда айтилгани аниқ бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда у, хонлик пойтахти ишончли сув манбаи яқинида жойлашган бўлиши керак, деган фикрни баён қилган эди.

Ҳиндистон элчисининг Самарқанд тўғрисидаги фикри орадан кўп вақт ўтмай ҳақиқатга айланди. Зарафшон водийсининг Зирабулоққача бўлган қисми подшоҳ Россияси

томонидан босиб олиниб, сувнинг боши унинг қўл остида бўлган. Зарафшон дарёси сувининг тақсимооти Бухоро тасарруфидан чиқиб, Самарқанд маъмурияти ихтиёрига ўтди. Натижада, Бухоронинг сув таъминоти кўп жиҳатдан самарқандликларнинг хоҳишига боғланиб қолди. Бунинг устига, ирригация хўжалигидаги қолоқлик подшо маъмурларининг бу соҳада тажрибасизлиги оқибатида Бухоронинг сув таъминотини йил сайин ёмонлаштирди. Бухоро Зарафшон дарёсида сув кам бўлган даврларда эса мутлақо сувсиз қола бошлади.

Бухоронинг сув таъминотида содир бўлган бундай оғир аҳвол, шубҳасиз, мамлакат ободончилиги ва халқнинг тўқлиги деҳқончиликка боғлиқ эканлигини яхши тушунган ўша даврнинг илғор мутафаккирларини Бухорони сув билан таъминлаш масаласи устида бош қотиришга мажбур этган эди. Аҳмад Донишнинг асарларида Бухоронинг сув таъминоти тўғрисида билдирилган фикр-мулоҳазаларига эътибор берилса, Бухоро аҳолисининг сув танқислиги ташвишидан озод этиш тўғрисида кўпроқ қайғурган мутафаккирлардан бири шу асар муаллифининг ўзи эканлиги маълум бўлади.

Олимнинг Амударёдан Бухорога сув чиқариш лойиҳаси ва ҳозирги замон

XIX асрнинг истеъдодли мутафаккири Аҳмад Донишнинг Бухоро сув таъминоти тўғрисида қайғуриши табиий эди. Негаки, Самарқанднинг подшо Россияси томонидан босиб олиниши оқибатида сув бошининг Россия ихтиёрига ўтиши, бунинг устига 1869 йилнинг кузи ҳамда 1870 йилнинг қиш ва баҳор мавсумларида қурғоқчилик оқибатида чорванинг нобуд бўлиши, экинларнинг сувсизликдан қуриб кетганлиги ва ниҳоят Бухорода бошланган оғир иқтисодий танглик, шунингдек, ҳинд элчисининг Бухоро сув манбаи тўғрисидаги фикри, Аҳмад Донишда Амударёдан наҳр, яъни канал қазиб, Бухорога сув чиқариш ғоясининг пайдо бўлишига сабаб бўлган эди.

Аҳмад Донишнинг «Рисола ёки манғитлар сулоласи ҳукмронлигининг қисқача тарихи» асарида келтирилган маълумотларга қараганда, Амударёдан Бухоро воҳасига сув чиқа-

риш ғоясини амалга ошириш мақсадида, хонликнинг амирлари ва Туркистоннинг ҳарбий маъмурларига турли йўллар билан бир неча бор мурожаат этилган. Даставвал, бу масала тўғрисида мутлақо бош қотиришни истамаган амир Музаффар билан Аҳмад Дониш ўртасида қизгин ёзма мунозара бошланган.

«Бир сафар эрта баҳорда ёгин-сочиннинг кам бўлиши далили бор эди, — деб ёзади Дониш, — амирга арзи иншо қилдимки, бу йил ёмғир оз бўляпти, «гармоб» вақтида мабодо сув нуқсонга юз тутиши мумкин. Самарқанд суви умидида хотиржам ўтириб бўлмайди. Агар Бухоронинг етти туманидан ҳар таноб ердан (0,3—0,5 гектар) икки тангадан жўул (фавқулодда солиқ) йиғиш тўғрисида ишорати олий бўлса, катта миқдордаги танга тўпланади. Шу маблағга икки лак (200 минг танга) харж қилинса, Керки ёки Келиф қаршисидан сув чиқариб, Бухоро, Қарши ва Миёнколга келтириш мумкин».

Бу иншоотни қуриш учун давлат хазинасидан мутлақо маблағ сарфланмаслигини аввалдан билган Аҳмад Дониш канални меҳнаткаш халқнинг маблағи ва уларнинг билак кучи билан қазिश режасини таклиф этган бўлса ҳам, аммо Амир Музаффар: «Бухоронинг бурунги подшолари Амудан сув олмаганлар, балки у ёқдан келадиган сувнинг бошини беркиттирганлар. Бунинг сабаби шундаки, мабодо душмanning ҳужуми ёки дарё тошқини содир бўлса, Бухорони сув босиб у вайрон бўлади. Амудан сув олиш хилоф маслаҳатдир», деган номаълум вазларни кўрсатиб, сув чиқаришни хоҳламаган.

Аҳмад Дониш амир Музаффардан рад жавобини олса ҳам, ўз ғоясидан қайтмаган, аксинча, у Амударёдан сув чиқариш мумкинлигини шарҳлаб, амирга қуйидаги жавобни юборди: «Бундай хавфсираш бутунлай асоссиз... Сув тошқини бўлди деб ҳам фараз қилайлик, агар каналимизнинг боши Керки қаршисида бўлса, сув Қаршининг ғарби, Қоровул қири ва Мамажўғротнинг жанубидан дашт ва кумликлар ичидан оқиб ўтиб, Нарзам ва Чоржўй яқинида яна дарёга келиб қуйилади. Ундан ҳеч жой зарар кўрмайди. Агар Келиф қаршисидан бош олса, у вақтда Ғузор дарёси ўз оқимини ўзгартириб, икки дарё оралиғи — Қашқадарё ва

Амударё бўйлаб оқади. Биз яна сув бошига тош ва қир (ганч) дан тўғон ўрнатишимиз ва қоровуллар тайинлашимиз мумкин. У ердаги назоратчилар доимо сувдан бохабар бўлиб турадилар».

Олимнинг бундай аниқ фикрлар айтиши сабаби шуки, у жойни яхши билган, география ва геодезия фанларидан хабардор бўлган, канал тарhini ҳам чизиб берган эди.

Аҳмад Дониш ёзишича, орадан кўп вақт ўтмай амир Музаффар олимга яна мактуб ёзиб, «Агар биз Амудан сув чиқарсак, Россия нега Амудан сув чиқардинг ва бизнинг сувимизга нега қаноат қилмадинг? деб сўраса, қандай жавоб берамиз», деган важни кўрсатган. Бунга жавобан Аҳмад Дониш: «Россия бундай сўзни айтмайди, модомики, у агар бу вилоятни ўзига бўйсундириш хоҳишида экан, унинг учун сувсизликдан кўра сувли бўлган яхшироқдир. Айни вақтда биз: сенинг сувинг бевақт келяпти, ерларимиз «гармоб» сувидан қоляпти ва мамлакатнинг ушр ҳамда хирож солиқлари қисқариб боряпти, деб жавоб қиламиз», деб ёзган эди.

Бухоро амири Аҳмад Донишнинг бу оқилона таклифни ҳам мутлақо рад этиб, олимга: «Менга бундай гапларни арз қилгандан кўра, хушомад қилиб, мендан инъом талаб қилсанг яхшироқдир», деган жавоб қилган. Шундан сўнг, Аҳмад Дониш Амударёдан Бухорога сув чиқариш тўғрисида қайта амир Музаффарга мурожаат қилишга журъат этмаган.

Ҳозирги кунда бир асрдан кўпроқ аввал бўлиб ўтган бу ёзма мунозарадан маълум бўлишича, Аҳмад Дониш Бухорога Амударёдан канал чиқариш ғоясини таклиф қилибгина қолмай, балки, Аму — Бухоро каналининг илк лойиҳасини ҳам ишлаб берган экан. Чунки олим ҳисоб, ҳандаса ва география фанларини, Зарафшон ва Амударё водийлари топографиясини, айниқса, гидрографиясини мукамал билган.

Гарчи Аҳмад Дониш Бухорога Амударёдан сув чиқариш масаласида амир Музаффардан узил-кесил рад жавобини олган бўлса-да, ўз мамлакатининг сув таъминотини яхшилаш мақсадидан ҳеч қайтмаган.

Маълумки, 1873 йилнинг кузида Россиянинг Хива хонлиги устидан қозонган ғалабаси муносабати билан Бухоро-

дан Петербургга Абдуқодирбек додхоқ бошчилигида элчилар юборилди. Россияга юборилган элчилар орасида мирзолик лавозимида Аҳмад Дониш ҳам бор эди. Бухоро элчилари Петербургга 1874 йил 6 январь кунни етиб борди ва Россия пойтахтида бир ярим ой бўлди. Маълум бўлишича, Туркистон генерал-губернатори К.П. Кауфман ҳам худди шу даврда Петербургда бўлган. Бундан хабар топган Аҳмад Дониш Бухоро элчиси Абдуқодирбек додхоқни генерал-губернатор билан учраштиришга ҳаракат қилган ва Бухоронинг сув таъминоти тўғрисида элчини Кауфманга мурожаат қилишга даъват қилган. Бу ҳақда у «Рисола»да қуйидагиларни баён қилади: «Мен элчига айтдимки, қачон бўлмасин Кауфманга дуч келсанг, ундан Бухоронинг сувини талаб қил, чунки Самарқандда дарёдан ташқари, чашма ва кориз ҳам бор. Бухорода эса уч ой ёзда ҳатто қудуқларда ҳам сув қуриб қолади. Бу вақтда бир меш сув ярим дирҳамга ҳам топилмайди».

Петербургда Бухоро вакиллари Кауфман билан бир неча бор учрашганлар. «Петербургда губернаторга қаерда дуч келмайлик, элчини ўз ҳолига қўймай, сўзни фақат Бухоронинг суви тўғрисида очдик». Натижада, Кауфман билан Бухоро вакиллари ўртасида хонликнинг сув таъминоти тўғрисида жиддий мунозара бошланган.

Аҳмад Дониш ўз рисоласида Туркистон губернатори билан бўлиб ўтган мунозара хусусида тўхтар экан, Кауфманнинг Бухоронинг сув таъминоти масаласига нисбатан тутган муносабатини равшан кўрсатувчи қуйидаги маълумотни келтиради: «Зарафшоннинг суви Самарқанднинг ўзига аранг кифоя қилмоқда. Шунинг учун дарёнинг суви ҳақиқатдан бундан буён ҳам Самарқандга сарф бўлади, чунки иморат ва зироатларни кўпайтириш тўғрисида фармон бор. Мен Бухоро учун сув тўғрисида ҳам ўйламоқдаман. Бухорога Амударёдан эмас, Сирдарёдан сув чиқариб бераман. Ҳозирча бунинг учун имкониятга эга эмасман, аммо бу муҳим масаланинг ҳал бўлишига албатта эришаман». Бу губернаторнинг хом хаёли эди, чунки у гидрографияни билмаган, Бухоро қаерда-ю, Сирдарё қаерда... Балки, бу раҳбарнинг бир найранги бўлиши ҳам мумкин.

Юқорида келтирилган фикрлардан шу нарса аниқ аён бўладики, Аҳмад Дониш Ўрта Осиё, хусусан, Бухоро шароитида сувсиз, аниқроғи сунъий суғоришсиз ривожланиш бўлмаслигини яхши тушунган ва буни бевосита амалга ошириш таклифларини ҳам берган, ҳозирги тил билан айтганда, фойдали лойиҳага эга бўлган. Аммо, ўша давр маъмурларининг бу масалага масъулиятсизлик ва беҳабарлик нуқтаи назаридан қараганликлари туфайли, режа амалга ошмаган. Бу фикрлар баён қилинганидан сўнг деярли юз йил ўтгач, лойиҳа амалга оширилди. Ҳозир дарёда 6 та насос станцияси қурилган бўлиб, Аму — Бухоро насос станцияси орқали Бухоро воҳасига сув келтирилмоқда ва ҳудуд тараққиёти учун хизмат қилмоқда. Шундай қилиб, Аҳмад Донишнинг ажойиб иқтисодий ғояси ўз ўрнини топди, чунки у тўғри бўлган.

Олимнинг ижодида Бухородаги оғир солиқлар ҳам ўз ифодасини топган. Аҳмад Дониш Фиждувондан Бухорога пилла олиб келган деҳқон тилидан бир қизиқ ҳикояни келтиради: «Бозорга келишим билан, молимни бир неча тарозида тортиб кетишди, икки-уч жойда аминана ва жой ҳақи олишди ва молимнинг оғирлигини тушириб ўлчаб, унинг ярим баҳоси белгиланди. Мен ўғрилар тарозисида ўзим ҳам йўқолиб кетмай деб, кўрқувда бозордан тезроқ чиқиб кетишга интилдим». Аминана — Бухоро, Самарқанд, Фарғонадаги бозорларда сотилган мол ва буюмлар учун олинган йиғим. Масалан, 2 ботмон (16 пуд) пахтадан — 11,5 танга, 1 ботмон жундан — 5—7 танга, қорақўл терисидан баҳосининг 20 фоизи, туядан икки танга, отдан — 1 танга-ю 2,5 пул, эшакдан — 40 пулдан 1 тангагача, қўйдан — 24 пул аминана ундирилган. Бу ва бошқа маълумотларда амирликнинг ҳақиқий оғир ижтимоий аҳволи келтирилади.

* * *

Бухоро табиий шароитига кўра, Зарафшон дарёсининг суви билан суғориш асосида ривожланиши мумкин, аммо бу сув ҳар доим ҳам етарли бўлмаганлиги сабабли, кўшимча манбалар излаб топиш муҳим эди. Амударё сувидан фойдаланиш ғояси ва ҳатто лойиҳаси Аҳмад Дониш томонидан илгари сурилган. Бу лойиҳа ва уни амалга ошириш йўли

таклиф этилганлигига қарамасдан, унга эътибор қилинмаган. Бунинг асосий сабаблари — аввало маҳаллий ҳокимиятнинг қатъиятсизлиги, яъни Россиядан кўрқув, уқувсизлиги ва халқ моддий турмуш даражасини оширишга аҳамият берилмаганидир.

Бу лойиҳа ниҳоятда долзарб бўлиб, кейинги даврда ҳисобга олинди, амалга оширилди ва ҳамма учун хизмат қилмоқда. Фан, илм, техника ютуқларидан фойдаланиш тараққиёт манбаи эканлиги ана шу тарзда тарихан исботланган. Бухородаги солиқлар ва бозор муносабатлари оддий халқ ва, демак, ривожланиш манфаатларига мос келмас эди. Бу эса, жиддий ислоҳотлар ўтказиш зарурлигини кўрсатар эди.

ЖАДИДЛАРНИНГ УШАЛГАН ОРЗУСИ

XIX аср охири — XX аср бошларидаги ижтимоий-иқтисодий вазият

XVIII асрнинг ўрталарида бошланган саноат инқилоби Европада катта иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларга олиб келди. XIX асрда денгизда буғ двигатели ёрдамида пароходлар, қуруқликда темир йўллар ишга тушди, минглаб ишчилар ишлайдиган йирик завод ва фабрикалар пайдо бўлиб, фан ва техника янгиликлари ҳаётга кенг жорий этила бошланди. Иқтисодиёт ҳажм жиҳатдан ўсди, янги синфлар — буржуа ва ишчилар юзага келди, мамлакатларни бошқаришда нисбатан демократик қонунлар қўлланиладиган бўлди.

Жаҳонда ана шундай ўзгаришлар бўлиб турган бир пайтда, Туркистонда шароит бутунлай бошқача эди. У, иқтисодий қолоқ, аграр, хомашё етказувчи ўлка эди, янгиликлар киришига эса, мамлакатдаги сиёсий тузум ва эскирган хўжалик юритиш тартиби халақит берар эди. Халқнинг моддий турмуш даражаси паст бўлган. Бунга Россия томонидан олиб борилган мустамлакачилик сиёсати катта таъсир этган эди. Шу боис, иқтисодиётда қишлоқ хўжалиги, уй ҳунармандчилиги ва бетартиб савдо-сотиқ сақланди. Илғор фикрли олимлар ва зиёлилар эса, қувғин қилинди. Сиёсий тузум бу ҳолатдан манфаатдор эди.

Ўсиб келаётган маърифатли гуруҳлар жамиятдаги бу аҳволдан норози эди ва давлатни дунёдаги ижобий ўзгаришларни кўра билишга даъват этиш ва бу ерда ҳам ислохотлар ўтказиш йўлларини изладилар.

Ана шундай бир шароитда жаҳидчилик ҳаракати пайдо бўлди. Жаҳидларнинг асосий ғояси эскиликни тугатиш ва янгича яшаш учун интилиш бўлиб, бунинг учун улар кенгайитилган дастурларни ишлаб чиқишган эди. Уларда Туркистоннинг мустақиллигига эришиш, аҳоли саводхонлигини ошириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш энг асосий вазифалар, деб қаралган.

Жаҳидчилик ҳаракатининг умумий моҳияти

Жаҳидчилик Туркистонда Шарқ ва Европадаги илғор ислохотлар оқими таъсири остида XIX аср охири ва XX аср бошларида вужудга келиб, ижтимоий тараққиётда бурилиш босқичини белгилаб берди.

Жаҳидлар орасидан етук олимлар, саноат ва зироатчилик соҳаларининг замонавий билимдон мутахассислари, маданият арбоблари етишиб чиқиб, Ватанни обод ва мустақил кўришни орзу қилдилар ва шу йўлда фидойиларча курашдилар.

Жаҳидларнинг кураш дастурида асосан тўрт йўналиш мавжуд эди: а) янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш; б) қобилиятли ёшларни чет элларга ўқишга юбориш; в) турли маърифий жамиятлар тузиш; г) газета ва журналлар чоп этиш. Ана шу дастур амалга оширилган тақдирда, жаҳид зиёлиларининг кучли партиясини ташкил қилиш мумкин эди.

Жаҳидчиликнинг асосий мақсад ва ғоялари қуйидагилар эди: Туркистонни ўрта асрларга хос иқтисодий қолақлик ва диний хурофотдан озод этиш, шариатни ислох қилиш, халққа маърифат тарқатиш, Туркистонга мухторият мақомини бериш учун курашиш, Бухоро ва Хивада конституцион монархия ва парламентни, кейинчалик демократик республика тузумини ўрнатиш орқали озод ва фаровон жамият қуриш, барқарор миллий валютани жорий қилиш ва миллий қўшин тузиш кабилар.

Шундай қилиб, Бухоро, Тошкент, Фарғона, Хива ва Самарқандда ҳур фикрли ва тараққийпарвар кишиларнинг айрим гуруҳлари томонидан очилган маданият-маориф жамиятлари шаклидаги уюшмалар негизида, жадидчилик ҳаракати шаклланди.

Беҳбудийнинг илғор ғоялари

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875—1919) ҳисобланади. У, 1919 йили Саид Олимхон буйруғига кўра Қаршида қатл этилган. Бу шаҳар 1925—1937 йилларда Беҳбудий деб номланган. Сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтдаги жадидларидан унга тенг кела оладиган кишилар кам бўлган.

Жадидларнинг мустақил давлат тузиш тўғрисидаги ғоялари ичида, уларнинг иқтисодий қарашлари алоҳида ажралиб туради. Чунки Туркистон Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши, аёвсиз таланиши ва қашшоқланиши жадидларнинг нафратини уйғотган эди. Бу ҳолат уларда она юртнинг иқтисодий мустақиллигини тиклаш ғояси ва курашини шакллантирди.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 1908 йили жадидларнинг илк газетаси — «Шухрат»да чоп этилган мақолаларидан бирида, туб аҳоли вакилларидан муҳандислар, қонуншунослар, шифокорлар, иқтисодчилар тайёрлаш учун ёшларни хорижий мамлакатларга юбориш лозимлиги кўрсатилган.

Шунингдек, «Шухрат»да сиёсий ҳаётга доир мақолалар ҳам эълон қилинди. Бу газета бошқалари каби одатдагидек чор маъмурияти томонидан ёпилади, чунки унда чиққан мақолалар олиб борилаётган сиёсатга доим тўғри келавермас эди.

Бироқ жадидлар бўш келмадилар. Улар томонидан 1913—1915 йилларда «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Бухорои Шариф», «Турон» газеталари ва «Ойна» журналида эълон қилинган мақолаларда, ислохотлар ва бошқа долзарб масалалар бўйича фикр-мулоҳазалар илгари сурилди. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, бу нашрлар шахсий жамғармалар ҳисобига чоп этилар эди.

Жадидларнинг иқтисодий қарашларини тасаввур этиш учун, 1913 йилда «Туркистон овози» ва «Голос Туркестана» газеталарида кўтарилган қуйидаги уч масала ҳам ёрдам беради:

1. Сибирь темир йўлидан то Афғонистон ва Эронгача жойда яшаётган барча ерли халқлар билан руслар орасида ҳуқуқ ва солиқлар соҳасида тенгликни вужудга келтириш.

2. Кўчманчи ҳаёт кечирувчи мусулмонларга қишлоқ ва шаҳарлардан жойлар бўлиб берилгунга қадар, кўчиб келаётган русларга ер бермаслик.

3. Замонавий маърифатни тарқатиш.

Жадидлар мафқурасида, диннинг инсон маънавий камолотидаги ўрнини тўғри тушуниш, бозорни шакллантириш жараёнларини фаоллаштириш, тараққийпарвар демократик ташкилотларни вужудга келтириш, Туркистонда ўзига хос миллий ривожланишни шакллантириш каби тарихий вазифалар жамланган эди. Масалан, Абдурауф Фитратнинг «Ҳинд сайёҳи қиссаси», «Раҳбари нажд», Беҳбудийнинг «Мухтасари тарихи ислом» («Исломнинг қисқача тарихи») асарларида, айрим уламоларнинг ўз манфаатлари йўлида ислом моҳиятини бузиб кўрсатаётганлиги танқид қилинди ва диндан фойдаланиб юритилган сиёсий тadbирлар қанчалик оғир оқибатларга олиб келиши кўрсатиб берилди. Жадидлар ислом динининг тараққийпарвар ролини тушунтириш билан бирга, таълим, иқтисодиёт, маданият ва умуман, жамият ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ этиш заруриятини кишилар онгига етказишга интилганлар.

Жадидлар Туркистон халқи учун ер ва сув масаласи асосий эканлигини яхши тушунганлар. Шу сабабли, ерга хусусий мулкчилик жорий этиш зарур, деб ҳисоблаганлар, аммо бу ер фақат маҳаллий аҳоли учун хизмат қилишини истганлар. Тарихчи олима, профессор Д.А.Алимова ёзишича, жадидлар «бозорни шакллантириш жараёнларини фаоллаштириш» масалаларига ҳам тўхталганлар. Жадидларнинг фикрича, Туркистонда тараққиётга эришишнинг бош асоси иқтисодиётни зарур оқимда ривожлантиришдадир.

«Нима бизни кемираяпти ва орқага тортаяпти?» Маҳмудхўжа Беҳбудий ўз мақоласида ана шундай савол қўяди ҳамда дабдабали тўй ва дафн маросимларини назарда тутиб,

бу саволга, бутунлай ортиқча расм-русумлар ва уларга кетадиган сарф-харажатлар, деб жавоб беради. Қуръони қарим ва Ҳадиси шарифга асосланиб, у оилаларнинг хонавайрон бўлиш хавфини келтириб чиқарувчи шу каби ҳодисаларнинг кераксизлигини тушунтиради.

Мусулмон киши тўрт тилни билиши зарурлиги айтилади: 1) турк (миллий), 2) араб (ислом дини), 3) рус (Россия) ва 4) француз (хориж билан алоқа учун). Бу фикрлар ҳозирги даврда ҳам долзарбдир.

Беҳбудийнинг юқоридаги фикрига оид, яъни тўй ва бошқа маросимларни меъёрида ўтказиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг махсус фармони эълон қилинган. Аммо дабдабабозлик иллат сифатида ҳали ҳам сақланиб келмоқда. Бу маблағлар фойдали фаолиятга сарflanса, самара каттароқ бўлар эди.

Фитрат асарларидаги иқтисодий ва ижтимоий қарашлар

Абдурауф Рашид ўғли Фитрат (1886—1937) Қуръон талқини асосида, мамлакат ривожининг яхлит концепциясини ёритиб берган эди. Унинг фикрича, тадбиркорлик ҳамда савдонинг ривожини билимлар ва миллатнинг бирлиги, жипсланишига асосланиши лозим. Фитрат, катта даромад учун бир-бири билан рақобатлашиш эмас, корхоналар қуриш, асбоб-ускуналар сотиб олиш учун маблағларни бирлаштириш, саноат ва қишлоқ хўжалигини ривожланиши учун қулайлик яратиш зарур, деб ҳисоблайди.

Фитрат 110 босма табоқ ҳажмда асарлар ёзган. 1924 йили, республикамизнинг биринчи профессори бўлган. 1914 йилдан хон истибдодига қарши курашган ёш бухороликлар ҳаракатига аъзо бўлган, Бухоро ва Тошкентда бошқарув лавозимларида ишлаган.

Фитрат дастлаб ўша даврдаги тузум тартибларига қарши танқидий асарлар ёзган. Ўз давридаги аҳволга баҳо бериб, «Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кунларга қолдинг?» деб ёзган эди. Россия мустамлакачилигини ҳам танқид қилинади: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди,

тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди, еримиз босилди, таланди, шарафимиз емурилди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар орасига олинди — сабр этдик». 1918 йили ёзган «Темур сағанаси» асарида эса: «Ўлкани тузатингиз, авлодларимнинг ҳур яшамоқларини таъмин этингиз. Агар шундай қилмасангиз, ўлка бир буюк мазорлик ҳолига келур», деб жар солади.

Абдурауф Фитрат 1921 йилдан Бухоро Халқ Республикасини бошқариш ишларига жалб этилади, халқ ҳаётининг равнақи йўлида турли хил иқтисодий ислохотлар ва тадбирлар ўтказишга раҳбарлик қилади, вақф ерларини ҳисобга олиш ва улардан фойдаланиш, обидалар ва сув иншоотларини тиклаш ишларига шўнғиб кетади.

Унинг саъй-ҳаракати билан Бухоро жумҳурияти ҳудудида ўзбек тили давлат тили, деб эълон қилинди. Фитратнинг бу фаоллиги марказга ёқмайди ва 1923 йили Москвага чақирилади.

Фитрат асарларида мамлакат меҳнаткашларининг яқин ўтмишдаги ночор аҳволи таҳлил этилади, ўтказилаётган ер ислохоти билан боғлиқ масалалар кўтарилади. Ҳиндистонлик бир фаранги билан бухоролик мударрис ўртасидаги суҳбатга бағишланган асарда эса, жуда қизиқ ва чуқур мазмунли хулосалар чиқарилади, янги мактаблар зарурлиги, уларда диний фанлардан ташқари, дунёвий фанлар, масалан, география, статистика, математикани ўқитиш кераклиги исботланади. Жаид мактабларида «дин ва миллатга дахли бўлмаган иқтисодий фанлар бор. Бу илмларни таҳсил кўрсангиз, телеграф сими тортасиз, оташ ароба қурасиз. 20 кунда 100 минг сарбозни бу дунёдан унинг бошқа чеккасига етказасиз. Мулкдорлик, усули тижорат, зироатни ўрганиб, ўз мамлакатингизни обод қиласиз, ўз миллатингизни асорат занжиридан халос қиласиз», деган ажойиб ва муҳим хулоса чиқарилади. «Биринчи нажод йўли илмдир» деб яқунланади бу суҳбат.

Бу асарда Фитрат биринчилардан бўлиб ислом давлатларининг ортда қолиши ва Европа мамлакатлари тараққиёти сабабларига тўхталади, фан ва техника ривожини илмдан, деб кўрсатади.

«Абулфайзхон» фожиасида эса, марказлашган Амир Те-мур давлатининг парчаланиши сабабларига урғу берилади.

Абдурауф Фитратнинг асарлари бугунги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Мустабид шўролар ҳукумати илғор фикрли инсонларни ҳар қандай йўл билан йўқотиш йўлига ўтиб, Фитрат ва бошқа минглаб кишиларни бевақт ҳаётдан маҳрум қилди.

Жадидлар иқтисодий гоёларининг ҳозирги давр учун аҳамияти

XIX аср охири — XX аср бошлари ҳамма соҳаларда тарихий бурилиш нуқтаси бўлди. Жадидлар эса, шу давр оғриқларини тўғри сезган сиймолардир. Кўпгина мамлакатлар тараққиёт йўлига ўтиб, фан ва техника янгиликларини амалда қўллаётгани, ўлкада эса турғунлик, ҳатто орқага кетиш ҳоллари борлиги маълум бўлиб қолди. Бунинг сабабини аниқлаш ва бу аҳволдан чиқиш йўллари топиш бош масалага айланди.

Жадидлар олиб борган таҳлил шуни кўрсатдики, биринчи навбатда, маориф тизимини янгилаш керак эди. Бу тўғри хулосадир, яъни жамиятнинг тузалиши «тақдири азал» бўлмасдан, инсонларнинг саъй-ҳаракатига боғлиқ эканлиги аниқланди. Аҳолини ҳар томонлама маърифатли қилиш таклифлари берилди. Энг муҳими, жадидлар бу ишни ўз зиммасига олдилар, уларнинг ташаббуси билан янги усул мактаблари очилди. Уларда дунёвий фанларни ўқитиш бошланди, дарсликлар яратилди, газета ва журналлар нашр қилинди. Жамиятни ўзгартиришнинг эволюцион йўли таклиф қилинди. Туркистонни мустақил қилиш, ерларни хусусийлаштириш ва деҳқонларга бериш гоёлари илғор эди.

Жадидчилик ҳаракатининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, кейинги уч аср ичида бу оқим биринчи бўлиб ягона ва бўлинмас Туркистон учун курашди, мустақил миллий демократик давлат қуришга интилди. Асримиз бошларида бу ҳаракатнинг намоёндалари миллий мустақиллик гоёсига асос солишди. Афсуски, уларнинг бу орзулари мустабид шўролар тузуми ҳукм сурган шароитда амалга ошмади. Шўро ҳукумати жадидларни нафақат жисмоний жиҳат-

дан маҳв этди, балки бутун жон-жаҳди билан уларнинг ғояларини ҳам йўқотишга уринди. Хайриятки, Ўзбекистонимизнинг мустақилликка эришуви жаҳидларнинг истиқлол тўғрисидаги орзуларини амалга оширди.

Бу ҳаракат ғояларига ҳозирги давр нуқтаи назаридан қаралса, уларнинг асосий фикрлари тўғри бўлиб чиқди ва ўз долзарблигини йўқотган эмас. Жамият юксак билимли, янгиликни кўра биладиган одамлар томонидан бошқарилгандагина самара бўлиши мумкин. Жаҳидларнинг бу ғоялари мустақил Ватанимизда муваффақиятли амалга оширилмоқда. Ҳозирги даврда мамлакатимизда 60 дан ортиқ олий ўқув юртлиари, 9 мингдан ортиқ мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари мавжуд, оммавий саводхонликка эришилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси ва унинг институтларида кенг қўламли илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Фанга ва олимларга бўлган муносабат ижобий томонга ўзгариб, илмий тадқиқот ишларини олиб бориш алоҳида рағбатлантирилмоқда, чунки келажак шу ишларнинг ривожига бевосита боғлиқдир. Шу ерда, буюк ватандошимиз Имом Бухорийнинг фикри ёдга тушади: «Дунёда илмдан ўзга нажот йўқ ва бўлмағай».

ХОТИМА

Ўрта Осиёда қадимдан XX асрнинг бошларигача бўлган даврдаги иқтисодий тафаккур тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу ерда нодир иқтисодий ғоялар ва фикрлар шаклланган, донишмандлар ва давлат арбоблари бозор иқтисодиётининг муҳим қонун-қоидалари тўғрисида яхши тасаввурга эга бўлганлар, шу асосда иқтисодий сиёсат юргизганлар. Меҳнатнинг бойлик асоси эканлиги, эҳтиёж туфайли фаолият юритиш, меҳнат тақсимоти ва унинг аҳамияти, баҳо ва унинг бозор билан чамбарчас боғлиқлиги, пулнинг вазифалари ва иқтисодиётдаги ўрни, эркин иқтисодий фаолият, солиқлар тизими, судхўрлик, ижара, ер-сув муносабатлари, савдо-сотиқнинг аҳамияти, айниқса, хусусий мулкнинг муқаддаслиги, давлатнинг иқтисодиётдаги ўрни, бошқарув тизими яхши тушунилган ва кучли давлат бўлиши кераклиги тарғиб этилган. Ҳозирги замон тили билан айтилса, ўша давр мутафаккирлари маркетингни, яъни бозор қонун-қоидаларини, менежментни, яъни бошқарувни, кимлар қайси касб билан шуғулланиши кераклигини яхши билишган. Иқтисодиётда илм-фан улкан аҳамиятга эга эканлиги, инсоний омил масалалари тўғри ёритилган.

Шунингдек, иқтисодиётдаги меркантилизм (қимматбаҳо олтин, кумуш, жавоҳирлар, савдо-сотиқ ўрни), физиократизм (ер, деҳқончилик ва чорвачилик аҳамияти), классик мактаб (эркин тадбиркорлик, баҳолар эркинлиги, хусусий мулк, рақобат, давлатнинг роли), маржинализм (қадр-қиммат, ноёблик) каби таълимотларнинг куртаклари ва аниқ белгилари яққол кўзга ташланади. Жамиятда бойлар ва камбағаллар мавқеи асосан тўғри талқин этилган. Аҳоли ва давлатнинг иқтисодий равнақи омиллари тўғри таҳлил этилади.

Аммо шуни алоҳида қайд этиш керакки, тарихий ва иқтисодий жараёнлар Ўрта Осиёда ўзига хос равишда ривожланди. XV—XVII асрларгача иқтисодиётнинг раvнақи кузатилса, кейинчалик тушкунлик даври бошланди. Европа ва бошқа қитъаларда эса, бозор муносабатлари юзага келиб, мануфактура, завод-фабрикалар пайдо бўлди ва ривожланди, саноат тўнтариши юз берди, у йирик иқтисодий-ижтимоий ўзгаришларга олиб келди; Ўрта Осиёда эса аввалги муносабатлар сақланиб қолди, XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия ўлкани забт этганида, феодал муносабатлар ҳукмрон эди.

Шу ва бошқа, ҳали ўрганилиши керак бўлган сабабларга кўра, ўлкада иқтисодий тафаккур оламида тугал иқтисодий қонун, назария, таълимот яратилмаган. Аммо кўп ҳолларда тажрибадан келиб чиққан ҳолда, гоҳида мувоқабат йўли билан кўпгина гоёлар илгари сурилди ва улар иқтисодиётга доир қонун, назария ва таълимотлар яратилишига туртки берди. Масалан, тарихий манбалардан яхши маълумки, Европа олимлари Осиё, хусусан, Ўрта Осиё олимларининг асарларини қунт билан ўрганганлар ва улардан ўз кашфиётларида кенг фойдаланганлар. Масалан, араб олими Ибн Халдун XV аср бошидаёқ қўшимча қиймат тўғрисидаги гоёни илгари сурган ва шубҳасиз, бу гоё бошқа олимлар томонидан ўрганилган. Европада эса бу гоё фақат XIX асрда вужудга келди.

Шу даврда яшаб, ижод қилган мутафаккирларнинг иқтисодий гоёларида, ҳар бир мамлакатнинг ривож миқдотининг яшаш тарзи, урф-одатлари, анъаналари, тарихий тажрибасига чамбарчас боғлиқлиги кўрсатиб берилади. Жамиятдаги, шунингдек, иқтисодиётдаги салбий иллатларни йўқотиш, иқтисодий муносабатларни тартибга солиш, назорат қилиш орқали, халқ фаровонлигига эришиш мумкинлиги гоёлари илгари сурилади. Бунинг учун эса, давлат ва айниқса, ҳуқуқ-тартиботнинг таъсири катта бўлиши керак, деб ҳисобланади, марказлашган кучли давлатга юқори баҳо берилади.

Машхур шоир ва донишманд Низомий Ганжавий айтганидек:

Осмону заминда нарсалар бари,
Одамнинг фикридан эмас ташқари.

Ҳозирги замон иқтисодий ғояларининг асосчиларидан бири, Нобель мукофоти лауреати Пол Самуэльсон (1915—2009) ўзининг машҳур «Экономикс» асарида, иқтисодиётнинг бош вазифаси «чекланган ресурслардан самарали фойдаланиб, тобора ўсиб бораётган эҳтиёжларни тўлароқ қондиришдир», деб ёзади. Бу ресурслар қуйидагилардир: 1) инсоний ресурс, 2) табиий ресурслар, 3) капитал, 4) технологиялар. Улар «тараққиётнинг тўрт гилдираги» деб ҳам аталади. Эътибор берилса, инсоний омил биринчи ўринга қўйилади, чунки бошқа ресурслар инсон фаолиятисиз ўликдир.

Япония иқтисодиёти бунга яққол мисол. У ерда табиий ресурслар иқтисодий эҳтиёжнинг бор-йўғи I фоизини таъминлайди, аммо япон халқининг хатти-ҳаракати туфайли қисқа давр ичида жаҳондаги иккинчи давлатга айлана олди. Жанубий Корея ва бошқа бир қанча мамлакатлар ҳам шундай ютуқларга эришди.

Бироқ, XIX асрнинг иккинчи ярмида марксча ғоялар ниҳоятда кенг қулоч ёйди. Фарбнинг «мана мен» деган назариячилари эса, кўп йиллар давомида социалистик, коммунистик йўлнинг хато эканлигини исботлаб бердилар.

Инсон шундай яратилганки, ҳар бир одамнинг ўзи бир ноёб ҳодисадир, бир-бирига ўхшамас феъл-атвор, ақл-идрок, истеъдод мавжудлиги сабабли, ҳаммани ягона мезонга келтириб бўлмайди. Бу Аллоҳнинг ажойиб кароматидир.

Аммо марксча-ленинча назария «қармоғи»га илинган олимлар ва бутун бир давлатлар ҳам топилди. «Билмайин босдим тиканни», деганларидек, Россия ва унинг қармоғидаги ўлкалар, Европа ва Осиёдаги бир қанча давлатлар кўп йиллар давомида, маржинализм таълимоти 1870 йиллардаёқ қақшатқич зарба берган бу назариянинг «шарбати»ни татиб кўрдилар, оқибатини ўз бошидан кечирдилар.

Ҳўш, нега шундай бўлди? Бизнингча, ўша даврдаги раҳбарларнинг илмий калтабинлиги ва қайсарлиги бунга бош сабаб. Ўшанда олимлар қайси йўлдан бориш масаласида икки гуруҳга бўлинган эдилар. Анча узоқ мунозаралар оқибатида, Сталин бошчилигида социалистик йўл тарафдорлари ғолиб келишди. «Ким биз билан бўлмаса, демак, бизга қарши» шиори асосида қатли ом бошланди, «бизга билимдонлар эмас, ижрочилар керак» тамойили ишга солинди.

Хуллас, шўролар даврида марксча-ленинча таълимот устун келиб, бутун жаҳон амалда қўллаётган бозор иқтисодиёти инкор этилди. Хусусий мулк ўрнига давлат мулки етакчи бўлди, бунинг оқибатида боқибегамлик, боқимандалик, ресурсларни талон-торож қилиш кучайди, мулк аслида эгасиз қолди. Нарх-наво юқоридан белгиланди, бу эса маҳсулот камомадига, олибсотарлик ривожига олиб келди. Зўрма-зўраки режалаштириш жорий қилинди, эркин режага йўл берилмади, ташаббус бўғилди. Бозорнинг энг муҳим ажралмас бўлагига — рақобат йўқ қилиниб, ўрнига социалистик мусобақа ўйлаб топилди. Оқибатда, ўзига хос давлат монополияси юзага чиқди, маҳсулотларнинг сифати ёмонлашди, баҳоси эса ошди.

Шўролар сиёсатининг яна катта хатоларидан бири «давлат бой бўлса, халқ бой бўлади» тамойили эди. Ваҳоланки, халқ бой бўлсагина, давлат ҳам бадавлат бўлади. Маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиёти охир-оқибат емирилди, бозор иқтисодиётига ўтиш зарур бўлиб қолди.

Бозорнинг кераклиги, табиийлиги ҳар доим ўзини намоеён қилиб турди, аммо қайсарлик, илмий калтабинлик туфайли, унга қарши «кураш» олиб борилди. Масалан, Тошкент шаҳрида энг катта бозор «Хастимом»да бўлган, у 1960 йилларда тугатиб юборилди. Лекин Чирчиқ дарёси бўйида, Қўйлик томонда энг ташландиқ ахлатхона ўрнида бозор «ўз ишини» давом эттирди. Бозор у ердан ҳам ҳайдалиб, Сергелида очилди, «қув-қув» билан Ипподромда кўним топди ва мустақиллик туфайли сақланди ва тобора ривожланмоқда. Республиканинг бошқа ҳудудларида ҳам эркин бозорларга салбий муносабатда бўлинди ва уларнинг кўпи ярим харобага айланди.

Ўз даврида Шарқ Фарбга катта таъсир кўрсатган ва натижада Фарб кўзга кўринарли натижаларга эришган, илгарилаб кетган. Шарқ эса ортда қолди, бу анча давр давом этди, унинг айрим сабаблари юқорида айтиб ўтилди. Аммо Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, айниқса, мустамлакачилик тизимининг емирилиши натижасида Фарбнинг Шарққа таъсири кучайди. Бу айниқса янги техника ва технологиялар соҳасида яққол сезилмоқда, буни ижобий ҳолат деб тан олиш керак. Жаҳондаги муҳим ўзгаришлар, иқтисодий интеграция, глобаллашув жараёнлари иқтисодиётнинг байналминаллашувиغا олиб келди ва илгари нисбатан ортда қол-

ган давлатлар, халқлар ривожда муҳим янги жиҳатлар намоён бўлмоқда.

Бу ижобий ўзгаришлар шабадаси республикамизга мустақиллик шарофати ила кириб келди ва изчиллик билан ҳаётга татбиқ этилмоқда. Биринчи навбатда, кўп йиллар давомида мажбуран сингдириб келинган зарарли стереотиплардан қутулиш ва мамлакатимиз учун мақбул бўлган тараққиёт йўлини танлаш, унинг тактика ва стратегиясини ишлаб чиқиш вазифаси моҳирона амалга оширилди. Натижада, тарихан қисқа давр мобайнида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Меҳнаткаш ва тадбиркор халқимиз Ватанимиз иқтисодиётини ривожлантириш йўлида жонбозлик қилмоқда, бу ишда кўп йиллар давомида тўпланган бой тажриба ва мутафаккирларимизнинг гоёлари ниҳоятда асқатмоқда.

Аммо Фарбдан мамлакатимиз учун анча хавфли бўлган мафкуравий хуруж ҳам мавжудлигини ҳисобга олиш керак. Бой тарихий анъаналарга эга бўлган халқимиз менталитетига таҳдид пайдо бўлди. Зўравонлик, терроризм, ахлоқий бузғунчилик ва шунга ўхшаш салбий иллатларни тарғиб этувчи эшиттиришлар ва кўрсатувлар кўпайиб бормоқда. Фарбнинг ижобий томонларини олган ҳолда, бу салбий хуружларга қарши курашиш энг долзарб масаладир, маънавий анъаналаримизни сақлаб қолиш муҳимдир. Президентимиз Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида, иқтисодиёт ва маънавият қушнинг икки қанотига ўхшатилади. Улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир, агар бири бўлмаса, иккинчиси ҳам ўз аҳамиятини йўқотиши ниҳоятда тўғри кўрсатиб берилган.

Шу сабабли ҳозирги XXI аср — ахборот асрида янги иқтисодий гоёлар, қарашлар, таълимот ва назариялар вужудга келишига қарамасдан, уларнинг пайдо бўлиши, ривожланишида аввалги олимларнинг меҳнати, кашфиётлари муҳим ўрин эгаллайди, дастлабки гоёларнинг такомиллашуви туфайли ҳозирги иқтисодий гоёлар юзага чиққан. Донишмандларнинг иқтисодий гоёлари қимматбаҳо тошлар мисолидир, аммо уларга ҳозирги замон нуқтаи назаридан ҳам сайқал бериш зарур. Шунинг учун, ажлодаримизнинг иқтисодий тафаккурини янада чуқур ўрганиш, бундан назарий ва амалий хулосалар чиқариш муҳим аҳамиятга моликдир.

Фойдаланилган адабиётлар

- Каримов И.А.* Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. — Т.: 1995.
- Каримов И.А.* Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т.: «Шарқ», 1998.
- Каримов И.А.* Илму маърифат зиёси ҳеч қачон сўнмайди. «Халқ сўзи» газетаси, 2006 йил 3 ноябрь.
- Каримов И.А.* Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т.: «Маънавият», 2008.
- Абдураҳмонов Қ.Х.* Меҳнат иқтисодиёти. — Т.: «Меҳнат», 2009.
- Абу Али ибн Сино.* Тиб қонунлари. 3 жилдлик сайланма. — Т.: 1994.
- Абу Райҳан Бируни.* Изб. пр. в шести томах. — Т.: «Фан», 1987.
- Авесто:* «Видевдот» китоби. — Т.: 2007.
- Алишер Навоий.* Садди Искандарий. — Т.: 1991.
- Алпомиш. — Т.: 2000.
- Америка тарихининг асослари. АҚШ ахборот бўлими. — Т.: 2002.
- Аминов А.М., Бабаходжаев А.Х.* Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период). — Т.: 1959.
- Аминов Б.* Шарқона бозор фазилатлари. — Т.: 1996.
- Амир Темурнинг иқтисодий мероси. 1996 йил 21 июнда бўлиб ўтган конференция материаллари. — Т.: 1996.
- Агзамова Г.А.* Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва савдо. — Т.: «Ўзбекистон», 2000.
- Асқаров А.* Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. — Т.: «Университет», 2007.
- Ахмеджанов Г.А.* Российская империя в Центральной Азии (История и историография колониальной политики царизма в Туркестане). — Т.: «Фан», 1995.
- Ахмеджанова З.К.* Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане (конец XIX — начало XX века). — Т.: «Фан», 1984.

- Аҳмедов Б.* Тарихдан сабоқлар. — Т.: «Ўқитувчи», 1994.
- Бартольд В. В.* Сочинения в 8-тт. — М.: «Наука», 1963—1973.
- Бехбудий М.* Танланган асарлар. — Т.: «Маънавият», 1997.
- Васатия — ҳаёт йўли. — Т.: «Шарқ», 2006.
- Гўрўғли тугилиши. — Т.: 1995.
- Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. — Т.: «Университет», 1999.
- Жўзжоний Абдулҳаким Шарқий.* Ислом ҳуқуқшунослиги ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. — Т.: «Тошкент ислом университети», 2002.
- Иброҳимов Н.* Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. — Т.: 1993.
- Иқтисодий таълимотлар тарихи. — Т.: «Молия», 2002.
- Йўлдошев Н.* Ўрта Осиёда бозор назарияси ва амалиёти. — Т.: 2002.
- Муҳаммаджонов А.* Темур ва темурийлар салтанати. Т.: 2005.
- Муҳаммаджонов А.* Қуйи Зарафшон воҳасининг суғорилиш тарихи. — Т.: «Фан», 1972.
- Никбаев У.Х.* Амир Темур ва унинг ижтимоий-иқтисодий тадбирлари. — Т.: 1996.
- Раззоқов А.* Сув ва ҳаёт. — Т.: «Меҳнат», 1991.
- Рабғузий.* Қисаси Рабғузий. — Т.: 1—2-китоб. 1990—1991.
- Собиров Ҳ.* 1000 йиллик тарихий тажриба (Алпомиш). «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси», 1999, 12-сон.
- Собиров Ҳ.* Шоҳ Акбар ва доно Бирбалнинг иқтисодий сиёсати. «Ҳамкор» газетаси, 1999 йил 27 февраль.
- Собиров Ҳ.* Дилшоднинг иқтисодий қарашлари. «Ҳамкор» газетаси, 1999 йил 24 апрель.
- Собирова З.* Бобурнинг иқтисодий қарашлари. «Ҳамкор» газетаси, 2006 йил 23 февраль.
- Сулаймонова Ф.* Шарқ ва Фарб. — Т.: 1997.
- Темур тузуқлари. — Т.: 1991.
- Тўхлиев Н.* Осиё ва бозор. — Т.: «Фан», 1972.
- «Тафаккур» журнали. 2010 йил, 3-сон.
- Фитрат А.* Танланган асарлар. 1—2-жилдлар. — Т.: 2000.
- Шарма Л. П.* Бобурийлар салтанати. — Т.: «Маънавият», 1998.
- Эрскин У.* Бобур Ҳиндистонда. — Т.: 1995.
- Юсуф Ҳос Ҳожиб.* Қутадғу билиг. — Т.: 1990.
- Қодиров П.* Ҳумоюн ва Акбар. — Т.: «Ўзбекистон», 1994.
- Қуръони карим. — Т.: «Мовароуннаҳр», 2006.
- Ҳадис. 1—4-жилдлар. — Т.: 2000.
- Ҳидоя. 1-жилд. — Т.: 2000.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Иқтисодий тафаккур тарихига бир назар	7
«Авесто»: иқтисодий фикр куртаклари	19
Буюк ипак йўли ва бозор муносабатлари	29
Ибора замиридаги ҳақиқат	37
«Алпомиш», «Гўрўғли» дostonлари ва «Қобуснома» асарида акс этган халқ ҳаёти	46
Қуръон: эътиқод ва иқтисод	59
Ҳадислар жавҳари	74
Марғинонийнинг «Ҳидоя» асаридаги муҳим ғоялар	82
Замонасидан ўзган Форобий	91
Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино: икки даҳонинг иқтисодиётга муносабати	98
Низомулмулк ва унинг «Сиёсатнома» асари ҳақида ўйлар	110
Юсуф Хос Ҳожиб ва Рабғузийнинг иқтисодий қарашлари	121
Соҳибқирон салтанатининг буюк қудрати	129
Темурийларнинг улкан ислоҳотлари	144
Ҳинд заминини обод этган Бобур ва бобурийлар	164
Ўрта Осиё хонликларидаги иқтисодий вазият хусусида	179
Хива хонлиги: иқтисодий қарашлар силсиласи	182
Қўқон алломаларининг буюк мероси	198
Бухоро амирлигидаги иқтисодий ғоялар	208
Аҳмад Донишнинг иқтисодий қарашлари	224
Жадидларнинг ушалган орзуси	232
Хотима	240
Фойдаланилган адабиётлар	245

Раззоқов, Абдухалил.
P18 Иқтисодий тафаккур сарчашмалари / А. Раззоқов.
— Т.: O‘zbekiston, 2011. 248-б.

ISBN 978-9943-01-719-1

УДК: 94(575)
ББК 60.56

Илмий-оммабон нашр

Абдухалил Раззоқов

ИҚТИСОДИЙ ТАФАККУР САРЧАШМАЛАРИ

Муҳаррир *А. Зиядов*
Муқова рассоми *М. Йўлдошев*
Бадиий муҳаррир *И. Йўлдошев*
Техник муҳаррир *Т. Харитонова*
Мусахҳиҳлар: *М. Исҳоқов, Н. Абдураҳмонова*
Компьютерда тайёрловчи *Г. Қулназарова*

Нашриёт лицензияси АІ 158. 14.08.09.
Босинга рухсат этилди 22.08.2011. Бичими 84×108^{1/32}.
«Таймс» гарнитурасида офсет усулида босилди.
Шартли б. т. 13,02. Нашр т. 12,86. Нусхаси 3000.
Буюртма № 11-186.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O‘zbekiston» нашриёт-магбаа ижодий уйи,
100129, Навоий кўчаси, 30-уй.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20.
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: iptduzbekistan@mail.ru www.iptd-uzbekistan.uz

